

સેમેસ્ટર - 3 સમાજકાર્યમાં અનુસ્નાતક (MSW)
પેપર – MSWR - 303
મનોચિકિત્સક સમાજકાર્ય

સમાજકાર્ય

समाज कार्य

Social Work

સ્વાધ્યાયનું અજવાળું

ભારતના સંવિધાનના સર્જક ભારતરત્ન ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની પાવન સ્મૃતિમાં ગરવી ગુજરાતમાં ગુજરાત સરકારશ્રીએ ઇ.સ. 1994માં યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશન અને ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન કાઉન્સિલની માન્યતા મેળવી અમદાવાદમાં ગુજરાતના એક માત્ર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરી છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની 125મી જન્મજયંતીના અવસરે જ ગુજરાત સરકાર દ્વારા યુનિવર્સિટી માટે અદ્યતન સગવડ સાથે, શાંત જગ્યા મેળવી, જ્યોતિર્મય પરિસરનું નિર્માણ કરી આપ્યું. BAOUના સત્તામંડળે પણ યુનિવર્સિટીના ઉજ્જવળ ભવિષ્ય માટે ખૂબ સહયોગ આપ્યો છે.

શિક્ષણ એટલે માનવમાં થતું મૂડીરોકાણ. શિક્ષણ લોકસમાજની ગુણવત્તા સુધારવામાં અધિક ફાળો આપી શકે છે. અહીં મને સ્વામી વિવેકાનંદનું શિક્ષણ વિષયક દર્શન યાદ આવે છે : ‘જેનાથી ચારિત્ર્યઘડતર થાય, માનસિક ક્ષમતાનું નિર્માણ થાય, જેનાથી બૌદ્ધિક વિકાસ સાધી શકાય અને જેના થકી વ્યક્તિ પગભર બની શકે તેને શિક્ષણ કહેવાય.’

ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી શિક્ષણમાં આવા ઉમદા વિચારને વરેલી છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓને ગુણવત્તાયુક્ત, વ્યવસાયલક્ષી, જીવનલક્ષી શિક્ષણની સગવડ ઘરે બેઠા મળી રહે એવા પ્રયત્નો મક્કમતા પૂર્વક કરે છે. સમાજના વિશાળ વર્ગને ઉચ્ચશિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય, છેવાડાના માણસોને ઉત્તમ કેળવણી એમનાં રોજિંદાં કામો કરતાં પ્રાપ્ત થતી રહે. વ્યાવસાયિક લોકોને આગળ ભણતરની ઉત્તમ તક સાંપડે અને જીવનમાં પોતાની ક્ષમતાઓ, કૌશલ્યોને પ્રગટ કરી સારી કારકિર્દી ઘડે, સ્વાવલંબી બની ઉત્તમ જીવન જીવતાં સમાજ અને રાષ્ટ્રનિર્માણમાં પોતાનું પ્રદાન આપે એ માટે પ્રયાસરત છે.

‘સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:’ સૂત્રને ઓપન યુનિવર્સિટીએ કેન્દ્રમાં રાખીને અહીં પ્રવેશ મેળવતાં છાત્રોને સ્વઅધ્યયન માટે સરળતાથી સમજાય એવો ગુણવત્તાલક્ષી શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમ ઉપલબ્ધ કરાવી આપે છે. દરેક વિષયની પાયાની સમજણ મળે તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે અને રુચિ કેળવાય તેવાં પાઠ્યપુસ્તકો નિષ્ણાત અધ્યાપકો દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવે છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા ખેવના રાખતા કોઈ પણ ઉમરના છાત્રોને માટે અભ્યાસસામગ્રી તૈયાર કરવા માટે શિક્ષણવિદો સાથે પરામર્શન કરવામાં આવે છે. એ પછી જ માળખૂ રચી, અભ્યાસસામગ્રી તૈયાર કરી પુસ્તક સ્વરૂપે છાત્રોનાં કરકમળોમાં આપે છે. જેનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યાર્થી સંતોષપ્રદ અનુભવ કરી શકે છે.

યુનિવર્સિટીના તજજ્ઞ અધ્યાપકો ખૂબ કાળજીથી આ અભ્યાસક્રમોનું લેખન કરે છે. વિષયનિષ્ણાત પ્રોફેસરો દ્વારા એમનું પરામર્શન થાય પછી જ પરિણામલક્ષી અભ્યાસસામગ્રી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને પહોંચે છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી જ્ઞાનનું કેન્દ્રબિંદુ બની રહી છે. વિદ્યાર્થીઓને ‘સ્વાધ્યાય ટેલિવિઝન’, ‘સ્વાધ્યાય રેડિયો’ જેવા દૂરવર્તી ઉપાદાનો થકી પણ એમના ઘર સુધી શિક્ષણ પહોંચાડવાનો પુરુષાર્થ થઈ રહ્યો છે. ઉમદા હેતુ, શ્રેષ્ઠ ધ્યેયને આંબવા પરિશ્રમરત યુનિવર્સિટીના જ્ઞાનની પરબમાં અધ્યાપકો તેમજ કર્મઠ કર્મચારીગણને અભિનંદન આપવા સાથે અમારી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ સફળ થવા ખૂબ મહેનત કરી, જીવન સફળ કરવાની સાથે જીવન સાર્થક કરે એવી પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું.
અસ્તુ!

પ્રો. (ડૉ.) અમી ઉપાધ્યાય
કુલપતિ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, જ્યોતિર્મય પરિસર, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે, છારોડી, અમદાવાદ

સમાજકાર્યમાં અનુસ્નાતક (Master of Social Work - MSW)
MSW – 303 મનોચિકિત્સક સમાજકાર્ય (Psychiatric Social Work)
વિભાગ – 1 સામાજિક મનોવિજ્ઞાનના ખ્યાલો

નિદર્શન (Direction)

- પ્રો. (ડૉ.) અમી ઉપાધ્યાય નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
કુલપતિ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
- પ્રો. (ડૉ.) પ્રિયાંકી વ્યાસ અધ્યક્ષશ્રી, સમાજકાર્ય તથા પ્રોફેસર, ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સંપાદક (Editor)

- ડૉ. સંજય પટેલ BSW & MSW કોર્સ કો-ઓર્ડિનેટર અને આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

સહ-સંપાદક (Co-Editor)

- શ્રી આશિષ વસાવા આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજકાર્ય, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
- ડૉ. ભાગ્યશ્રી રાજપૂત BSW & MSW કોર્સ સભ્ય સચિવ અને આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
- ડૉ. જયેશ પરમાર આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
- ડૉ. શિલ્પા રાજયગુરુ આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
- શ્રી કરણસિંહ પરમાર આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

વિષય સમિતિ (Subject Committee)

- પ્રો. (ડૉ.) પ્રિયાંકી વ્યાસ અધ્યક્ષશ્રી, સમાજકાર્ય તથા પ્રોફેસર, ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
- ડૉ. સંજય પટેલ BSW & MSW કોર્સ કો-ઓર્ડિનેટર અને આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
- પ્રો. (ડૉ.) મગનભાઈ પરમાર અધ્યક્ષશ્રી, સમાજકાર્ય વિભાગ, પારુલ યુનિવર્સિટી, વડોદરા
- પ્રો. (ડૉ.) ભાવના મહેતા અધ્યક્ષશ્રી, સમાજકાર્ય વિભાગ, એમ. એસ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા
- ડૉ. ભાગ્યશ્રી રાજપૂત BSW & MSW કોર્સ સભ્ય સચિવ અને આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

વિષય પરામર્શન (Subject Review)

- ડૉ. કાંતિબેન ત્રિવેદી આચાર્ય, શ્રી સાર્વજનિક BSW-MSW કોલેજ, મહેસાણા

અનુવાદક (Translator)

- ડૉ. જયેશ પરમાર આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ભાષા પરામર્શન (Language Review)

- પ્રિ. ધનશ્યામ ગઢવી નિવૃત્ત આચાર્ય, શ્રીમતી ચૌધરી સાર્વજનિક કોલેજ, મહેસાણા

પ્રકાશક (Publisher)

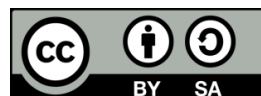
- કુલસચિવ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
- પ્રકાશન વર્ષ : 2024 (પ્રથમ આવૃત્તિ)
- ISBN NO: 978-93-5598-774-7

978-93-5598-774-7

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત :

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસસામગ્રીનો કોઈ પણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

Acknowledgement
The content in this book is modifications based on the work created and shared by Uttarakhand Open University - UOU for the subject Bachelor of Social Work - BSW used according to terms described in Creative Commons Attribution-Share Alike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)
This publication is made available under a Creative Commons Attribution-Non Commercial-Share Alike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

MSW - 303 વિભાગ - 1 સામાજિક મનોવિજ્ઞાનના ખ્યાલો

વિભાગીય પરિચય

વિદ્યાર્થીમિત્રો, મનોચિકીત્સકીય સમાજકાર્યનો ઈતિહાસ 19મી સદીના અંતે અને 20મી સદીના આરંભમાં મજબૂત બન્યો. શરૂઆતમાં, માનસિક સ્વાસ્થ્યને માત્ર શારીરિક અથવા ધાર્મિક કારણો તરીકે સમજવામાં આવતું હતું, પરંતુ મનોવૈજ્ઞાનિક અને સમાજકાર્ય સાથે સંકળાયેલા લોકો દ્વારા માનસિક બીમારીઓને એક ગંભીર સામાજિક અને વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ સમજવામાં આવી. 20મી સદીમાં, માનસિક સ્વાસ્થ્યનાં કાયદા, નીતિઓ અને સેવાઓનું અમલ થયો અને 1940 અને 1950ના દાયકામાં, મનોચિકીત્સકીય સમાજકાર્ય એ ઉપચાર જેવી સેવાઓને સમજાવતાં શ્રેષ્ઠ રીતે વિકસિત થયું. મનોચિકિત્સક સમાજકાર્યને વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ સમજવા માટે MSW પાઠ્યક્રમ- 303માં “મનોચિકિત્સક સમાજકાર્ય” સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પાઠ્યક્રમને બે વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે. જેમાં પ્રથમ વિભાગ સામાજિક મનોવિજ્ઞાનના ખ્યાલોમાં એકમ - 1 થી 7 નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ એકમમાં સામાજિક મનોવિજ્ઞાન, સંચાર અને સામાજિક કાર્ય વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી છે. મૂળભૂત સામાજિક-મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાઓ સંદર્ભે બીજા એકમમાં સંશોધન માળખાને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે. વ્યક્તિત્વ અને માનવીય વર્તન ચર્ચા ત્રીજા એકમમાં કરેલ છે. ચોથા એકમમાં મન અને મનોવિજ્ઞાનનો ખ્યાલ સમજૂતી આપેલ છે.

વિદ્યાર્થીમિત્રો, સામાજિક કાર્ય પ્રેક્ટિસમાં મનોવિજ્ઞાનના મહત્વ અને ખ્યાલો વિગતવાર ચર્ચા પાંચમાં એકમમાં કરેલ છે. વલણ વિચારોની વિસ્તૃત સમજૂતી છટ્ટા એકમમાં કરેલ છે. પ્રેરણા અંગે સાતમાં એકમમાં કરેલ છે. સામાજિક મનોવિજ્ઞાન એ માનવ વલણો, વ્યવહારો અને સામાજિક પરિબળો વચ્ચેના પરસ્પર સંબંધોનું અધ્યયન છે. તેમાં મુખ્ય ખ્યાલો તરીકે સામાજિક પરિપ્રેક્ષ્ય, સામુહિક પ્રભાવ, માનસિકતા, વિચારધારા, પૂર્વગ્રહ, અનુસરણ, નેતૃત્વ અને આંતરસંબંધી અસરનો સમાવેશ થાય છે. આ ખ્યાલો દ્વારા મનુષ્યના સામાજિક આચરણને સમજવા અને વિવેચવા માટે માળખું મળે છે. ઉદાહરણ તરીકે, અનુસરણ એ વ્યક્તિએ ગટપ્રબળ માન્યતાઓને અનુસરવાની પ્રેરણા દર્શાવે છે, જ્યારે પૂર્વગ્રહ એ અન્ય લોકો પ્રત્યેના નિશ્ચિત અને નકારાત્મક વલણોને વિશ્લેષિત કરે છે. આ ખ્યાલો સમાજમાં માનવીની ભૂમિકા અને તેમની ચેતનાના સમાજ પર પડતા પ્રભાવને સમજવા માટે અગત્યના છે.

MSW-303
મનોચિકિત્સક સમાજકાર્ય

વિભાગ-1 : સામાજિક મનોવિજ્ઞાનના ખ્યાલો

એકમ--1: સામાજિક મનોવિજ્ઞાન એક પરિચય	01
એકમ -2: મૂળભૂત સામાજિક-મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાઓ	11
એકમ -3: સામાજિક-મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાઓ	21
એકમ--4: વ્યક્તિત્વ અને માનવીય વર્તન	33
એકમ -5: મન અને મનોવિજ્ઞાનનો ખ્યાલ	44
એકમ --6: સામાજિક કાર્ય પ્રેક્ટિસમાં મનોવિજ્ઞાનના મહત્વ અને ખ્યાલો	55
એકમ -7: વલણ	67

-: રૂપરેખા :-

1.0 ઉદ્દેશ્યો

1.1 પ્રસ્તાવના

1.2 સામાજિક મનોવિજ્ઞાન

1.3 સામાજિક મનોવિજ્ઞાનની પ્રકૃતિ

1.4 સામાજિક મનોવિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર

1.5 સામાજિક મનોવિજ્ઞાનનું મહત્ત્વ

1.6 સારાંશ

1.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1.8 ચાવીરૂપ શબ્દો

1.9 સંદર્ભસૂચિ

1.0 ઉદ્દેશ્યો

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે....

- સામાજિક મનોવિજ્ઞાનના અર્થ અને પ્રકૃતિને સમજી શકશો.
- સામાજિક મનોવિજ્ઞાનની પ્રકૃતિ અને ક્ષેત્ર વિશે માહિતગાર થશો.
- સામાજિક મનોવિજ્ઞાનના ઉદ્દેશ્યો અને મહત્ત્વનું વિશે જાણશો.

1.1 પ્રસ્તાવના

માણસ એક સામાજિક પ્રાણી છે. તેની વિવિધ જરૂરિયાતો માટે, માણસ અન્ય વ્યક્તિઓ, જૂથો અને સમુદાયો સાથે અરસપરસ સંબંધો સ્થાપિત કરે છે. વ્યક્તિના વર્તન અને સમાજ વચ્ચે ઊંડો સંબંધ છે. સભ્યો વચ્ચેના પરસ્પર સંબંધો તેમના પરસ્પર વર્તન પર આધાર રાખે છે. માણસના વિચારો, વર્તન અને ક્રિયાઓ એકબીજા પર અસર કરે છે. વ્યક્તિનું વર્તન હંમેશા સરખું હોતું નથી. એક જ વ્યક્તિ અનેક રૂપમાં વર્તતી જોવા મળે છે. તેના વિચારો, લાગણીઓ અને વર્તન પણ વિવિધ સંજોગોથી પ્રભાવિત થાય છે. તે સ્પષ્ટ છે કે માનવ વર્તનના વિવિધ પાસાઓ છે. મનુષ્ય જુદી જુદી રીતે વિચારે છે અને અન્ય લોકોથી પ્રભાવિત થાય છે. સામાજિક મનોવિજ્ઞાન એ વ્યક્તિગત વર્તનનો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ છે. ઐતિહાસિક રીતે, સમાજશાસ્ત્ર અને મનોવિજ્ઞાન બંનેએ વ્યક્તિના વિકાસમાં ફાળો આપ્યો છે.

પ્રસ્તુત એકમમાં, આપણે સામાજિક મનોવિજ્ઞાનના અર્થ, વ્યાખ્યાઓ, પ્રકૃતિ, વિષય વિસ્તાર, ઉદ્દેશ્યો અને મહત્ત્વ વિશે વિસ્તૃત ચર્ચા કરીશું.

1.2 સામાજિક મનોવિજ્ઞાનના અર્થ અને વ્યાખ્યાઓ

સામાજિક મનોવિજ્ઞાનમાં જીવનના સામાજિક પાસાઓનો અભ્યાસ કરે છે. તેથી જ સામાજિક મનોવિજ્ઞાની વ્યાખ્યા કરવી એ સરળ કાર્ય નથી. રોબર્ટ એ. બેરોન અને જહોન બાયર્ન (2004:5) એ સાચું લખ્યું છે કે, “સામાજિક મનોવિજ્ઞાનમાં આ મુશ્કેલી બે કારણોસર વધે છે: વિષયવસ્તુની સમજૂતી અને તેમાં થતા ઝડપી ફેરફાર” સામાજિક મનોવિજ્ઞાનને વ્યાખ્યાયિત કરતા, તેમણે લખ્યું છે કે, “સામાજિક મનોવિજ્ઞાન એ વિજ્ઞાન છે જે સામાજિક પરિસ્થિતિઓમાં વ્યક્તિના વર્તન અને વિચારના સ્વભાવ અને કારણોનો અભ્યાસ કરે છે.” કિમબોલ યંગ (1962:1) પણ કંઈક આવું જ માને છે. સામાજિક મનોવિજ્ઞાનની વ્યાખ્યા કરતી વખતે, તેમણે લખ્યું છે કે, “સામાજિક મનોવિજ્ઞાન વ્યક્તિઓની પરસ્પર ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓનો અભ્યાસ કરે છે, અને આ ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓ ચોક્કસ વ્યક્તિના વિચારો, લાગણીઓ અને ટેવો પર શું અસર કરે છે”

શેરિક્સ અને શેરિક્સ (1969) અનુસાર, “સામાજિક મનોવિજ્ઞાન એ સામાજિક ઉત્તેજના અને પરિસ્થિતિઓના સંદર્ભમાં વ્યક્તિના અનુભવ અને વર્તનનો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ છે.” મેકડોગલે, સામાજિક મનોવિજ્ઞાનની વ્યાખ્યા કરતી વખતે લખ્યું છે કે, “સામાજિક મનોવિજ્ઞાન એ વિજ્ઞાન છે જે જૂથોના માનસિક જીવન અને વ્યક્તિના વિકાસ અને ક્રિયાઓ પર જૂથની અસરોનું વર્ણન કરે છે અને રજૂ કરે છે.” વિલિયમ મેકડોગલ, (1919) અને ઓટ્ટો ક્લીનબર્ગ (1957) કહે છે, “સામાજિક મનોવિજ્ઞાનને અન્ય વ્યક્તિઓ દ્વારા પ્રભાવિત વ્યક્તિઓની ક્રિયાઓના વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરી શકાય છે.”

ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાઓને જોતાં, આપણે સ્પષ્ટપણે કહી શકીએ કે સામાજિક મનોવૈજ્ઞાનિકો એ જાણવાનો પ્રયાસ કરે છે કે લોકો એકબીજા વિશે કેવી રીતે વિચારે છે અને તેઓ એકબીજાને કેવી રીતે પ્રભાવિત કરે છે.

1.3 સામાજિક મનોવિજ્ઞાનની પ્રકૃતિ

સામાજિક મનોવિજ્ઞાનની પ્રકૃતિ વૈજ્ઞાનિક છે. જ્યારે આપણે કોઈપણ વિષયને વૈજ્ઞાનિક કહીએ છીએ, ત્યારે તેની કેટલીક વિશેષતાઓ (મૂલ્યો) હોય છે અને તે વિશેષતાઓ સાથે તે વિષયના અભ્યાસ હેઠળ વિવિધ પદ્ધતિઓ હોય છે, જેનો ઉપયોગ સંબંધિત વિષયોના અભ્યાસમાં થાય છે. બેરોન અને ડોન બાયર્ન (2004:6) અનુસાર, આ લાક્ષણિકતાઓ અથવા જ્ઞાનકોશીય મૂલ્યોનું વર્ણન નીચે મુજબ કર્યું છે, તેઓ કોઈપણ વિષય વૈજ્ઞાનિક હોવા માટે જરૂરી છે –

- (1) ચોક્કસાઈ
- (2) વ્યક્તિત્વ
- (3) સંશયવાદ
- (4) તટસ્થતા.

આ ચારેયની સ્પષ્ટતા કરતી વખતે તે કહે છે કે ચોક્કસાઈ એ વિશ્વ વિશેની માહિતી (જેમાં સામાજિક વર્તણૂક અને વિચારનો સમાવેશ થાય છે) મેળવવાની અને મૂલ્યાંકન કરવાની પ્રતિબદ્ધતાનો

સંદર્ભ આપે છે. ઉદ્દેશ્યતા એ શક્ય તેટલી નિષ્પક્ષ માહિતી મેળવવા અને મૂલ્યાંકન કરવાની પ્રતિબદ્ધતાનો ઉલ્લેખ કરે છે. સંશયવાદનો અર્થ એ છે કે તથ્યોને સાચા તરીકે સ્વીકારવાની પ્રતિબદ્ધતા કે જેથી તેને ફરીથી ચકાસી શકાય. તટસ્થતાનો અર્થ છે કોઈનો દ્રષ્ટિકોણ બદલવો નહીં, પછી ભલે તે ગમે તેટલો મજબૂત હોય. પ્રતિબદ્ધતા, જો હાલના પુરાવા સૂચવે છે કે આ અભિગમ ખોટો છે. એક વિષય તરીકે સામાજિક મનોવિજ્ઞાન ઉપરોક્ત મૂલ્યો સાથે ઊંડો સંબંધ ધરાવે છે. વિવિધ વિષયોને લગતા અભ્યાસ માટે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ અપનાવવામાં આવે છે.

અમે શરૂઆતમાં સામાજિક મનોવિજ્ઞાનની વ્યાખ્યાઓ આપી છે, તેમાંથી તે સ્પષ્ટ થાય છે કે આ વિજ્ઞાનમાં સમાજશાસ્ત્ર અને મનોવિજ્ઞાન બંનેની વિશેષતાઓ છે. હકીકતમાં, તે એક મહત્વપૂર્ણ વિજ્ઞાન છે જે માનવ વર્તનનો અભ્યાસ કરે છે. આ સંદર્ભમાં, Crutch and Crutchfield (1948) અનુસાર, “સમાજનો અભ્યાસ કરતા વિજ્ઞાનોમાં, માત્ર સામાજિક મનોવિજ્ઞાન મુખ્યત્વે સમગ્ર વ્યક્તિનો અભ્યાસ કરે છે. અર્થશાસ્ત્ર, રાજનીતિ વિજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર અને અન્ય સામાજિક વિજ્ઞાનના અભ્યાસનો ઉદ્દેશ્ય બંધારણ અને સામાજિક સંસ્થાનું માળખું.” બીજી બાજુ, સામાજિક મનોવિજ્ઞાન સમાજમાં વ્યક્તિગત વર્તનના દરેક પાસાઓ સાથે સંબંધિત છે. તેથી, વ્યાપક રીતે કહીએ તો, સામાજિક મનોવિજ્ઞાન એ સમાજમાં વ્યક્તિગત વર્તનનું વિજ્ઞાન છે. તેને વ્યાખ્યાયિત કરી શકાય છે.” તેની સાચી પ્રકૃતિ અને વૈજ્ઞાનિકતા શેરીફ અને શેરીફ (1956: 5) ના નિવેદન દ્વારા પુષ્ટિ મળે છે કે, “સામાજિક મનોવિજ્ઞાન માત્ર વિવિધ પ્રકારના ખ્યાલોને અપનાવવાને કારણે ‘સામાજિક’ બન્યું નથી, પરંતુ વાસ્તવિકતા એ છે કે તે સામાજિક મનોવિજ્ઞાન છે. સામાજિક ક્ષેત્રે સામાન્ય મનોવિજ્ઞાનની અધિકૃત વિભાવનાઓને વિસ્તૃત કરીને અથવા તેનો ઉપયોગ કરીને જ ‘સામાજિક વિજ્ઞાન’ સમજી શકાય છે.

વાસ્તવમાં, વિજ્ઞાનની તમામ વિભાવનાઓ, પરિસ્થિતિઓ અથવા લાક્ષણિકતાઓ સામાજિક મનોવિજ્ઞાનમાં જોવા મળે છે, જેમ કે વિષયવસ્તુનો વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ દ્વારા વ્યવસ્થિત રીતે અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. લેબોરેટરી સ્ટડી, ફિલ્ડ સ્ટડી કે ફિલ્ડ એક્સપરિમેન્ટ જરૂરિયાત મુજબ કરવામાં આવે છે. આમાં, કારણ અને અસર સંબંધો શોધવામાં આવે છે. નિરપેક્ષતાને બદલે ઉદ્દેશ્ય પર ભાર મૂકવામાં આવે છે. પ્રાપ્ત તથ્યોના આધારે સંબંધિત પૂર્વધારણાઓ બનાવવામાં આવે છે અને તેની સત્યતા ચકાસવામાં આવે છે અને તેના આધારે, એક વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત બનાવવામાં આવે છે અને તેની માન્યતા પણ આપવામાં આવે છે.

આ રીતે, તે સ્પષ્ટ છે કે સામાજિક મનોવિજ્ઞાનની પ્રકૃતિ વૈજ્ઞાનિક છે, કારણ કે તે વિજ્ઞાનના અન્ય વિષયો જેવા જ મૂલ્યો અને પદ્ધતિઓ અપનાવે છે. તે એક પ્રયોગમૂલક વિજ્ઞાન છે. સામાજિક મનોવિજ્ઞાન સંશોધનના ચાર મુખ્ય ધ્યેયો છે (ટેલર એટ અલ. 2006: 15) (1) પરિબળો, (2) કાર્યકારણ વિશ્લેષણ, (3) સિદ્ધાંત નિર્માણ અને (4) એપ્લિકેશન.

1.4 સામાજિક મનોવિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર

સામાજિક મનોવિજ્ઞાનનો વિષય વિસ્તાર ખૂબ વ્યાપક છે. આમાં આપણે માત્ર વૈજ્ઞાનિક વર્તણૂક, આંતરવ્યક્તિત્વની વર્તણૂક જ નહીં પરંતુ જૂથ વર્તનનો પણ અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. સામાજિક મનોવિજ્ઞાનના વર્તનના તમામ પાસાઓ તેમજ તેનાથી સંબંધિત સમસ્યાઓનો અભ્યાસ કરે છે.

લેપિયર અને ફાર્સવર્થ (1949) કહે છે કે, “સામાજિક મનોવિજ્ઞાન એ સામાજિક વિજ્ઞાનના સામાન્ય ક્ષેત્રમાં એક વિશિષ્ટ વિજ્ઞાન છે, અને તેનો વિષય વિસ્તાર ચોક્કસ રીતે વ્યાખ્યાયિત કરી શકાતો નથી, કારણ કે જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ સાથે - તેમાં પણ ફેરફારો થશે. તેના અભ્યાસના સામાન્ય ક્ષેત્રને તે ચોક્કસ સમયે અભ્યાસ કરતી સમસ્યાઓના આધારે શ્રેષ્ઠ રીતે પ્રકાશિત કરી શકાય છે. વર્ષ 1908માં મેકડોગલે ‘સોશિયલ સાયકોલોજી’ નામનું પુસ્તક લખ્યું હતું, ત્યારથી એવું માનવામાં આવે છે કે તેનો ઇતિહાસ શરૂ થયો છે. તે સ્પષ્ટ છે કે વિજ્ઞાન તરીકે તેનો ઇતિહાસ બહુ જૂનો નથી, તેમ છતાં તે જોવામાં આવ્યું છે કે તેના ક્ષેત્રમાં માત્ર ઝડપી વૃદ્ધિ જ નથી થઈ પરંતુ વિવિધ ફેરફારો પણ થયા છે. તેના અવકાશ હેઠળ, મનોવિજ્ઞાનની અન્ય વિશિષ્ટ શાખાઓની ઘણી સામગ્રીઓ જેમ કે વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાન, અસામાન્ય મનોવિજ્ઞાન, તુલનાત્મક મનોવિજ્ઞાન, શૈક્ષણિક મનોવિજ્ઞાન, બાળ મનોવિજ્ઞાન, પ્રાયોગિક મનોવિજ્ઞાન વગેરેનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત, અન્ય સામાજિક વિજ્ઞાનની કેટલીક સામગ્રી, ખાસ કરીને સમાજશાસ્ત્ર, માનવશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર વગેરે પણ તેમાં સંબંધિત છે. ઓટ્ટો ક્લાઈનબર્ગ (1957: 15-16) એ સામાજિક મનોવિજ્ઞાનના વિષય વિસ્તાર હેઠળ નીચેના વિષયોના અભ્યાસનો સમાવેશ કર્યો છે.

(1) સામાન્ય મનોવિજ્ઞાન અને સામાજિક મનોવિજ્ઞાનની સમજૂતી

આ અંતર્ગત, પ્રેરણા, ભાવનાત્મક વર્તન, ધારણા, યાદશક્તિ વગેરે પર સામાજિક પરિબળોની અસર તેમજ અનુકરણ, સૂચન, પૂર્વગ્રહ વગેરે જેવા પરંપરાગત સામાજિક મનોવૈજ્ઞાનિક ખ્યાલોની અસરનો અભ્યાસ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે.

(2) બાળકનું સમાજકરણ, સંસ્કૃતિ અને વ્યક્તિત્વ

સામાજિકકરણની પ્રક્રિયા દ્વારા જૈવિક જીવ કેવી રીતે સામાજિક જીવ બને છે તે અંતર્ગત તેનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. સંસ્કૃતિ અને વ્યક્તિત્વ વચ્ચેનો સંબંધ પણ જાણી શકાય છે. વ્યક્તિત્વના વિકાસમાં સમાજકરણની પ્રક્રિયા મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. સમાજકરણ પછી વિવિધ પાસાઓનો અભ્યાસ અને સ્વરૂપો એ સામાજિક મનોવિજ્ઞાનનું એક મહત્વપૂર્ણ ક્ષેત્ર છે.

(3) વ્યક્તિગત અને જૂથ તફાવતો

કોઈ બે માણસો એકસરખા નથી, એ જ રીતે જૂથોમાં પણ તફાવત જોવા મળે છે. વ્યક્તિગત તફાવતો અને જૂથ તફાવતો માટેના સામાજિક મનોવૈજ્ઞાનિક કારણોનો અભ્યાસ એ સામાજિક મનોવિજ્ઞાનનો વિષય વિસ્તાર છે.

(4) વલણ અને મંતવ્યો, સંચાર સંશોધન, સામગ્રી વિશ્લેષણ અને પ્રચાર

વલણ અથવા વલણની રચના, વલણ વિરુદ્ધ ક્રિયા, વલણ વર્તનને કેવી રીતે પ્રભાવિત કરે છે? વલણ ક્યારે વર્તનને પ્રભાવિત કરે છે? આ સાથે, જાહેર અભિપ્રાયની રચના, વિચારોના આદાન-પ્રદાનના માધ્યમો, સંચાર સંશોધન, સામગ્રી વિશ્લેષણ અને પ્રચારના વિવિધ સ્વરૂપો અને અસરો વગેરેનો સમાવેશ તેના હેઠળ કરવામાં આવ્યો છે. સામાજિક મનોવિજ્ઞાન વિવિધ માધ્યમો, પદ્ધતિઓ અને સંચારની અસરોનો અભ્યાસ કરે છે.

(5) સામાજિક ક્રિયાપ્રતિક્રિયા, જૂથ ગતિશીલતા અને નેતૃત્વ

સામાજિક મનોવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં સામાજિક ક્રિયાપ્રતિક્રિયાના વિવિધ પાસાઓ અને પ્રકારો, જૂથ ગતિશીલતા અને નેતૃત્વનો પણ સમાવેશ થાય છે. જો સામાજિક રોગ સમાજ હોય તો સામાજિક સમસ્યાઓ થવી સ્વાભાવિક છે. સામાજિક મનોવિજ્ઞાન હેઠળ, સામાજિક રોગવિજ્ઞાનના વિવિધ પાસાઓ અને સ્વરૂપોનો ઊંડાણપૂર્વક અને વિગતવાર અભ્યાસ કરવામાં આવે છે, જેમ કે બાળ ગુનેગારો, માનસિક વિકૃતિઓ, સામાન્ય ગુનેગારો, ઔદ્યોગિક સંઘર્ષો, આત્મહત્યા વગેરે.

(6) સ્થાનિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ

સામાજિક મનોવિજ્ઞાનમાં રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકીય વર્તનનો પણ વિગતવાર અભ્યાસ કરવામાં આવી રહ્યો છે. સામાજિક મનોવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં ઘણા ક્ષેત્રો આવે છે. સમયની સાથે તેમાં નવા ક્ષેત્રોનો સમાવેશ કરવામાં આવી રહ્યો છે. નેતા-અનુયાયી સંબંધોની ગતિશીલતા, સામાજિક અનુભૂતિ, જૂથની રચના અને વિકાસનો અભ્યાસ, કુટુંબ ગોઠવણની ગતિશીલતાનો અભ્યાસ, શિક્ષણ પ્રક્રિયાની ગતિશીલતા વગેરે વિવિધ ક્ષેત્રો તે હેઠળ આવે છે. આ રીતે, આપણે કહી શકીએ કે સામાજિક મનોવૈજ્ઞાનિક આધાર ધરાવતી દરેક વસ્તુ સામાજિક મનોવિજ્ઞાનના વિષય વિસ્તાર હેઠળ આવે છે. રોસ (1925 7) કહે છે કે, “સામાજિક મનોવિજ્ઞાન તે માનસિક સ્થિતિઓ અને પ્રવાહોનો અભ્યાસ કરે છે જે તેમના પરસ્પર સંપર્કને કારણે માનવીઓમાં ઉદભવે છે. આ વિજ્ઞાન તે લાગણીઓ, માન્યતાઓ અને મનુષ્યોની ક્રિયાઓમાં જોવા મળતી સમાનતાઓનો અભ્યાસ કરે છે. તેને સમજવાનો પ્રયાસ કરે છે અને માનવીઓનું વર્ણન કરો કે જેમના મૂળમાં મનુષ્યની અંદર થતી ક્રિયાપ્રતિક્રિયાઓ એટલે કે સામાજિક કારણો છે.

1.5 સામાજિક મનોવિજ્ઞાનનું મહત્વ

વૈશ્વિકરણના આ યુગમાં સામાજિક મનોવિજ્ઞાનનું મહત્વ સતત વધી રહ્યું છે. જો આપણે તેને ઉદારીકરણ, ખાનગીકરણ અને વૈશ્વિકરણની સામાજિક-આર્થિક અસરોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોઈએ તો, આપણને જણાય છે કે સામાજિક મનોવિજ્ઞાન તેના કારણે ઊભી થયેલી તમામ પરિસ્થિતિઓ, ઘટનાઓ અને સમસ્યાઓનો અભ્યાસ કરે છે. સામાજિક મનોવિજ્ઞાનનું મહત્વ તેના અભ્યાસના વિષયના આધારે તેને અલગ રીતે રજૂ કરીને સ્પષ્ટ કરી શકાય છે.

(1) વ્યક્તિને સમજવામાં મદદરૂપ

સામાજિક મનોવિજ્ઞાન વ્યક્તિ વિશે વાસ્તવિક અને વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન પ્રદાન કરે છે. સામાજિક મનોવિજ્ઞાન દ્વારા જ સંસ્કૃતિ અને વ્યક્તિત્વ, સામાજિકકરણ, શીખવાની પ્રક્રિયા, સામાજિક વર્તણૂક, વ્યક્તિગત તફાવતો, ભાવનાત્મક વર્તણૂક, યાદશક્તિ, સમજશક્તિ, નેતૃત્વ ક્ષમતા વગેરે વચ્ચેના સંબંધને લગતી વાસ્તવિક માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. વ્યક્તિ સંબંધિત ઘણી બધી ગેરસમજો આના દ્વારા દૂર થઈ. સામાજિક મનોવિજ્ઞાને સમાજ અને વ્યક્તિના આંતરસંબંધો અને પરસ્પર નિર્ભરતાને પ્રકાશિત કરીને આ સાબિત કર્યું છે.

એવું કહેવાય છે કે વ્યક્તિનું વર્તન બંને વચ્ચેની પરસ્પર ક્રિયાપ્રતિક્રિયાના આધારે નક્કી થાય છે. સામાજિક મનોવિજ્ઞાને અસામાજિક વર્તનના સામાજિક અને માનસિક કારણોને ઊજાગર કરીને તે લોકોની સારવાર શક્ય બનાવી છે. વ્યક્તિગત વિઘટન સંબંધિત વિવિધ પાસાઓ વિશેની માહિતી પણ

તેના દ્વારા મેળવવામાં આવે છે. એટલું જ નહીં, સામાજિક મનોવિજ્ઞાને પણ યોગ્ય સમાજકરણ અને વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચેના સંબંધોનું મહત્ત્વ વ્યક્ત કરીને યોગદાન આપ્યું છે. સામાજિક મનોવિજ્ઞાન વિવિધ પ્રકારના વ્યક્તિત્વ અને ચોક્કસ વ્યક્તિના વર્તનને સમજવામાં ફાળો આપે છે. સારું વ્યક્તિત્વ કેવી રીતે વિકસાવવું, હકારાત્મક વિચારસરણી કેવી રીતે વિકસાવવી, જીવનમાં નિરાશા અને હતાશાને કેવી રીતે દૂર કરવી અને આ બધી પરિસ્થિતિઓના કારણો શું છે તે સામાજિક મનોવિજ્ઞાન દ્વારા જ જાણી શકાય છે અને બદલી શકાય છે. તે તણાવથી બચાવવામાં પણ ફાળો આપે છે.

(2) માતાપિતાના દ્રષ્ટિકોણનું મહત્ત્વ

બાળકો એ માતાપિતાની દુનિયા છે. દરેક માતા-પિતા ઈચ્છે છે કે તેમના બાળકો સંસ્કારી અને સ્વસ્થ વ્યક્તિત્વ ધરાવતા હોય. બાળકોના ઉછેરમાં, સમાજકરણમાં અને વ્યક્તિત્વના વિકાસમાં કેવા પ્રકારની પરિસ્થિતિઓ વધુ યોગ્ય રહેશે અને તેની પદ્ધતિઓ શું છે, તેની વૈજ્ઞાનિક માહિતી સામાજિક મનોવિજ્ઞાન દ્વારા ઉપલબ્ધ છે. આનું પૂરતું જ્ઞાન બાળકોને કિશોર અપરાધ, ખરાબ સંગત, માદક દ્રવ્યોની લત, હતાશા વગેરેથી બચાવી શકે છે.

(3) શિક્ષકો માટે મહત્ત્વ

સામાજિક મનોવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ શિક્ષકોને તેમના વિદ્યાર્થીઓને સમજવામાં અને તેમને શીખવવાની યોગ્ય રીતો જાણવામાં મદદ કરે છે. સામાજિક-માનસિક પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરીને શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓમાં શિક્ષણ પ્રત્યે રસ પેદા કરી શકે છે. સામાજિક અને માનસિક રીતે સ્વસ્થ વ્યક્તિ જ સક્ષમ શિક્ષકની ભૂમિકા નિભાવી શકે છે. કુટુંબ એ સમાજકરણની પ્રથમ શાળા છે, શાળા ગૌણ સમાજકરણની ભૂમિકા ભજવે છે. આજે માનવ વિકાસમાં શિક્ષણનું મહત્ત્વનું સ્થાન છે. સરકાર પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે વિવિધ જોગવાઈઓ દ્વારા વ્યાપક પ્રયાસો કરી રહી છે. રાઈટ ટુ એજ્યુકેશન એક્ટ દ્વારા વધુને વધુ બાળકોને શાળાકીય શિક્ષણ આપવાના પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે. મોટાભાગના વિદ્યાર્થીઓની નોંધણી, તેમની પાસેથી યોગ્ય વર્તન, યોગ્ય શિક્ષણ વગેરે માટે શિક્ષકો પાસેથી અપેક્ષાઓ છે. સામાજિક મનોવિજ્ઞાન શિક્ષણ ક્ષેત્રની સમસ્યાઓ અને તેના ઉકેલના માર્ગો વિશે વ્યાપક માહિતી પ્રદાન કરે છે.

(4) સમાજ સુધારકો અને વહીવટકર્તાઓ માટે

સામાજિક મનોવિજ્ઞાનના અભ્યાસથી માત્ર સામાજિક સુધારકોને જ ફાયદો થતો નથી પરંતુ તે વિવિધ રીતે પ્રબંધકોને પણ લાભ આપે છે. સામાજિક મનોવિજ્ઞાનના અભ્યાસ દ્વારા, સમાજ સુધારકો અને સંચાલકો સમાજમાં પ્રવર્તતા વિવિધ દુષણો, વિચલિત વર્તન અને ગુનાહિત પ્રવૃત્તિઓ, સમસ્યાઓ, સામાજિક તણાવ, કોમી રમખાણો, જ્ઞાતિ રમખાણો, વર્ગ સંઘર્ષ વગેરેના કારણો અને રોકવાના પગલાં વિશે માહિતી મેળવે છે. જેના દ્વારા તેઓ આ સમસ્યાઓને દૂર કરવામાં મદદ મેળવે છે. ઘણીવાર, અફવાઓ માત્ર સામાજિક તણાવ જ નથી ફેલાવતી પણ કાયદો અને વ્યવસ્થાની ગંભીર સમસ્યાઓ પણ ઊભી કરે છે. સામાજિક મનોવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ અફવાઓને સમજવા અને અસરકારક ઉકેલો અપનાવવા માટે જ્ઞાન પ્રદાન કરે છે.

(5) જાહેરાત અને પ્રમોશનના દ્રષ્ટિકોણનું મહત્ત્વ

આજે પૈસાનું મહત્ત્વ વધી રહ્યું છે. ઉદ્યોગપતિઓ માસ કોમ્યુનિકેશન દ્વારા જાહેરાતો દ્વારા તેમના ઉત્પાદનોનો વધુને વધુ પ્રચાર કરી રહ્યા છે. લોકોના મનોવિજ્ઞાનને સમજીને, તેઓ માત્ર

ઉપભોક્તાવાદને પ્રોત્સાહન આપતા નથી પરંતુ ગ્રાહકો પર માનસિક દબાણ પણ લાવી રહ્યા છે જેથી કરીને તેમના ઉત્પાદનો વધુને વધુ વેચાય. જનતાના અભિપ્રાયનું મહત્વ સમજીને સરકાર અને રાજકારણીઓ સક્રિય છે. તાજેતરમાં જ લોકમતના કારણે અનેક શાસકોને સત્તા પરથી દૂર કરવા પડ્યા છે.

સામાજિક મનોવિજ્ઞાનનું જ્ઞાન વિવિધ સરકારી યોજનાઓની માહિતી લોકો સુધી પહોંચાડવાનું શક્ય બનાવે છે. આજે આપણે સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક અને રાજકીય જીવનના તમામ પાસાઓમાં પ્રચારનું મહત્વ અનુભવી રહ્યા છીએ.

(6) સમગ્ર રાષ્ટ્રના દ્રષ્ટિકોણથી મહત્વ

સમગ્ર રાષ્ટ્રની દ્રષ્ટિએ સામાજિક મનોવિજ્ઞાનનું પણ ઘણું મહત્વ છે. વ્યક્તિગત વિઘટનથી લઈને યુદ્ધ અને ક્રાંતિ સુધીની પરિસ્થિતિ કોઈપણ રાષ્ટ્ર માટે ચિંતાજનક હોઈ શકે છે. સામાજિક મનોવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ માત્ર વિવિધ પરિસ્થિતિઓ અને પરિબળો વિશે જ્ઞાન પ્રદાન કરે છે જે વ્યક્તિ માટે જોખમી હોય છે, પરંતુ જૂથ અને સમાજ તેમજ રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય જીવનને પણ તેના પરિણામો વિશે જાગૃત કરે છે. સામાજિક મનોવિજ્ઞાનમાં સંશોધન વ્યાપક નીતિ-નિર્માણમાં મદદ કરે છે. તે વ્યક્તિઓ વચ્ચેના મતભેદો અને કડવાશને દૂર કરવામાં મદદ કરે છે. તેમ જ યુદ્ધ, ક્રાંતિ, પક્ષપાત, અફવાઓ અને વિવિધ પ્રકારના તણાવને રોકવામાં પણ મદદ કરે છે. સમગ્ર રાષ્ટ્રની સુખાકારીના દ્રષ્ટિકોણથી સામાજિક મનોવિજ્ઞાનના મહત્વને નકારી શકાય નહીં.

આજે, ઉદ્યોગોમાં પણ સામાજિક મનોવિજ્ઞાનના વિવિધ પાસાઓના નિષ્ણાતોની નિમણૂક કરવામાં આવી રહી છે, જેથી ઔદ્યોગિક સંબંધો શાંતિપૂર્ણ અને સુમેળભર્યા રહે. સામાજિક મનોવૈજ્ઞાનિક તકનીકો અને તકનીકોના ઉપયોગ દ્વારા ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન વધારવામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરવામાં આવી રહી છે. અમલદારો, મેનેજરો અને નેતાઓમાં નેતૃત્વ ક્ષમતા વધારવા માટે તેનું વિશેષ મહત્વ પણ સ્વીકારવામાં આવી રહ્યું છે. માનવીય પ્રવૃત્તિઓનો કોયડો મનોવૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણથી ઉકેલવો એ આજના સમયની અનિવાર્યતા છે એમ કહેવું અયોગ્ય નહીં ગણાય.

1.6 સારાંશ

ઉપરોક્ત વિશ્લેષણ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સામાજિક મનોવિજ્ઞાનનો ઈતિહાસ લગભગ 100 વર્ષ જૂનો છે. સમાજશાસ્ત્ર અને મનોવિજ્ઞાન બંનેએ તેના વિકાસમાં નોંધપાત્ર યોગદાન આપ્યું છે. સામાજિક મનોવિજ્ઞાનનું ધ્યાન વ્યક્તિગત વર્તન છે. ટૂંકમાં, જો રોબર્ટ એ. બેરોન અને ડોન બાયર્ન (2004: 12) ના શબ્દોમાં, આપણે કહી શકીએ કે સામાજિક મનોવિજ્ઞાન મુખ્યત્વે સામાજિક વર્તણૂક અને સામાજિક વિચારોના કારણોને ઓળખવાનો હેતુ ધરાવે છે, જે તત્વો સામાજિક પરિસ્થિતિઓમાં આપણી લાગણીઓ, વર્તન અને વિચારોને નિર્ધારિત કરે છે. આ ઉદ્દેશ્ય હાંસલ કરવા માટે, તે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરે છે અને ધ્યાનમાં લે છે કે સામાજિક વર્તન અને વિચાર વિવિધ સામાજિક, જ્ઞાનાત્મક, પર્યાવરણીય, સાંસ્કૃતિક અને જૈવિક તત્વોથી પ્રભાવિત છે.

સામાજિક મનોવિજ્ઞાનની પ્રકૃતિ વૈજ્ઞાનિક છે, જે વાસ્તવિકતા, વ્યક્તિત્વ, નાસ્તિકતા અને તટસ્થતાથી ભરેલી છે. સામાજિક મનોવિજ્ઞાનમાં, અધિકૃત અભ્યાસ વિવિધ પદ્ધતિઓ દ્વારા કરવામાં આવે છે. સામાજિક મનોવૈજ્ઞાનિક સંશોધનના ચાર મુખ્ય ધ્યેયો છે - સમજૂતી, કારણ-અને-અસર

વિશ્લેષણ, સિદ્ધાંતનું નિર્માણ અને વિવિધ નીતિ નિર્માણ અથવા સમસ્યાના નિરાકરણ માટે તેનો ઉપયોગ.

સામાજિક મનોવિજ્ઞાનનો વિષય વિસ્તાર ઘણો વિશાળ છે. મનોવિજ્ઞાનની અન્ય વિશિષ્ટ શાખાઓની ઘણી સામગ્રી પણ તેમાં સમાવિષ્ટ છે. વ્યક્તિગત વર્તન સંગઠિત અથવા અસંગઠિત, સમાજકરણની પ્રક્રિયા, જૂથ અને જૂથ વર્તન, નેતૃત્વ અને તેના પાસાઓ, વલણ, સ્ટીરિયોટાઈપ્સ અને પૂર્વગ્રહો, ભીડનું વર્તન, પ્રેરણા, સમજશક્તિ, ધારણા, પ્રચાર, જાહેર અભિપ્રાય, અફવા, ભાષા અને સંચાર, સામાજિક રોગો, આક્રમકતા, આક્રમક વર્તન, સાંપ્રદાયિક અને જ્ઞાતિ રમખાણો, ભૂમિકા સંઘર્ષ, ફેશન વગેરે જેવા ઘણા વિષયોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. વૈશ્વિકરણના આ યુગમાં જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સામાજિક મનોવિજ્ઞાનનું મહત્ત્વ ખૂબ જ વધી ગયું છે. અંગત જીવન હોય કે સમગ્ર રાષ્ટ્રનું હિત હોય, તે દરેકને અસર કરે છે.

1.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. સામાજિક મનોવિજ્ઞાનનો અર્થ સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

2. સામાજિક મનોવિજ્ઞાનની પ્રકૃતિનું વર્ણન કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

3. સામાજિક મનોવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રનું વર્ણન કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

4. સમગ્ર રાષ્ટ્રના દ્રષ્ટિકોણથી સામાજિક મનોવિજ્ઞાનના મહત્ત્વનું વર્ણન કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

5. સામાજિક મનોવિજ્ઞાનના ઉદ્દેશ્યો અને મહત્વનું વર્ણન કરો.

.....
.....
.....
.....
.....

1.8 ચાવીરૂપ શબ્દો

સામાજિક કાર્ય પ્રેક્ટિસ	: આ એ વ્યાવસાયિક અને શૈક્ષણિક ક્ષેત્ર છે, જ્યાં લોકો સમાજમાં ઘટતી સમસ્યાઓ અને માનસિક ચિંતાઓ સાથે સામનો કરવા માટે અનુભવી અને વૈજ્ઞાનિક રીતે હસ્તક્ષેપ કરે છે.
માનસિક તંત્ર	: માનસિક તંત્ર માનસિક આરોગ્યની બાબતો અને માનસિક ક્રિયાવલીઓ સાથે સંકળાયેલી છે, જેમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય, લાગણીઓ, વિચારો અને વર્તનોની યથાવત સ્થિતિ સમજવી જરૂરી છે.
પરિચય	: પરિચય એ એ પ્રથમ રૂપરેખા છે જે કોઈ વ્યક્તિ, સંસ્થાઓ, અથવા વિષય સાથે સંબંધ સ્થાપિત કરવામાં મદદરૂપ થાય છે. આનું કાર્ય વાતચીતમાં સકારાત્મક આરંભ લાવવું છે.
સ્થાનાંતરણ	: સ્થાનાંતરણ એ લોકોના આધારો, પરિવારો અથવા નોકરીના પરિસ્થિતિઓના બદલાવનો ક્રમ છે, જેમાં વ્યક્તિને નવો પરિસ્થિતિ અથવા નવા સ્થળ પર જવામાં સામનો કરવો પડે છે.
દમન	: દમન એ સામાજિક, માનસિક, અથવા શારીરિક દબાણ અને ગુલામીનું પ્રમાણ છે, જેમાં કોઈ વ્યક્તિ, જૂથ, અથવા સમાજ અન્ય વ્યક્તિ અથવા જૂથ પર બિનજરૂરી સત્તાનો ઉપયોગ કરે છે.
વિસ્થાપન	: વિસ્થાપન એ વ્યક્તિઓ અથવા જૂથોને તેમની મૂળ જગ્યાને છોડીને નવા સ્થળ પર સ્થાયી થવા માટે કરેલી ક્રિયા છે, જે વિવિધ કારણોથી—જેમ કે રાજકીય સંઘર્ષ, પ્રાકૃતિક આપત્તિ, અથવા સામાજિક દમન—કરવામાં આવે છે.
વળતર	: વળતર એ એક વ્યક્તિ કે સંસ્થા દ્વારા પોતાના કાર્ય અથવા સેવાઓ માટે મળેલી ચૂકવણી અથવા સામાજિક સ્વીકાર છે, જે કર્મશીલ પરિણામ તરીકે દર્શાવવામાં આવે છે.
અવરોધ	: અવરોધ એ આવા અવરોધો અથવા રોકાણ છે, જે વ્યક્તિ અથવા જૂથને તેમના હેતુને પ્રાપ્ત કરવા માટે આગળ વધવામાં અવરોધિત કરે છે. આ ક્યારેય માનસિક, સામાજિક, આર્થિક, અથવા શારીરિક હોય શકે છે.

1.9 સંદર્ભસૂચિ

1. રૉબર્ટ એ. બૈરન તથા ડૉન બાયર્ન, સામાજિક મનોવિજ્ઞાન, 2004, નવમ્ સંસ્કરણ, પ્રથમ હિન્દી અનુવાદ, પીયરસન એજુકેશન, પૃ. 51
2. Kimball Young, A Handbook of Social Psychology, Routledge and Kegan Paul Ltd., London, 1962, p. 1.

3. La Piere and Farnsworth, Social Psychology, Mc Graw-Hill Book Co., New York, 1949, p.7.
4. Otto Klineberg, Social Psychology, revised edition, Henry Holt and Co. New York, 1957, p. 3.
5. Ross, E.A. Social Psychology, Macmillan and Co., New York, 1925, p.7.
6. Sharif M & C.W. Sharif, Social Psychology, a Harper International Edition, Jointly Published by Harper & Row, New York, Evanston & London and John Weatherhill, Inc. Tokyo, 1969, p. 8.
7. William Mc Dougall, The Group Mind, Methuen, 1919, p. 2. Jackson, J.M. (1993) Social Psychology: Past and Present, Hillsdale, NJ: Erlbaum.
8. Semin, G. & Fiedler K. (1996) Applied Social Psychology, Thousand Oaks, CA: Sage.
9. Taylor, Shelley E et al, Social Psychology, 2006, Pearson Education, Printed in India, Sheel Print N Pack, Delhi.

-: રૂપરેખા :-

- 2.0 ઉદ્દેશ્યો
- 2.1 પ્રસ્તાવના
- 2.2 ધારણા
- 2.3 ગુણાંક
- 2.4 શીખવું
- 2.5 સારાંશ
- 2.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 2.7 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 2.8 સંદર્ભસુચિ

2.0 ઉદ્દેશ્યો

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આ એકમના અભ્યાસબાદ તમે...

- ધારણાના ખ્યાલને સમજી શકશો.
- ગુણાંકની પ્રક્રિયા વિશે જાણી શકશો.
- જ્ઞાનાત્મક-પ્રતિક્રિયાશીલ સિસ્ટમ શીખવા અને તેના વિવિધ પાસાઓ અને તેના પરિબળોથી વાકેફ થશો.

2.1 પ્રસ્તાવના

વર્તમાન પ્રકરણમાં ધારણા, વિશેષતા, શિક્ષણ, અને જ્ઞાનાત્મક-પ્રતિક્રિયાશીલ સિસ્ટમનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. વિદ્વાનોએ ધારણાના અર્થ અંગે વિવિધ મંતવ્યો વ્યક્ત કર્યા છે. જ્યારે ધારણા એ જ્ઞાનાત્મક માનસિક પ્રક્રિયા છે, ઘણા સામાજિક મનોવૈજ્ઞાનિકો તેને મધ્યસ્થી અથવા મધ્યસ્થી ચલ તરીકે જુએ છે. ચેપ્લિનની (1975) વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ કરે છે કે, “પ્રત્યક્ષીકરણ એ મધ્યવર્તી ચલ છે જેનો અંદાજ પ્રાણીની ઉત્તેજના વચ્ચે ભેદભાવ કરવાની ક્ષમતા દ્વારા કરવામાં આવે છે.” ધારણામાં ઘણી લાક્ષણિકતાઓ છે. સામાજિક દ્રષ્ટિ અને વ્યક્તિગત દ્રષ્ટિનો ઉપયોગ સમાન અર્થમાં કરવામાં આવ્યો છે. એક વ્યક્તિ દ્વારા તેના વ્યક્તિત્વ, નૈતિક ગુણો વગેરેના આધારે અન્ય વ્યક્તિ વિશે જે ધારણા કે નિર્ણય લેવામાં આવે છે તેને વ્યક્તિની ધારણા કહેવામાં આવે છે. આ ખ્યાલ અથવા નિર્ણય લેવામાં ઘણા પરિબળો છે. એટ્રિબ્યુશન એ જ્ઞાનાત્મક પ્રક્રિયા છે. આમાં વ્યક્તિ અન્ય વ્યક્તિના વર્તન પાછળના પરિબળોને શોધવાનો પ્રયાસ કરે છે. તે એક દ્વિ-પરિમાણીય પ્રક્રિયા છે, જેમાં અન્ય ધારણાઓ તેમજ સ્વ-મૂલ્યાંકન અથવા દ્રષ્ટિનો સમાવેશ થાય છે. સામાજિક દ્રષ્ટિએ આપણે અન્ય લોકોને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ.

જન્મ સમયે બાળક માત્ર એક જૈવિક જીવ છે. ધીમે ધીમે સમય જતાં તે પરિવારના વિવિધ સભ્યો અને અન્ય લોકોના સંપર્કમાં આવે છે. તે સામાજિક ક્રિયાપ્રતિક્રિયા દ્વારા તેના વર્તનમાં ફેરફાર કરે છે. વ્યવહારમાં, અન્યના વર્તન દ્વારા વર્તનમાં પરિવર્તન એ 'શિક્ષણ' છે. આ દ્રષ્ટિકોણથી તે એક જ્ઞાનાત્મક પ્રતિસાદ સિસ્ટમ છે. નોંધનીય છે કે માનવીય પ્રતિક્રિયાઓમાં થતા તમામ ફેરફારોને ભણતર કહેવામાં આવતું નથી, આમાંના ઘણા ફેરફારો મૂળભૂત રીતે અને મુખ્યત્વે જૈવિક છે. શિક્ષણના ભૌતિક, મનોવૈજ્ઞાનિક, સામાજિક અને ભૌતિક પરિબળો છે. મનુષ્ય કેવી રીતે શીખે છે, શીખવા પાછળ કયા તત્ત્વો અથવા પરિબળો અસરકારક છે, તે વિવિધ વિદ્વાનો જેમ કે થોર્ન્ડીઈક, ઈવાન પાવલોવ અને હોલ વગેરે દ્વારા પોતપોતાના સિદ્ધાંતો દ્વારા સમજાવવામાં આવ્યું છે.

2.2 ધારણા

સામાજિક દ્રષ્ટિ એ એક પ્રક્રિયા છે જેના દ્વારા આપણે અન્ય લોકોને સમજવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ. તે આપણા રોજિંદા જીવનમાં વિશેષ સ્થાન ધરાવે છે. સામાજિક મનોવિજ્ઞાનમાં ધારણા પર ગંભીર વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસો કરવામાં આવ્યા છે. ધારણા એ જ્ઞાનાત્મક માનસિક પ્રક્રિયા છે. સમકાલીન મનોવૈજ્ઞાનિકો તેને મધ્યસ્થી ચલ માને છે, કારણ કે તે સંવેદનાત્મક ઉત્તેજના અને અનુભવ (પરિણામી સંવેદના) વચ્ચે થાય છે. ચેપ્લિન (1975) તેને આ રીતે વ્યાખ્યાયિત કરે છે, “પ્રત્યક્ષીકરણ એ મધ્યસ્થી ચલ છે જેનો અંદાજ મનુષ્યની ઉત્તેજના વચ્ચે ભેદભાવ કરવાની ક્ષમતા પરથી કરવામાં આવે છે.” અન્ય લોકો આપણા જીવનમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે, તેથી આપણે વારંવાર તેમને સમજવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ. જે પ્રક્રિયા દ્વારા આપણે અન્ય લોકોને જાણવા અને સમજવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ તેને સામાજિક દ્રષ્ટિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. નાના બાળકના ઉદાહરણથી આપણે ધારણાની વિભાવનાને સરળતાથી સમજી શકીએ છીએ. નવજાત બાળક ધીમે ધીમે તેની આસપાસના લોકો, વસ્તુઓ અને ઘટનાઓને જોવા અને સમજવાનું શરૂ કરે છે. માતાપિતા અને ભાઈ-બહેનો (ઓળખ) સાથે અવલોકન (નિરીક્ષણ) અને ઓળખવાનું શરૂ કરે છે. પ્રારંભિક દ્રષ્ટિ સંવેદનાત્મક છે, ધીમે ધીમે સામાજિક દ્રષ્ટિની પ્રક્રિયા શરૂ થાય છે. સામાજિક અનુભૂતિની પ્રક્રિયા શરૂ થાય છે. સામાજિક ખ્યાલમાં અન્ય લોકોને જાણવાનો પ્રયાસ કરવાની પ્રક્રિયાનો સમાવેશ થાય છે. આપણે ધારણા દ્વારા અન્ય લોકોને જાણવા અને સમજવાનો પ્રયત્ન કરતા હોવાથી, તે સામાજિક વર્તનમાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે.

આપણે કાં તો વસ્તુઓ અથવા મનુષ્યોને અનુભવીએ છીએ. જે અનુભૂતિ વસ્તુઓને લગતી હોય તેને અસામાજિક ગ્રહણ કહેવાય છે અને જે અનુભૂતિ મનુષ્યો સાથે સંબંધિત છે તેને સામાજિક દ્રષ્ટિ કહે છે. હવે પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે વ્યક્તિગત દ્રષ્ટિ અને સામાજિક દ્રષ્ટિ અલગ છે કે બંને એક જ છે? વાસ્તવિકતા એ છે કે સામાજિક દ્રષ્ટિ હેઠળ બે પ્રકારની ધારણા છે - (i) વ્યક્તિની દ્રષ્ટિ અને (ii) સ્વ-દ્રષ્ટિ.

વ્યક્તિની દ્રષ્ટિ એટલે અન્ય વ્યક્તિની સમજ. હેઈડર (1958) કહે છે, “વ્યક્તિગત ધારણા એટલે અન્ય વ્યક્તિની ધારણા.” તે સ્પષ્ટ છે કે વ્યક્તિગત દ્રષ્ટિકોણમાં એક વ્યક્તિ છાપ બનાવે છે અથવા અન્ય વ્યક્તિ વિશે નિર્ણય લે છે. આ પ્રક્રિયામાં અન્ય વ્યક્તિની લાક્ષણિકતાઓનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે. વ્યક્તિની લાક્ષણિકતાઓ જેમ કે ચારિત્ર્ય, પ્રેરણા, વલણ, બુદ્ધિ વગેરે અમૂર્ત લક્ષણો છે, તેથી વ્યક્તિની ધારણા પણ અમૂર્ત લાક્ષણિકતાઓ સાથે સંબંધિત છે. અમૂર્ત લાક્ષણિકતાઓ વ્યક્તિના વર્તન પરથી અનુમાનિત કરવામાં આવે છે, તેથી વ્યક્તિની દ્રષ્ટિમાં અચોક્કસતા અને પૂર્વગ્રહની શક્યતા છે. વ્યક્તિની ધારણામાં, આપણે વ્યક્તિની વર્તણૂક, નૈતિક ગુણો, બુદ્ધિમત્તા વગેરેને તેના અંતર્ગત હેતુઓ

અને પ્રેરણાઓ સાથે સમજવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ, તેથી તે એક જટિલ પ્રક્રિયા છે. આ પ્રક્રિયામાં, જજમેન્ટ, એટ્રિબ્યુશન અને સામાજિક સમજણ જેવી પ્રક્રિયાઓ એકબીજાને ઓવરલેપ કરે છે. વ્યક્તિગત દ્રષ્ટિકોણના ઘણા પરિબળો અથવા નિર્ધારકો છે. આ પરિબળો અથવા નિર્ધારકોને લીધે જ લોકો એકબીજા પ્રત્યે કોઈ પણ ધારણા અથવા નિર્ણય લે છે, આપણે નીચેના ભાગોમાં તમામ પરિબળો અથવા ધારણાના નિર્ધારકોને રાખી શકીએ છીએ –

- (i) ઉત્તેજક પરિબળ
- (ii) નામાંકન નિર્ધારક
- (iii) જ્ઞાનાત્મક માળખું
- (iv) સામાજિક સંદર્ભ.

ઉત્તેજનાના પરિબળોમાં શરીરની રચના અને માળખું, શરીરની ભાષા અને મુદ્રા, અવાજ અને બોલવાની ગતિ, ઊંચાઈ, સ્વરૂપ, ઉચ્ચારણ, વાણીમાં ખામી, મૌખિક સંકેતો, ચહેરાના લક્ષણો, પહેરવેશ અને રજૂઆતનો સમાવેશ થાય છે. કોઈપણ વ્યક્તિનું અવલોકન કરતી વખતે, આપણે તેની શારીરિક રચના અને દેખાવના આધારે અભિપ્રાય અથવા ધારણા રચીએ છીએ. તેવી જ રીતે, શારીરિક સંપર્ક, નિકટતા, બેસવાની અને ઉભા રહેવાની રીત, સુંદરતા વગેરેની પણ ધારણા પર અસર પડે છે. કાળી ત્વચાવાળા લોકોને આક્રમક, અસભ્ય અને સંવેદનશીલ માનવામાં આવે છે. ડ્રેસિંગ અને પ્રેઝન્ટેશનની રીતના આધારે વિવિધ પ્રકારની ધારણાઓ હોય છે, જેમ કે ચોક્કસ પ્રકારનું ડ્રેસિંગ વ્યક્તિના ધાર્મિક સભ્યપદનો ખ્યાલ આપે છે, યુનિફોર્મ બતાવે છે કે વ્યક્તિ સેના, પોલીસ, ડોક્ટર, શાળાના વિદ્યાર્થીની છે વગેરે. તે છે કે બીજું કંઈક છે? ધારણાના નિર્ણાયકોમાં જ્ઞાનાત્મક ક્ષમતા, શૈલી અને જટિલતા, પૂર્વગ્રહ, રૂઢિચુસ્તતા અને ઉદારવાદ, સરમુખત્યારશાહી લક્ષણો, જાતીય તફાવત, વય, વગેરે જેવા પરિબળો અથવા નિર્ધારકોનો સમાવેશ થાય છે, જે દ્રષ્ટિ પર અસર કરે છે. જ્ઞાનાત્મક ક્ષમતા દ્રષ્ટિને અસર કરે છે. બૌદ્ધિક ક્ષમતા એ વ્યક્તિગત દ્રષ્ટિકોણનું નિર્ણાયક છે. સંશોધન દર્શાવે છે કે જ્યારે જ્ઞાનાત્મક જટિલતા વધારે હોય છે, ત્યારે વ્યક્તિ અન્યને ચોક્કસ રીતે સમજે છે અને જો તે ઓછી હોય, તો વ્યક્તિની ધારણા પણ સામાન્ય હોય છે. આ અર્થમાં, જ્ઞાનાત્મક જટિલતા અને દ્રષ્ટિની પ્રકૃતિ વચ્ચે સહસંબંધ છે. આધુનિક લોકોની ધારણા અને પરંપરાગત અને રૂઢિચુસ્ત લોકોની ધારણા વચ્ચે નોંધપાત્ર અસમાનતા જોઈ શકાય છે. કોઈપણ વ્યક્તિ કે જેને સમજવાની હોય અને તેના પ્રત્યે કોઈ પૂર્વગ્રહ હોય તેવી જ રીતે, વ્યક્તિની ધારણામાં, જોનારની ઉંમર, લિંગ વગેરેનો પણ પ્રભાવ હોય છે અને ધારણા વ્યક્તિની વય અને લિંગના આધારે પણ પ્રભાવિત થઈ શકે છે. આ રીતે તે સ્પષ્ટ છે કે ખ્યાલના ઘણા નિર્ધારકો છે.

વ્યક્તિની ધારણા, છાપ અથવા છાપની રચના અથવા સમજનાર પરનો પ્રભાવ પણ સ્ટીરિયોટાઈપ્સ, પર્યાવરણીય પ્રભાવની વૃત્તિઓ, વિરોધાભાસ અને સમાનતાની અચોક્કસતા વગેરેથી પ્રભાવિત થાય છે. આવા તમામ નિર્ધારકો જ્ઞાનાત્મક માળખાનો ભાગ છે. વ્યક્તિની જ્ઞાનાત્મક રચના મુજબ, તે તેને સમજે છે. સ્ટીરિયોટાઈપ્સની વ્યક્તિના નિર્ણયો અને ધારણાઓ પર વ્યાપક અસર જોવા મળી છે. ચેપ્લિન (1975) એ ડિક્શનરી ઓફ સાયકોલોજીમાં પર્સપ્શન પર હેલો ઈફેક્ટની અસર સમજાવી છે. તેને સ્પષ્ટ કરતાં, તેમણે લખ્યું છે કે, પર્યાવરણીય પ્રભાવ એ એવી વૃત્તિ છે જે ચોક્કસ ગુણના આધારે વ્યક્તિને ખૂબ ઊંચું કે ખૂબ નીચું નક્કી કરે છે/મૂલ્યાંકન કરે છે. એ જ રીતે, કેટલાક લોકો અન્ય લોકોનું મૂલ્યાંકન તે જ રીતે કરે છે જે રીતે તેઓ પોતાનું મૂલ્યાંકન કરે છે અને તેનાથી વિપરીત,

કેટલાક લોકો જે રીતે પોતાનું મૂલ્યાંકન કરે છે તેનાથી વિપરીત રીતે અન્ય લોકોનું મૂલ્યાંકન કરે છે. આ બે પ્રકારની ધારણાને સમાનતા અને વિપરીત અશુદ્ધિઓ સાથેની દ્રષ્ટિ કહેવામાં આવે છે.

સામાજિક સંદર્ભો જેમ કે જાતિ, ધર્મ, સામાજિક-આર્થિક સ્થિતિ, ધર્મ, ભૂમિકા શ્રેણી વગેરેની પણ વ્યક્તિગત ધારણા પર અસર જોવા મળી છે. આ સિવાય અન્ય ઘણા પરિબળો છે જેની અસર ધારણા પર પડે છે. લેવિન અને અન્યો (1942) અને મેક્લેલેન્ડ અને એટકિન્સન (1948), જર્નલ ઓફ સાયકોલોજીમાં તેમના સંશોધનના આધારે, દર્શાવે છે કે ખોરાકની વંચિતતા પણ ધારણા પર અસર કરે છે.

બી. કુપ્પુસ્વામી (1975: 31) અનુસાર, “વ્યક્તિગત ધારણા ત્રણ પ્રકારના પરિબળો પર આધારિત છે, એટલે કે (i) ઉત્તેજક માહિતી, વ્યક્તિનો શારીરિક દેખાવ, તેના અથવા તેણીની અભિવ્યક્તિઓ અને હલનચલન અને વાણી, (ii) આપણા ભૂતકાળના અનુભવો અને વિચારો અને (iii) તે વ્યક્તિ વિશે અન્ય લોકો પાસેથી મળેલી માહિતી.

સામાજિક દ્રષ્ટિકોણના ઉપરોક્ત તમામ વિશ્લેષણ અને ખાસ કરીને તેને અસર કરતા ઘણા પરિબળોને ધ્યાનમાં લેતા, એવો કોઈ ભ્રમ ન હોવો જોઈએ કે સામાજિક દ્રષ્ટિ સચોટ નથી અને તે ઘણીવાર ખોટી હશે. ઝેબ્રોવિટ્ઝ અને કોલિન્સ (1997), બેરી (1991), ગિફાર્ડ (1994), કેની એટ અલ (1994), મેડન એટ અલ (1998) વગેરે જેવા વિવિધ વિદ્વાનોએ તેમના સંબંધિત અભ્યાસમાં સાબિત કર્યું છે કે તે સામાજિક દ્રષ્ટિની ચોકસાઈ છે આપણે જે વિચારીએ છીએ તેના કરતાં વધુ, જેનો અર્થ છે કે સામાજિક ધારણાઓ ઘણીવાર સાચી હોય છે.

સ્વ-દ્રષ્ટિ એ વ્યક્તિની પોતાની દ્રષ્ટિનો સંદર્ભ આપે છે. વ્યક્તિ માત્ર બીજાને જ નહીં, પણ પોતાનાને પણ સમજે છે. તે પોતાના વિશે પણ કેટલીક ધારણાઓ બાંધે છે. સ્વ-મૂલ્યાંકન માત્ર મહત્વપૂર્ણ નથી પણ ખૂબ જટિલ પણ છે. સ્વ-મૂલ્યાંકનની સકારાત્મકતા ગોઠવણને સરળ બનાવે છે જ્યારે વિપરીતતા સમસ્યાઓ ઊભી કરી શકે છે. ફેસ્ટિંગરનો (1954) સામાજિક સરખામણી સિદ્ધાંત અને બેમનો (1972) અવલોકન સિદ્ધાંત સ્વ-વાસ્તવિકતાને સમજવામાં મદદરૂપ છે. સામાજિક સરખામણી થિયરી કહે છે કે, ભૌતિક વાસ્તવિકતા અને સામાજિક વાસ્તવિકતાના આધારે, વ્યક્તિ પોતાનું મૂલ્યાંકન કરે છે અને સરખામણી દ્વારા આત્મ-અનુભૂતિ કરે છે. વ્યક્તિ પોતાની જાતને અન્ય લોકો સાથે સરખાવીને તેનું મૂલ્યાંકન કરે છે. તે જ સમયે, અવલોકન સિદ્ધાંત માને છે કે અન્યના કિસ્સામાં જેમ, વ્યક્તિ તેના પોતાના વર્તનનું મૂલ્યાંકન કરે છે અને એક ધારણા બનાવે છે (પરમાર્થી, ઉદાર, સદ્ગુણી, કઠોર, ગુસ્સો, વગેરે) અને સ્વ-અનુભૂતિ.

2.3 ગુણાંક

એટ્રિબ્યુશનનો અર્થ એ છે કે અન્યના વર્તનના કારણોને જાણવું. બેરોન અને બાયર્ન (2004: 45) લખે છે કે, “મનની સ્થિતિ અથવા અન્યની લાગણીઓનું સચોટ જ્ઞાન ઘણી રીતે ઉપયોગી થઈ શકે છે. જ્યાં સુધી સામાજિક દ્રષ્ટિનો સંબંધ છે, આ જ્ઞાન માત્ર પ્રથમ પગલું છે. આ સાથે, આપણે “સામાન્ય રીતે અન્ય લોકોની સ્થાયી લાક્ષણિકતાઓ અને તેમના વર્તન પાછળના કારણો વિશે વધુ જાણવા માંગીએ છીએ.” સામાજિક મનોવૈજ્ઞાનિકો છેલ્લા ઘણા દાયકાઓથી એટ્રિબ્યુશન પર સંશોધન કરી રહ્યા છે. તેમના સંશોધન દ્વારા આ વિષય વિશેની સૌથી વધુ ઊંડાણપૂર્વકની માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ છે.

સામાજિક દ્રષ્ટિકોણનો મૂળભૂત પ્રશ્ન એ છે કે વ્યક્તિ શા માટે ચોક્કસ રીતે વર્તે છે? તેના ચોક્કસ અથવા સામાન્ય વર્તનનું કારણ શું છે? તેના કાયમી લક્ષણો અને પ્રકૃતિ શું છે? આ પ્રશ્નોની માહિતી પૂરી પાડતી પ્રક્રિયાને એટ્રિબ્યુશન કહેવામાં આવે છે. બેરોન અને બાયર્ન (2004, 45) આને આગળ લખીને સમજાવે છે કે “આપણે માત્ર એ જાણવા માંગીએ છીએ કે અન્ય લોકો કેવી રીતે વર્તે છે, પરંતુ આપણે એ પણ જાણવા માંગીએ છીએ કે તેઓએ આવું શા માટે કર્યું. જે પ્રક્રિયા દ્વારા આપણે માહિતી મેળવીએ છીએ તેને એટ્રિબ્યુશન કહેવામાં આવે છે. ઔપચારિક રીતે, એટ્રિબ્યુશન એ અન્યના વર્તન પાછળના કારણો અને કેટલીકવાર આપણા પોતાના વર્તન વિશે જાણવા માટેના અમારા પ્રયત્નોનો સંદર્ભ આપે છે.” આ વ્યાખ્યાના આધારે આપણે કહી શકીએ કે ગુણાકારની બે બાજુઓ છે.

- (i) અન્યના વર્તન માટેના કારણોને સમજવાનો પ્રયાસ કરો, અને
- (ii) વ્યક્તિના વર્તનના કારણો જાણવાનો પ્રયાસ કરો.

બીજા શબ્દોમાં આપણે કહી શકીએ કે ગુણાકાર એ બે પરિમાણીય પ્રક્રિયા છે-

- (i) અન્ય અભિવ્યક્તિઓ
- (ii) સ્વ-વાસ્તવિકકરણ.

માનવ વર્તનમાં ‘શા માટે’ પાસાને લગતી આ જ્ઞાનાત્મક પ્રક્રિયામાં આંતરિક કે બાહ્ય પરિબળોના આધારે વર્તનનાં કારણો શોધવામાં આવે છે. બેરોન અને બિર્નીએ તેમના પુસ્તક ‘સોશિયલ સાયકોલોજી અન્ડરસ્ટેન્ડિંગ હ્યુમન ઇન્ટરેક્શન’ (1991) માં એટ્રિબ્યુશન પ્રક્રિયામાં ઘણી ભૂલો અને પૂર્વગ્રહોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, જે તેની ઉદ્દેશ્યતાને અસર કરે છે. એટ્રિબ્યુશનના ઘણા સિદ્ધાંતો છે. અહીં આપણે એટ્રિબ્યુશનના કેટલાક મુખ્ય સિદ્ધાંતોની ટૂંકી ચર્ચા રજૂ કરીશું.

(1) જોન્સ એન્ડ ડેવિસની એનાલોજિકલ ઇન્ફરન્સ થિયરી (1965) આ સિદ્ધાંત અનુસાર, આપણે અન્ય લોકોના વર્તનના કેટલાક પાસાઓનું અવલોકન કરીને તેમની લાક્ષણિકતાઓનું અનુમાન કરવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ. આમાં, આપણે બે ચોક્કસ પ્રકારની ક્રિયાઓ પર ધ્યાન આપીએ છીએ - (i) આપણે ફક્ત તે જ વર્તનને ધ્યાનમાં લઈએ છીએ જે મુક્તપણે પસંદ કરવામાં આવે છે. (ii) આપણે તે ક્રિયાઓ પર ધ્યાન આપીએ છીએ જે ચોક્કસ કારણો (બિન-પારસ્પરિક અસરો) થી ઉદ્ભવે છે. જોન્સ અને ડેવિસ માને છે કે આપણે તેમની ક્રિયાઓમાંથી અન્ય લોકો વિશે વધુ શીખીએ છીએ, જે અપ્રમાણસર અસરો દર્શાવે છે. અપ્રમાણસર અસર એટલે એવી અસરો જે કોઈ ચોક્કસ કારણથી થાય છે અને અન્ય કારણોથી નહીં. ક્રિયાઓ પ્રદાન કરતી ઉપરોક્ત બે માહિતી સિવાય, જોન્સ અને ડેવિસ અન્ય પ્રકારની ક્રિયાઓ પર ધ્યાન આપવાની વાત કરે છે. તે કહે છે કે આપણે અન્યની એવી ક્રિયાઓ પર પણ વધુ ધ્યાન આપીએ છીએ જે સામાજિક ઈચ્છનીયતામાં ઓછી હોય છે. નિમ્ન સામાજિક ઈચ્છનીયતા વર્તન એ વ્યક્તિની લાક્ષણિકતાઓ માટે એક મહત્વપૂર્ણ માર્ગદર્શિકા છે. અપેક્ષિત વર્તનથી વિચલિત થતી વર્તણૂક પર ધ્યાન આપવું સ્વાભાવિક છે, તેથી જો કોઈ વ્યક્તિ તેની પાસેથી જે અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે તેનાથી અલગ વર્તન કરે છે, તો આપણે તેના ગુણોના આધારે એટ્રિબ્યુશન પર વધુ ધ્યાન આપીએ છીએ.

(2) કેલીની કારણભૂત એટ્રિબ્યુશન થિયરી (1972) કેલીની થિયરી અનુસાર, ‘આપણે અન્ય લોકોને તેમના વર્તન માટે મોટે ભાગે આંતરિક કારણો માટે જવાબદાર માનીએ છીએ જેમાં સંકલન અને

ભિન્નતા ઓછી હોય છે પરંતુ સુસંગતતા વધુ હોય છે. તેનાથી વિપરિત, આપણે બાહ્ય કારણો માટે મોટે ભાગે અન્યના વર્તનને જવાબદાર માનીએ છીએ, જેમાં ત્રણેય - સંવાદિતા, સુસંગતતા અને ભિન્નતા - ઉચ્ચ છે. છેવટે, આપણે ઘણી વાર અન્ય લોકોના વર્તનને આંતરિક અને બાહ્ય કારણોના સંયોજન માટે જવાબદાર માનીએ છીએ, જેમાં ઓછી સુસંગતતા અને ભિન્નતા હોય છે.

કેલીની થિયરી એટ્રિબ્યુશનની પ્રકૃતિની ઊંડી સમજ પૂરી પાડે છે કારણ કે તેની મૂળભૂત વિભાવનાઓની વિવિધ સામાજિક પરિસ્થિતિઓમાં પુષ્ટિ કરવામાં આવી છે. તેમણે કોઈના વર્તનને સમજવા માટે કરાર, સાતત્ય અને વિશિષ્ટતા સંબંધિત માહિતીના ત્રણ સ્ત્રોતો પર ભાર મૂક્યો છે.

કેલીએ ત્રણ પરિબલો દ્વારા વર્તનની 'શા માટે' બાજુ સમજાવી-

- આંતરિક,
- બાહ્ય અને
- બંને પરિબલોનું સંયોજન,

આપણે તે પરિસ્થિતિને પણ સ્પષ્ટ કરી છે જેમાં આપણે આંતરિક અથવા બાહ્ય અથવા બંને પરિબલોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. તેમના મતે, જ્યારે ઓછી સંમતિ, ઉચ્ચ સુસંગતતા અને ઓછી વિશિષ્ટતા હોય છે, ત્યારે આપણે વર્તનના આંતરિક પરિબલો (વ્યક્તિગત ગુણો, પ્રેરણા, હેતુ વગેરે) ની મદદ લઈએ છીએ. જ્યારે ઉચ્ચ સંમતિ, ઉચ્ચ સુસંગતતા અને વર્તનની ઉચ્ચ વિશિષ્ટતા હોય છે, ત્યારે આપણે બાહ્ય કારણો (સામાજિક અથવા ભૌતિક વાતાવરણના વિવિધ પાસાઓ) પર ભાર મૂકીએ છીએ અને જ્યારે નીચી સમજૂતી, ઉચ્ચ સુસંગતતા અને વર્તનની ઉચ્ચ વિશિષ્ટતા હોય છે, ત્યારે વર્તનનું સ્પષ્ટીકરણ થાય છે. આંતરિક અને બાહ્ય બંને (વ્યક્તિગત ગુણો અને સામાજિક અને ભૌતિક વાતાવરણના પાસાઓ) ના આધારે કરવામાં આવે છે.

બેરોન અને બાયર્ન (1991) એ કેલીના સિદ્ધાંતની વ્યાપકપણે પ્રશંસા કરી છે. તે માને છે કે ઉપરોક્ત સિદ્ધાંતમાં પૂરતો તર્ક છે અને તે તમામ સંજોગોમાં વર્તનના 'શા માટે' પાસાને પર્યાપ્ત રીતે સમજાવવામાં સક્ષમ છે. જો કે, તે એમ પણ માને છે કે આ સિદ્ધાંતમાં વિવિધ જટિલ પ્રક્રિયાઓ છે, તેથી તેમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર છે.

ઉપરોક્ત બે મહત્વપૂર્ણ સિદ્ધાંતો સિવાય, એટ્રિબ્યુશનના ઘણા સિદ્ધાંતો છે જેમ કે શેવરની (1975) એટ્રિબ્યુશન થિયરી, હિડરની (1958) સ્વયંસ્ફુરિત એટ્રિબ્યુશન થિયરી, વેઈનરની (1993, 1995) થિયરી વગેરે.

એટ્રિબ્યુશન થિયરીનો ઉપયોગ ઘણી વ્યવહારુ સમસ્યાઓ ઉકેલવા માટે થાય છે. આનો અર્થ એવો ન હોવો જોઈએ કે ભૂલોની કોઈ શક્યતા નથી. આમાં ભૂલોના ત્રણ સ્ત્રોત છે - 1. અનુરૂપ અભિનય, 2. વિષય-નિરીક્ષક અસર અને 3. સ્વ-સેવા અભિનય.

સંજોગોવશાત કારણોથી ઉદ્ભવતી ક્રિયાઓને આંતરિક પ્રકૃતિમાંથી ઉદ્ભવતા ગણીને અનુરૂપ વલણ કહેવાય છે. વ્યક્તિ વારંવાર આવું કરવાની ભૂલ કરે છે. સંજોગોવશાત (બાહ્ય) કારણોને વ્યક્તિના વર્તન માટે જવાબદાર રાખવાની વૃત્તિ અને અન્યના વર્તન માટે આંતરિક કારણોને જવાબદાર રાખવાની વૃત્તિ એ વિષય-નિરીક્ષકની અસરથી સંબંધિત ભૂલનો સ્ત્રોત છે. તેવી જ રીતે, વ્યક્તિની વ્યક્તિગત

લાક્ષણિકતાઓ, ક્ષમતા અને પ્રયત્નો (આંતરિક કારણો) ને હકારાત્મક પરિણામો અને બાહ્ય પરિસ્થિતિ પરિબળોને નકારાત્મક પરિણામો આપવાનું સ્વ-સેવા વર્તન હેઠળ આવે છે. આપણે આપણી વર્તણૂકનું વારંવાર સ્વ-અર્થઘટન કરીને ઉપર જણાવેલ ત્રણેય સમસ્યાઓના સ્ત્રોતને સરળતાથી સમજી શકીએ છીએ.

2.4 શીખવું

શીખવાની પ્રક્રિયા જન્મથી જ શરૂ થાય છે. નવજાત બાળક તેની જન્મજાત પ્રેરણાના આધારે વર્તે છે અને ધીમે ધીમે વિવિધ સામાજિક વર્તણૂકો અપનાવવાનું શરૂ કરે છે. સામાજિક વ્યવહારના ગુણો તેમનામાં શીખવાની પ્રક્રિયા દ્વારા જ આવે છે. વિવિધ વર્તણૂકોનું સંપાદન (સંપાદન, અપનાવવું) ફક્ત શીખવાની પ્રક્રિયા દ્વારા જ થાય છે. વિવિધ વિદ્વાનોએ શિક્ષણની વ્યાખ્યા અને સ્પષ્ટતા કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. કિમ્બોલ યંગ (1957: 34) એ લખ્યું હતું કે “સામાજિક શિક્ષણ એ કૌશલ્યો, તથ્યો અને મૂલ્યોના સંપાદનનો સંદર્ભ આપે છે અને આ કાર્ય અન્ય વ્યક્તિઓના સંપર્કમાં અભ્યાસ દ્વારા કરવામાં આવે છે.” અન્યત્ર તે લખે છે (કિમ્બોલ યંગ 1957:70) કે શીખવાની વ્યાખ્યા પ્રતિભાવ પ્રણાલીમાં ફેરફાર તરીકે કરી શકાય છે જે સભાન અથવા અચેતન જોડાણ અથવા નવી ઉત્તેજના સાથેના જોડાણના પરિણામે થાય છે. શીખવું એ વ્યક્તિની ઉત્તેજના-પ્રતિભાવ પ્રણાલીમાં અમુક ફેરફારો સાથે સંબંધિત છે. આમાં આપણે પહેલાં કરતા હતા તેનાથી કંઈક અલગ કરવાનો સમાવેશ થાય છે. શીખવું એ વ્યક્તિની ગોઠવણ પ્રણાલીમાં થતો ફેરફાર છે, જે પર્યાવરણમાં ઉત્પન્ન થતી ઉત્તેજના પર આધારિત છે.

કિમ્બોલ યંગની વ્યાખ્યા અને સમજૂતી પરથી તે સ્પષ્ટ છે કે માનવીય પ્રતિભાવો અથવા પ્રતિક્રિયાઓમાં થતા તમામ ફેરફારોને શિક્ષણ કહેવામાં આવતું નથી. શારીરિક પરિપક્વતા અથવા શારીરિક નબળાઈને કારણે, શરીરની એક ખાસ પ્રકારની કાર્યાત્મક પ્રક્રિયા શિક્ષણ હેઠળ આવતી નથી. એ જ રીતે, બીમારીને કારણે વર્તનમાં ફેરફાર અથવા નશાને કારણે વર્તનમાં ફેરફાર અથવા અકસ્માતને કારણે વર્તનમાં ફેરફાર ‘લર્નિંગ’ હેઠળ આવતા નથી.

ગિલફોર્ડ (1965: 343) એ શીખવાની ખૂબ જ ટૂંકી અને ચોક્કસ વ્યાખ્યા આપી છે. તેમના મતે, ‘શિક્ષણ એ વર્તનને કારણે થતા વર્તનમાં કોઈ ફેરફાર છે.’

શીખવાની પ્રક્રિયામાં, નવી ક્રિયાઓ રજૂ કરવામાં આવે છે, અને તેને મજબૂત બનાવવામાં આવે છે. વુડવર્થ (1949: 522) કહે છે, ‘શિક્ષણમાં કંઈક નવું કરવું સામેલ છે, જેમ કે સાયકો-ફિઝિકલ, ફિઝિકલ અને સોશિયલ ફેક્ટર્સ એટલે કે મનોવૈજ્ઞાનિક અને શારીરિક પરિબળો. આ હેઠળ, આપણે સ્વયંસ્ફુરિત પ્રેરણા, સંકેત, પ્રતિભાવ, મજબૂતીકરણ, અપેક્ષા, સામાન્યીકરણ, તફાવત, અંતઃસ્ત્રાવી ગ્રંથીઓ, કેન્દ્રીય ચેતાતંત્ર, રોગ અને આરોગ્ય, લિંગ તફાવતો વગેરેનું વિશ્લેષણ કરીએ છીએ.

શારીરિક કારણોથી પણ શીખવાની પ્રક્રિયા પ્રભાવિત થાય છે. આબોહવા, તાપમાન, પ્રકાશની માત્રા વગેરેની અસરો શીખવાની પ્રક્રિયા સાથે જોડાયેલી જોવા મળે છે. જેમ માનવીની શારીરિક અને માનસિક કાર્યક્ષમતા પ્રતિકૂળ હવામાન, તાપમાન અને અન્ય ભૌગોલિક અને ભૌતિક પરિસ્થિતિઓથી પ્રભાવિત થાય છે, તેવી જ રીતે એવું માનવામાં આવે છે કે તે શીખવાની પ્રક્રિયાને પણ અસર કરે છે.

જ્યાં સુધી શિક્ષણમાં સામાજિક પરિબળોનો સંબંધ છે, તેમાં વખાણ, ટીકા, સામાજિક પ્રોત્સાહન, માતાપિતા અને અન્યના વર્તનનું અનુકરણ, સહકાર, સ્પર્ધા અને સૂચનો વગેરેનો સમાવેશ

થાય છે. સામાજિક પરિબળો મહત્વપૂર્ણ છે. શીખવાની પ્રક્રિયામાં આપણે જોઈએ છીએ કે જૈવિક બાળક સામાજિક અસ્તિત્વમાં વિકાસ કરવાનું ચાલુ રાખે છે. શીખવાની બીજી પ્રક્રિયા જેને આપણે સમાજકરણ તરીકે જાણીએ છીએ, આપણે આગળ ચર્ચા કરીશું.

2.5 સારાંશ

ઉપરોક્ત તમામ વિશ્લેષણમાંથી આપણને મૂળભૂત મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાઓ વિશે ઊંડાણપૂર્વકની માહિતી મળે છે. ઉપરોક્ત પૃષ્ઠોમાં તમે સામાજિક દ્રષ્ટિકોણ જેવી જ્ઞાનાત્મક માનસિક પ્રક્રિયાને સમજ્યા હશો, જેના દ્વારા આપણે અન્ય લોકોને જાણવા અને સમજવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ. તે તમને સ્પષ્ટ થઈ ગયું હશે કે સામાજિક દ્રષ્ટિ (માણસોની) સાથે આપણી પાસે બિન-સામાજિક દ્રષ્ટિ (વસ્તુઓની) પણ છે. સામાજિક દ્રષ્ટિએ આપણે વ્યક્તિગત દ્રષ્ટિકોણ અને દ્રષ્ટિનું વિશ્લેષણ કરીએ છીએ.

2.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. ધારણાનો ખ્યાલ સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

2. ધારણાના પ્રકારો વિશે કહો.

.....

.....

.....

.....

.....

3. ધારણામાં એટ્રિબ્યુશનની પ્રક્રિયા સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

4. ખ્યાલમાં જ્ઞાનાત્મક પ્રતિભાવ પ્રણાલીનું વર્ણન કરો.

.....

.....

.....

.....
.....
5. શીખવાના વિવિધ પાસાઓ અને તેના પરિબળો સમજાવો.
.....
.....
.....
.....
.....

2.7 ચાવીરૂપ શબ્દો

- ધારણા** : ધારણા એ મનુષ્યની માન્યતાઓ, અભિપ્રાય અને વિચારધારા છે જે તેના જીવનની વ્યાખ્યાને અને મનોદેશને અસર કરે છે. આ વ્યક્તિની વિચારશક્તિ અને અનુભવોથી પ્રેરિત હોય છે, જે સમય સાથે બદલાય પણ ઘણીવાર ટકી રહે છે.
- ગુણાંક** : ગુણાંક એ કોઈ વિશિષ્ટ પરિપ્રેક્ષ્યમાં કામકાજના ગુણવત્તાના માપદંડ તરીકે કાર્ય કરે છે. સામાન્ય રીતે, ગુણાંક એ નમૂનાઓ, વિશ્લેષણો અને ચિંતનો આધાર હોય છે જે વ્યક્તિના પ્રદર્શનને મૂલ્યાંકિત કરે છે.
- શીખવું** : શીખવું એ વ્યક્તિના મગજની કાર્યક્ષમતા અને વિકાસ સાથે સંકળાયેલી પ્રક્રિયા છે, જેમાં નવું જ્ઞાન અને કુશળતા પ્રાપ્ત કરવી થાય છે. તે એક સતત પ્રક્રિયા છે જે જીવંત વ્યવહાર, અનુભવ અને મનોવિજ્ઞાનિક ક્રિયાઓ દ્વારા ચાલી રહી છે.

2.8 સંદર્ભસૂચિ

1. Allport, F.H. (1924) Social Psychology, Boston: Riverside Editions,
2. Allport, G.W. (1937) Personality: A Psychological Interpretation, New York: Holt, pp. 29-47.
3. Allport, G.W. (1954) Nature of Prejudice, Garden City, N.Y.: Double day.
4. Berry, D.S. (1991) Accuracy in Social Perception: Contributions of Facial and Social Information, Journal of Personality and Social Psychology, 68, 291-307.
5. Bettelheim, B. Social Change and Prejudice, Free Press, N.Y., 1964
6. Cooley, C.H. Human Nature and the Social Order, New York: Schocken • Festinger, L. (1954) A Theory of Social Comparison Process, Human Relations, 7,117-140.
7. Gerald, R. Leslie, R.F. Larson, B.L. Gorman, 'Introductory Sociology: Order and Change in Society', Third Edition, Oxford University Press, Bombay 1994, p. 144
8. Gifford, R. (1994) A Lens-mapping Framework for Understanding the Encoding and Decoding of Interpersonal Dispositions in Non-verbal Behaviour. Journal of Personality and Social Psychology, 66, 398-412.
9. Heider, F. (1958) The Psychology of Interpersonal Relations. New York: Wiley. Johnson, H.M. (1961) Sociology: A Systematic Introduction, p. 110
10. Judd, C.M., Ryan, C.S., Parke, B. (1991) Accuracy in the judgement of in-group and out group variability, Journal of Personality and Social Psychology, 61, 366-379

11. Kenney, D.A., Albright, L., Malloy, T.E. and Kashy, D.A. (1994) Consensus in Interpersonal Perception: Acquaintance and the Big Five, *Journal of Personality and Social Psychology*, 116, 245-58.
12. Kimball Young, (1957) *Handbook of Social Psychology* Routledge and Kegan Paul Ltd., London, p. 89.
13. La Piere, RT, "Attitude vs. Actions", Reproduced in Bickman and Henely, *Beyond the Laboratory*, McGraw-Hill, 1972.
14. कुप्पुस्वामी, बी. (1975) *समाज मनोवैज्ञानिक के मूल तत्त्व*, विकास पब्लिशिंग हाउस प्रा.लि., नई दिल्ली, हिन्दी अनुवादक श्रीकान्त व्यास।
15. रौबर्ट ए. बैरन एवं डॉन बायर्न, *सामाजिक मनोविज्ञान (प्रथम हिन्दी अनुवाद)*, 2004, पीयरसन एजुकेशन प्रा.लि., भारतीय शाखा, दिल्ली, 2004.
16. रॉबर्ट ए. बैरन एवं डॉन बायर्न, *सामाजिक मनोविज्ञान, प्रथम हिन्दी अनुवाद*, 2004, पीयरसन एजुकेशन, नई दिल्ली।

-: રૂપરેખા :-

- 3.0 ઉદ્દેશ્યો
- 3.1 પ્રસ્તાવના
- 3.2 સામાજીકરણ
- 3.3 પ્રેરણા
- 3.4 વલણ
- 3.5 પૂર્વગ્રહ
- 3.6 સ્ટિરિયોટાઈપ્સ
- 3.7 સારાંશ
- 3.8 પ્રેક્ટિસ પ્રશ્ન
- 3.9 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 3.10 ગ્રંથસૂચિ

3.0 ઉદ્દેશ્ય

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આ એકમના અભ્યાસબાદ તમે

- સામાજીકરણની પ્રક્રિયાને અને તેની વિવિધ એજન્સીઓ અને સિદ્ધાંતોને સમજી શકશો.
- પ્રેરણાની વિભાવના, તેના પાસાઓ અને પ્રકારોને સમજશો.
- વલણનો અર્થ, તેની રચના અને પરિવર્તનને વિશે જાણશો.
- પૂર્વગ્રહનો અર્થ, તેની લાક્ષણિકતાઓ અને પરિબળોને જાણશો.
- ઇસ્ટરિયોટાઈપ્સનો અર્થ અને તેની લાક્ષણિકતાઓને જાણશો.

3.1 પ્રસ્તાવના

વર્તમાન પ્રકરણમાં સામાજીકરણ, પ્રેરણા, વલણ, પૂર્વગ્રહ અને સ્ટિરિયોટાઈપ્સનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. સામાજિક અનુકૂલન અને વ્યક્તિત્વ વિકાસ એ સામાજીકરણના મુખ્ય કાર્યો છે. જે પ્રક્રિયા દ્વારા જૈવિક અસ્તિત્વ સામાજિક અસ્તિત્વમાં પરિવર્તિત થાય છે તેને સામાજીકરણ કહેવામાં આવે છે. કુટુંબ, શાળા, પડોશ, મિત્ર જૂથ, સમુદાય, સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય સંસ્થાઓ વગેરે સામાજીકરણની એજન્સીઓ છે. ફૂલે, મીડ અને ફોઈડ જેવા વિવિધ વિદ્વાનોએ પોતપોતાના સિદ્ધાંતો દ્વારા સામાજીકરણને સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. પ્રેરણા એ કોઈપણ ક્રિયા કરવાની ઉત્તેજક સ્થિતિ છે જે પ્રાણીને ક્રિયા તરફ દોરી જાય છે. આ એક બહુપરિમાણીય પ્રક્રિયા છે જેમાં વ્યક્તિ પોતાની ક્રિયામાં કોઈ ચોક્કસ દિશામાં પહેલ કરે છે અને જ્યાં સુધી ઉદ્દેશ્ય પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી સક્રિય રહે છે. તે જૈવિક (બાયોજેનિક) અથવા સામાજિક (સામાજિક) બંને હોઈ શકે છે. ફોઈડ, લેવિન, ઓલપોર્ટ, ટોલમેન,

સ્પેન્સ વગેરે જેવા વિવિધ વિદ્વાનોએ પ્રેરણાની સૈદ્ધાંતિક સમજૂતીઓ આપી છે. સામાજિક મનોવૈજ્ઞાનિકોએ પ્રેરણાને માપવા માટે કેટલીક તકનીકો પણ વિકસાવી છે.

સામાજિક વિશ્વના કોઈપણ પાસાઓનું મૂલ્યાંકન એ એક અભિગમ છે. તે જન્મજાત નથી પરંતુ સામાજિક શિક્ષણ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. વલણની રચનામાં સામાજિક સરખામણી મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે. વલણ પર આનુવંશિક તત્વોના પ્રભાવના અમુક અંશે વૈજ્ઞાનિક પુરાવા મળ્યા છે. વલણ ઘણીવાર પ્રકૃતિમાં કાયમી હોય છે, પરંતુ તે વિવિધ પરિબલોને કારણે પણ બદલાય છે. વલણ અને વર્તનમાં પણ તફાવત છે. લા પિયરનો (1934) અભ્યાસ સાબિત કરે છે કે લોકોનું વલણ હંમેશા તેમના બાહ્ય વર્તનમાં પ્રતિબિંબિત થતું નથી. વલણ મુજબ વર્તવામાં નિષ્ફળતા એ સ્પષ્ટ કરે છે કે બંને વચ્ચે તફાવત છે. પૂર્વગ્રહ એ સામાજિક જૂથના સભ્યો પ્રત્યે વિશેષ પ્રકારનું વલણ (સામાન્ય રીતે નકારાત્મક) છે. પૂર્વગ્રહની ઘણી આડઅસરો છે. તેના દ્રઢતાના ઘણા કારણો છે. પૂર્વગ્રહ અને ભેદભાવ વચ્ચે તફાવત છે. ભેદભાવમાં વિવિધ સામાજિક જૂથોના સભ્યો સામે પૂર્વગ્રહ પર આધારિત નકારાત્મક ક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે. સામાજિક મનોવૈજ્ઞાનિકો માને છે કે પૂર્વગ્રહ અનિવાર્ય નથી અને તેને ઘણી રીતે ઘટાડી શકાય છે. પૂર્વગ્રહ સામાજિક-આર્થિક વિકાસમાં અવરોધ તરીકે કામ કરે છે. પૂર્વગ્રહને માપવાની ઘણી પદ્ધતિઓ છે.

ઈસ્ટરિયોટાઈપ્સ એક ધારણા છે. ઈસ્ટરિયોટાઈપ્સ અને વલણો વચ્ચે ઘણીવાર મૂંઝવણ હોય છે કે શું તેઓ સમાન છે. ઈસ્ટરિયોટાઈપ્સના આધારે, લોકોને ચોક્કસ વર્ગ અથવા શ્રેણીમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે. ચોક્કસ માન્યતાઓ તે જૂથ સાથે સંકળાયેલી છે, અને તે માન્યતાઓ લાદવા માટે કરાર છે. તે જૂથ દ્વારા સ્વીકૃત છબી અથવા વિચાર છે. ઈસ્ટરિયોટાઈપ્સ એ એક જૂથની બીજા જૂથ વિશેની સંમત માન્યતાઓ છે. ઘણીવાર ઈસ્ટરિયોટાઈપ્સ સંપૂર્ણપણે ખોટી અથવા ખોટી હોય છે. ઈસ્ટરિયોટાઈપ્સ વિવિધ પરિબલોના પ્રભાવ હેઠળ હસ્તગત કરવામાં આવે છે. તેઓ સામાજિક જીવનમાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે કારણ કે તેમની વ્યક્તિઓ અને સમાજ પર હકારાત્મક અને નકારાત્મક અસરો હોય છે.

ઉપરના સંક્ષિપ્ત વર્ણન પછી, આપણે દરેક પ્રક્રિયાનું અલગથી વિશ્લેષણ કરીશું અને તેને અહીં સમજાવીશું.

3.2 સામાજીકરણ

સામાજીકરણ એ જૈવિક અસ્તિત્વને સામાજિક અસ્તિત્વમાં રૂપાંતરિત કરવાની પ્રક્રિયા છે. તે સામાજિક જીવન અથવા વર્તનની રીતો શીખવે છે. સામાજીકરણની પ્રક્રિયા બાળકના જન્મ સાથે શરૂ થાય છે અને જીવનભર ચાલુ રહે છે. આ રીતે વ્યક્તિ જન્મથી મૃત્યુ સુધી કંઈક ને કંઈક શીખતી રહે છે.

જહોન્સન (1961) કહે છે, “સામાજીકરણ એ એક પ્રકારનું શિક્ષણ છે જે શીખનારને સામાજિક કાર્યો કરવા સક્ષમ બનાવે છે.” હર્બર્ટ સ્પેન્સર (1979) કહે છે કે, “સામાજીકરણની પ્રક્રિયા એ આપેલ સામાજિક જૂથમાં વર્તનનાં નિયમો શીખવી અને તેને યોગ્ય રીતે અનુસરવાની પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરવી છે, પરંતુ સામાજીકરણ દ્વારા, લોકો માત્ર સાંસ્કૃતિક રીતે નિર્ધારિત જરૂરિયાતો અને પ્રેરણાઓને અનુકૂલન કરે છે વ્યક્તિત્વના અન્ય ઘણા પાસાઓ તેઓ ભાષા, જ્ઞાન અને કુશળતા, ચોક્કસ આદર્શો અને મૂલ્યો પ્રત્યે પ્રતિબદ્ધતા અને વિવિધ ભૂમિકા સંબંધોમાં કાર્ય કરવાની ક્ષમતા મેળવે છે.” કિમબોલ યંગ (1957) પણ સમાન મંતવ્યો ધરાવે છે. તેમણે લખ્યું છે કે, “સામાજીકરણ એ વ્યક્તિને સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વિશ્વમાં પરિચય કરાવવાની પ્રક્રિયા છે, તેને સમાજ અને તેના વિવિધ જૂથોના સહભાગી સભ્ય

બનાવવાની અને તે સમાજના આદર્શ નિયમો અને મૂલ્યોને સ્વીકારવા માટે પ્રેરિત કરવાની પ્રક્રિયા છે. ચોક્કસપણે. તે એક પ્રકારનું શિક્ષણ છે અને જૈવિક વારસો નથી તેનો અર્થ એ છે કે વ્યક્તિ તેની સંસ્કૃતિના રિવાજો, પરંપરાઓ, કાયદાઓ અને અન્ય લાક્ષણિકતાઓ તેમજ કૌશલ્યો અને અન્ય આવશ્યક આદતો શીખે છે જે તેને કાર્યકારી સભ્ય બનવા માટે સક્ષમ બનાવે છે. સમાજની તે જ રીતે, તે વિવિધ બાહ્ય જૂથો માટે તેના જૂથની સ્પર્ધાત્મક અને કાર્યકારી પ્રતિક્રિયાઓ વિકસાવે છે. ઉપરોક્ત વિગતવાર અને ઊંડાણપૂર્વકની વ્યાખ્યા સામાજિકરણના તમામ પાસાઓ પર પ્રકાશ ફેંકે છે.

ગેરાલ્ડ આર. લેસ્લી અને અન્ય (1994) એ સામાજિકરણની વ્યાખ્યા કરતી વખતે લખ્યું છે કે, “સામાજિકરણ એ એક પ્રક્રિયા છે જેના દ્વારા લોકો સામાજિક વ્યવસ્થાનો સામનો કેવી રીતે કરવો તે શીખે છે. આ માટે, તેઓએ પર્યાવરણ સાથે ક્રિયાપ્રતિક્રિયા કરવી અથવા વર્તન કરવું જરૂરી છે. તેઓએ શીખવાની અને સ્વીકારવાની જરૂર છે. યોગ્ય આદર્શો, મૂલ્યો, માન્યતાઓ અને જ્ઞાન અને સમસ્યાના નિરાકરણના મૂળભૂત માધ્યમો જેમ કે સુસંગતતા, સંઘર્ષ અને ગોઠવણ શીખે છે.

સામાજિકરણ ક્યારેક વ્યક્તિત્વ વિકાસ સાથે જોડાયેલું હોય છે, પરંતુ તે વાસ્તવમાં બે અલગ અલગ ખ્યાલો છે. ઓલપોર્ટ (1937:29-47) કહે છે કે વ્યક્તિત્વ શબ્દ સમાજશાસ્ત્ર કરતાં વધુ મનોવૈજ્ઞાનિક છે, જેમાં ધારણા, શિક્ષણ, મેમરી અને માર્કિંગ જેવી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. સમાજશાસ્ત્રીઓ વ્યક્તિત્વના તે ભાગના વિકાસ પર વધુ ધ્યાન આપે છે જેને “સામાજિક સ્વ” કહેવામાં આવે છે. (ગેરાલ્ડ આર. લેસ્લી એટ અલ. 1994: 144).

માનવ સમાજમાં સામાજિકરણ નિર્ણાયક છે. તેનો ઉદ્દેશ્ય બાળકને સામાજિક જીવ બનાવવાનો છે. તેની પ્રક્રિયા બાળકના જન્મ પછી શરૂ થાય છે. બાળક પરિવારના સભ્યો સાથે વાતચીત કરીને પોતાનો ‘સ્વ’ વિકસાવે છે.

‘સ્વ’નો વિકાસ કરીને, બાળક પોતાના અસ્તિત્વને સમજવાનું અને અન્ય લોકો સાથે વાતચીત કરવાનું શરૂ કરે છે. આ પ્રક્રિયા જીવનભર ચાલુ રહે છે. સામાજિકરણની પ્રક્રિયા એક જટિલ અને લાંબા ગાળાની પ્રક્રિયા છે. આ પ્રક્રિયાની ઘણી એજન્સીઓ અથવા માધ્યમો છે, એટલે કે, વ્યક્તિનું સામાજિકરણ વિવિધ સંસ્થાઓ અને જૂથો દ્વારા થાય છે. આ તમામ એજન્સીઓને આપણે બે ભાગમાં વહેંચી શકીએ છીએ

- (i) પ્રાથમિક જૂથ, અને
- (ii) ગૌણ જૂથ.

કુટુંબ, વય-જૂથ, પડોશ, સગપણ જૂથ, શાળા, મિત્ર વર્તુળ, વગેરે પ્રાથમિક જૂથો છે, જે વ્યક્તિના સામાજિકરણમાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. સામાજિકરણ પણ ગૌણ જૂથો દ્વારા થાય છે. આમાં જાતિ, વર્ગ, રાજકીય પક્ષ, ધાર્મિક જૂથ, ભાષા જૂથ, સાંસ્કૃતિક જૂથ અને વ્યાવસાયિક જૂથ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

સામાન્ય રીતે પ્રારંભિક સામાજિકરણ કુટુંબમાં થાય છે. સંશોધકોએ શોધી કાઢ્યું છે કે કુટુંબની રચના બાળકના સામાજિકરણ પર નોંધપાત્ર અસર કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, મોટા પરિવારોમાં જન્મેલા અને પાછળથી જન્મેલા બાળકો નાના પરિવારોમાં અને અગાઉ જન્મેલા બાળકો કરતાં તેમના માતાપિતાનું ઓછું ધ્યાન મેળવે છે. પરિણામે, સિદ્ધિઓ, ભાષાનો વિકાસ અને સામાન્ય રીતે ગોઠવણ

પાછળના બાળકોમાં ઓછા સંતોષકારક છે. બાળકો તેમના માતાપિતા સાથે ગાઢ સંપર્ક સ્થાપિત કરે છે અને તેમની ભાવનાત્મક સુરક્ષા આ નિકટતા પર આધાર રાખે છે. તેઓ તેમના માતાપિતાના પ્રેમાળ વર્તનમાંથી ઘણું શીખે છે. જે માતા-પિતા અસાધારણ વર્તન કરે છે તેમની બાળકો પર નકારાત્મક અસર પડે છે. બાળકો રમીને અને એકબીજાનું અનુકરણ કરીને સામાજિક જીવનની ઘણી બાબતો શીખે છે. પરિવારમાં જ બાળક પ્રેમ, સહકાર, સહાનુભૂતિ, ઉદારતા, હિંમત અને ધીરજના પાઠ શીખે છે. કુટુંબનું સકારાત્મક વાતાવરણ આવા ગુણો શીખવામાં મુખ્યત્વે અસરકારક છે. બીજી તરફ, જ્યારે કુટુંબનું વાતાવરણ નકારાત્મક હોય ત્યારે તિરસ્કાર, સ્વ-અપરાધ, સ્વ-અવમૂલ્યન, બળવો અને ઝઘડાની વૃત્તિઓ વગેરે ઉદ્ભવે છે, જેમ કે માતાપિતા વચ્ચેના સંબંધો કડવાશવાળા હોય છે, કુટુંબના સભ્યો અસંયમ અને ઝઘડાખોર હોય છે વગેરે. સામાજીકરણ એ એક મહત્વપૂર્ણ પ્રક્રિયા છે, આ પ્રક્રિયાની એક મહત્વપૂર્ણ સંસ્થા છે, જે બાળક પર તેના જીવનભર અસર કરતી રહે છે. કુટુંબનો પ્રભાવ વ્યક્તિના વિચારો, વલણ, સ્વભાવ, આદર્શો, મૂલ્યો અને આદતો પર જોવા મળે છે. બાળક કુટુંબમાં ખોરાક ખાવાની રીતો શીખે છે, પરસ્પર વ્યવહારની રીતો શીખે છે, કપડાં પહેરવાથી માંડીને કૌટુંબિક રીત-રિવાજો, પરંપરાઓ, સંસ્કારો વગેરે બધું શીખે છે અને તેનું અનુકરણ કરે છે.

જ્યારે બાળક થોડું મોટું થાય છે, ત્યારે રમતા-કૂદતા-કૂદતા તેની ઉંમરના અન્ય બાળકોના સંપર્કમાં આવે છે. વિવિધ કૌટુંબિક અને સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પૃષ્ઠભૂમિના બાળકો સાથે રમતી વખતે, તે ગોઠવણ અને અનુકૂલનના ગુણોને વિભાજિત કરે છે. થોડા વર્ષો પછી બાળક શાળાએ જવાનું શરૂ કરે છે અને પછી કોલેજ કે યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશ કરે છે. આ સમય સુધીમાં તેની માનસિક ક્ષમતાઓ વિકસિત થઈ ગઈ છે, તે સમાપ્ત થઈ ગયું છે. તેના સામાજિક સંપર્કો અને સંબંધો વિસ્તરે છે. શિક્ષકો અને સાથી વિદ્યાર્થીઓ વ્યક્તિત્વ વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. તેને અનેક અનુભવોમાંથી પસાર થવું પડે છે. તે વિવિધ આવશ્યક ગુણો પ્રાપ્ત કરે છે. સમય જતાં, તે વિવિધ વેપારી જૂથો, આર્થિક જૂથો, સામાજિક-સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય સંસ્થાઓના સંપર્કમાં પણ આવે છે. તે આ બધી સંસ્થાઓ દ્વારા પણ સામાજીકરણ કરવાનું ચાલુ રાખે છે.

સામાજીકરણની પ્રક્રિયા ચોક્કસપણે જીવનભર ચાલુ રહે છે, પરંતુ તેની સૌથી વધુ અસર જીવનના પ્રારંભિક તબક્કામાં થાય છે અને તે મુખ્યત્વે પરિવાર દ્વારા થાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આપણે કહી શકીએ કે સામાજીકરણમાં કુટુંબનું ખૂબ મહત્વનું સ્થાન છે. સૂચનો, અનુકરણ, સહાનુભૂતિ, પુરસ્કારો અને સજાઓ, કરાર, અસંમતિ અને મજાક ઉડાવવી, આ બધું સામાજીકરણમાં ફાળો આપે છે. સામાજીકરણની પ્રક્રિયાને સમજાવવા માટે, વિદ્વાનોએ વિવિધ સિદ્ધાંતો રજૂ કર્યા છે. અહીં આપણે સામાજીકરણ સાથે સંબંધિત ત્રણ મહત્વપૂર્ણ સિદ્ધાંતોની ચર્ચા કરીએ છીએ.

ચાર્લ્સ ફૂલેનો 'સ્વ દર્પણ સિદ્ધાંત' (લુકિંગ ગ્લાસ સેલ્ફ) એ સામાજીકરણ સાથે સંબંધિત એક મહત્વપૂર્ણ સિદ્ધાંત છે. ફૂલેને રસ હતો કે કેવી રીતે જૈવિક પ્રાણી સામાજિક માનવ બને છે. તેને સમજાયું કે તેમાં સામાજીકરણની પ્રક્રિયા સામેલ છે. જૈવિક જીવતંત્રમાં ફેરફાર થાય છે. તેની ભૂખ અને સેક્સ માટેની ઈચ્છા પણ સમાજ દ્વારા નિર્ધારિત રીતે બદલાય છે. આ પાઠો જૈવિક જીવતંત્રને માતાપિતા અથવા સામાજીકરણની અન્ય એજન્સીઓ દ્વારા શીખવવામાં આવે છે. ફૂલેએ વ્યક્તિના 'મૂળ વર્તણૂક'ના સામાજિક વ્યક્તિમાં પરિવર્તનનું વિશ્લેષણ કર્યું છે જેનું તેના સભ્યપદ જૂથ સિવાય કોઈ અસ્તિત્વ નથી.

બાળકોને એવો ખ્યાલ નથી હોતો કે વિશ્વ તેમનાથી અલગ છે, આ સમજણ ભાષાના શિક્ષણ સાથે જોડાયેલી છે. પ્રથમ વખત ‘મારું’ કહેનાર બાળક દર્શાવે છે કે તે પોતાની જાતને જાણતો થયો છે કે તે અન્ય લોકોથી અલગ છે. ‘હું’ અને ‘હું’ તેમનાથી સહેજ ઉપરનો દરજ્જો ધરાવે છે, જે દર્શાવે છે કે તે હવે એક વ્યક્તિ તરીકે સંપૂર્ણ સ્વ-જાગૃત બની ગયો છે.

સામાજિક દર્પણ એ એક જૂથ અથવા સમાજ છે જેમાં વ્યક્તિ કલ્પના કરે છે કે અન્ય લોકો તેને કેવી રીતે જુએ છે. એવું લાગે છે કે લોકો અરીસાની સામે ઉભા છે - તે અરીસામાં સામાજિક અરીસા અને તેમના વિશેના અન્ય લોકોના અંદાજો જોઈ રહ્યા છે. અરીસામાં જોવાનું પરિણામ એ સ્વ-દર્પણનો ખ્યાલ છે. ફૂલે (1902 184) એ તેમના સ્વ-દર્પણના સિદ્ધાંતમાં સ્વ-પ્રતિબિંબના ત્રણ સૈદ્ધાંતિક ઘટકોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે - (i) અન્ય વ્યક્તિઓ સમક્ષ આપણી રજૂઆતની કલ્પના કરવી, (ii) તે પ્રસ્તુતિ પરના તેમના નિર્ણયની કલ્પના કરવી, અને (iii) અમુક પ્રકારના સ્વ. - લાગણી, જેમ કે ગૌરવ અથવા તિરસ્કાર.

આ દ્રષ્ટિ બાળકોના ઉદાહરણ દ્વારા સમજી શકાય છે. બાળકો તેમના માતાપિતાને જોઈને શીખે છે કે તેઓ આકર્ષક હોય કે ઘરેલું, પુરૂષવાચી હોય કે સ્ત્રીની, બુદ્ધિશાળી હોય કે મૂર્ખ, મજબૂત હોય કે નબળા, સ્વસ્થ હોય કે માંદા વગેરે. આ ધારણા દ્વારા, બાળકો પોતાની એક છબી વિકસાવે છે. જો માતાપિતા સૂચવે છે કે તેઓ આકર્ષક, સ્માર્ટ અને સરસ છે, તો બાળક સંતુલિત, આત્મવિશ્વાસપૂર્ણ અને અડગ બનવા માટે મોટું થાય છે, અને જો તેનાથી વિરુદ્ધ સાચું હોય, તો બાળક બેચેન અથવા એકલતાની સ્વીકૃતિ પેટર્ન વિકસાવે છે. જ્યોર્જ મીડે ‘સામાન્યકૃત અન્ય’ ની વિભાવના વિકસાવીને સામાજિકરણનું વર્ણન કર્યું.

મીડે સામાજિક સ્વના વિકાસના બે ભાગ વર્ણવ્યા છે. પ્રથમ ભાગનો ‘સ્વ’ બીજાના વલણને સ્વીકારીને વિકાસ પામે છે. બીજો ભાગ મૌલિક છે અને અણધાર્યો પણ છે. પહેલાને તેણે ‘હું’ અને પછીનાને ‘હું’ કહ્યો. ‘હું’ અને ‘હું’, આ બે જે સામાજિક ‘સ્વ’ના અંગો છે, સતત ક્રિયાપ્રતિક્રિયા કરે છે. ‘હું’ એ સ્વનો પ્રતિબિંબિત ભાગ છે, એટલે કે અન્યની અપેક્ષાઓ પ્રત્યે વ્યક્તિનો અનુમાનિત પ્રતિભાવ. સ્વનો ‘હું’ ભાગ, બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, એવો વિષય છે કે જેના પર અન્ય લોકો પ્રતિક્રિયા આપે છે અને ન્યાય કરે છે. જો ‘હું’ સ્વનો એકરૂપ, નિષ્ક્રિય ભાગ છે તો ‘હું’ સક્રિય, સર્જનાત્મક ભાગ છે. ‘હું’ ની શક્તિ વિશેષ ગુણો દર્શાવે છે, ‘હું’ વ્યક્તિત્વનો એક વિશેષ ભાગ છે. સિગ્મંડ ફ્રોઈડે પણ ‘Id’, ‘Ego’ અને ‘Superego’ (Id, Ego અને Superego) ના આધારે તેમનું સૈદ્ધાંતિક વિશ્લેષણ રજૂ કર્યું છે. ફૂલેના વિચારો કરતાં ફ્રોઈડની મીડના વિચારો સાથે વધુ નિકટતા જોઈ શકાય છે. મીડની જેમ, તેણે ‘સ્વ’ને વિવિધ ભાગોમાં વિભાજિત કર્યું. તેમણે જોયું કે સ્વયંના સક્રિય ભાગો સમાજના આદર્શોને સ્વીકારતા સ્વના અનુરૂપ ભાગો સાથે સંઘર્ષમાં છે. ‘સ્વ’ ને ત્રણ ભાગોમાં વિભાજિત કરીને: id, ego અને superego (id, ego અને superego), તેમણે સ્પષ્ટ કર્યું કે id સંપૂર્ણપણે અચેતન છે અને તે સ્વનું સૌથી આદિમ પાસું છે. તે આપણી વિષયાસક્ત ઈચ્છાઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, ખાસ કરીને આક્રમકતા અને સેક્સના ક્ષેત્રોમાં. આઈડીથી અલગ, અહંકાર વિકસે છે જેનું મુખ્ય કાર્ય આઈડીને નિયંત્રિત કરવાનું છે. સાંકેતિક-પ્રતિક્રિયા પરિભાષામાં ‘અહંકાર’ એ ઉદ્દેશ્ય સ્વ છે. જ્યારે વ્યક્તિ સમાજના મૂલ્યો અને આદર્શોને વ્યક્તિત્વમાં આંતરિક બનાવે છે ત્યારે ‘સુપેરેગો’ (સુપેરેગો) મોટે ભાગે અચેતનપણે વિકસે છે. જ્યારે સ્વનું આ પાસું સભાન સ્તરે કાર્ય કરે છે, ત્યારે તેને આંતરિકરણ કહેવામાં આવે છે. આ સિદ્ધાંત મુજબ, સામાજિકરણની પ્રક્રિયા અહંકાર અને સુપરેગોનો વિકાસ કરે છે. એસિમિલેશનના આધારે આઈડી, અહંકાર અને સુપરેગોનો ભેદ શક્ય છે. મનુષ્યનો મૂળભૂત સ્વભાવ ‘આઈડી’ છે, જે

વિષયાસક્ત ઈચ્છાઓ અને તાત્કાલિક ઈચ્છાઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. તે પ્રાણીવાદી છે. સામાજિકરણની પ્રક્રિયા નૈતિકતા-અનૈતિકતા, અસામાજિકતાની ચેતનાને જાગૃત કરે છે, અહંકાર અને અતિઅહંકારના વિકાસ સાથે, ભૌતિક જગતની ચેતના, વાસ્તવિકતા અને વ્યવહારિકતાનું જ્ઞાન અને સમાજ મુજબ અન્ય ચેતનાનો વિકાસ શક્ય બને છે. ઉપરોક્ત તમામ સિદ્ધાંતો સામાજિકરણની પ્રક્રિયાને સમજવામાં પોતપોતાનું યોગદાન આપે છે.

3.3 પ્રેરણા

કોઈપણ કાર્ય કરવા માટે બાહ્ય અથવા આંતરિક ઉત્તેજના કહેવામાં આવે છે. પાર્સન્સે તેમની સામાજિક ક્રિયાના ખ્યાલમાં પ્રેરણાનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમના મતે, કોઈપણ સામાજિક ક્રિયામાં ત્રણ પાસાં હોય છે - (i) કર્તા (ii) પરિસ્થિતિ અને (iii) પ્રેરણા. શું પ્રેરણા એ મનો-શારીરિક સ્થિતિ છે? શું તે ઉત્તેજક છે? શું આ આંતરિક સ્થિતિ છે? અને તેથી વધુ. આવા વિવિધ પ્રશ્નો ઉભા થાય તે સ્વાભાવિક છે. અહીં વિવિધ વિદ્વાનોની વ્યાખ્યાઓના આધારે આ પ્રશ્નોના જવાબો શોધવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

ગિલફોર્ડ (1956) કહે છે કે 'પ્રેરણા એ ચોક્કસ આંતરિક પરિબળ અથવા સ્થિતિ છે જે ક્રિયા શરૂ કરે છે અને જાળવી રાખે છે. રેબર (1987) પ્રેરણાને ઉત્તેજનાની સ્થિતિ માને છે. ડિક્શનરી ઓફ સાયકોલોજી (1968)માં ડ્રાઈવર લખે છે કે, 'પ્રેરણા એ ભાવનાત્મક-કાર્યકારી પરિબળ છે, જે સભાનપણે અથવા અચેતનપણે અમુક ઉદ્દેશ્ય અથવા ધ્યેય પ્રત્યે વ્યક્તિના વર્તનને નક્કી કરવા માટે કામ કરે છે.'

હિલગાર્ડ (1979) એ પ્રેરણાના ત્રણ મુખ્ય પાસાંઓનું જરૂરિયાત, પ્રોપલ્શન અને પ્રોત્સાહનના આધારે વિશ્લેષણ કર્યું છે અને તેમની વચ્ચેના ઊંડા સંબંધને પ્રકાશિત કર્યો છે. તેમણે પ્રેરક ચક્રને આંતરસંબંધિત સૂત્ર - નીડ-ડ્રાઈવ-પ્રોત્સાહન સૂત્ર દ્વારા સમજાવ્યું છે. વ્યક્તિની પ્રેરણાઓ કાં તો જૈવિક હેતુઓ દ્વારા અથવા સામાજિક રીતે હસ્તગત હેતુઓ દ્વારા સક્રિય થાય છે. શેરિફ અને શેરિફ (1956, 367) એ પણ આવા વિભાજન દ્વારા પ્રેરણા સ્પષ્ટ કરી છે. મનુષ્યમાં સફળતા મેળવવાની કે નિષ્ફળતાથી બચવાની વૃત્તિ છે. તે સિદ્ધિ પ્રેરક હેઠળ વિશ્લેષણ કરવામાં આવે છે, તેની અસર માનવ વર્તન અને ક્રિયા પર પડે છે. સિદ્ધિના પ્રેરક બધા મનુષ્યોમાં એકસરખા હોતા નથી, તેમનો વિકાસ ઉછેર, માનસિક ક્ષમતા વગેરે જેવા વિવિધ પરિબળોથી પ્રભાવિત થાય છે. સમાજના વિકાસમાં તે સમાજના લોકોમાં સિદ્ધિના હેતુઓનું વર્ચસ્વ સકારાત્મક અસર કરે છે. મનોવૈજ્ઞાનિકો વ્યક્તિની પ્રેરણાને માપવા માટે ઘણી તકનીકો વિકસાવવામાં સફળ થયા છે. પ્રેરણાઓ કાં તો વ્યક્તિની ક્રિયાઓના આધારે અથવા પરિસ્થિતિલક્ષી પરીક્ષણોના આધારે માપી શકાય છે. પ્રેરણાને માપવા માટે પ્રશ્નાવલિ તકનીકો અને પ્રોજેક્ટિવ તકનીકોનો પણ ઉપયોગ થાય છે. એ અલગ વાત છે કે તેમની 100% માન્યતા પર સવાલ ઊઠી રહ્યા છે.

પ્રેરણા સંબંધિત ઘણા સિદ્ધાંતો છે. આ પૈકી, મનોવિશ્લેષણ સિદ્ધાંત (ફ્રોઈડ), ક્ષેત્ર સિદ્ધાંત અથવા ગેસ્ટાલ્ટ સિદ્ધાંત (કર્ટ લેવિન), કાર્યાત્મક-સ્વાયત્તતા સિદ્ધાંત (જહોન ડેવી, ઓલપોર્ટ), અને સ્વ-વાસ્તવિકકરણ સિદ્ધાંત (માસ્લો) ખાસ કરીને મહત્વપૂર્ણ છે.

3.4 વલણ

સામાજિક વિશ્વના કોઈપણ પાસાંઓનું મૂલ્યાંકન એ એક અભિગમ છે. માણસ સામાજિક શિક્ષણ દ્વારા વલણ પ્રાપ્ત કરે છે. તે સ્પષ્ટ છે કે આ જન્મજાત નથી. આ સંદર્ભમાં, તે નોંધનીય છે કે વિદ્વાનોએ તેમના અભ્યાસ દ્વારા સાબિત કર્યું છે કે આનુવંશિક પરિબળો પણ વલણ પર અસર કરે છે.

વલણ સામાજિક શિક્ષણ અને સામાજિક સરખામણી દ્વારા રચાય છે અને ઘણીવાર સ્વભાવમાં કાયમી હોય છે. વિચાર અને અનુભવમાં અસંગતતા જેવા કેટલાક પરિબળોના પરિણામે ફેરફારો પણ તેમનામાં પ્રતિબિંબિત થાય છે.

આપણું મોટા ભાગનું વલણ આપણે જે જૂથોમાં છીએ તેમાંથી વિકસે છે. બાળપણથી જ, લોકો જુદા જુદા લોકોના સંપર્કમાં આવવાનું શરૂ કરે છે અને વ્યક્તિગત અનુભવોના આધારે વલણ બનાવવાનું શરૂ કરે છે. તેને વધુ સ્પષ્ટ કરતાં, બી. કુપ્પુસ્વામી (1975 110) એ લખ્યું છે કે, “આપણા વલણો મુખ્યત્વે સામાજિક પ્રભાવોથી ઉદ્ભવે છે. જન્મથી જ માનવી સામાજિક સંસ્થાઓના જાળામાં ફસાઈ જાય છે જે ભૌતિક વિશ્વના સ્વરૂપમાં તેનું વાતાવરણ બનાવે છે. ઘર, પ્રથમ સામાજિક એકમ તરીકે. વ્યક્તિના વલણની રચના પર મોટો પ્રભાવ ધરાવે છે, જેના કારણે આપણે જે અનુભવો મેળવીએ છીએ તે સરળતાથી વલણમાં પરિવર્તિત થઈ શકતા નથી.

રિચાર્ડ ટી. લા પિયરે તેમના અભ્યાસ દ્વારા સાબિત કર્યું કે વલણ અને વર્તન વચ્ચે તફાવત છે. વલણ ઘણી પદ્ધતિઓ દ્વારા માનવ વર્તનને પ્રભાવિત કરે છે. વલણની તીવ્રતા તમામ વ્યક્તિઓમાં સરખી હોતી નથી. વલણ સંબંધિત વિગતવાર વર્ણન બ્લોક 2 ના એકમ પાંચમાં આપવામાં આવ્યું છે.

3.5 પૂર્વગ્રહ

પૂર્વગ્રહ એ એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું વલણ છે જેમાં જૂથ અથવા તેના સભ્ય પ્રત્યે નકારાત્મક લાગણી હોય છે. ચોક્કસ ધર્મના લોકો પ્રત્યેની આપણી વિશિષ્ટ વિચારસરણી, સ્ત્રીઓ પ્રત્યેનું આપણું વલણ, ચોક્કસ જાતિ પ્રત્યેનું આપણું નકારાત્મક વલણ પૂર્વગ્રહના ઉદાહરણો છે. સામાન્ય રીતે પૂર્વગ્રહમાં માત્ર નકારાત્મક વલણ જ જોવા મળે છે, પરંતુ કેટલાક વિદ્વાનોએ તેના હકારાત્મક વલણને પણ મહત્વ આપ્યું છે. રોજિંદી વાતચીતમાં આપણે ‘પૂર્વગ્રહ’ અને ભેદભાવનો સમાનાર્થી તરીકે ઉપયોગ કરીએ છીએ. વાસ્તવિકતા એ છે કે આ બંને વચ્ચે તફાવત છે. સામાજિક મનોવૈજ્ઞાનિકોના મતે, ‘પૂર્વગ્રહ એટલે ચોક્કસ જૂથના સભ્યો પ્રત્યે ચોક્કસ પ્રકારનું વલણ - સામાન્ય રીતે નકારાત્મક’. તેનાથી વિપરીત, ભેદભાવનો અર્થ એ છે કે તે લોકો પ્રત્યેની નકારાત્મક ક્રિયાઓ અને વલણનું વર્તનમાં રૂપાંતર. (બેરોન અને બાયર્ન 2004: 185). તે સ્પષ્ટ છે કે પૂર્વગ્રહ એ નકારાત્મક વલણ/વૃત્તિ છે, જ્યારે ભેદભાવ એ નકારાત્મક વર્તન છે.

કુપ્પુસ્વામી (1975:150) અનુસાર, પૂર્વગ્રહને સામાજિક રીતે વ્યાખ્યાયિત જૂથ પ્રત્યેના નકારાત્મક વલણ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરી શકાય છે. ઓગબર્ન (1922: 17) એ તેને ઉતાવળમાં લીધેલો નિર્ણય ગણાવ્યો, જે યોગ્ય પરીક્ષણ વિના અસ્તિત્વમાં આવે છે. શેરિફ અને શેરિફ (1956 648) એ પણ તેના નકારાત્મક વલણ પર પ્રકાશ ફેંક્યો છે.

જૂથ પ્રત્યે પ્રતિકૂળ વલણ એ વ્યક્તિના સ્થાપિત આદર્શોનું પરિણામ છે. તે સ્થાપિત આદર્શોના આધારે, તે કોઈ વ્યક્તિ પ્રત્યે પૂર્વ-નિર્ણય કરે છે. સ્વાભાવિક રીતે, પૂર્વગ્રહો માત્ર ઉતાવળે જ નહીં પણ અતાર્કિક પણ હોય છે. પૂર્વગ્રહની રચના પર પ્રકાશ ફેંકતા, કિમબોલ યંગ (1948 258) એ લખ્યું છે કે, ‘પૂર્વગ્રહ એ ઈસ્ટરિયોટાઈપ્સ, લોકકથાઓ અને પૌરાણિક કથાઓના સંગઠન દ્વારા રચાય છે, જેમાં વ્યક્તિ અથવા જૂથને સંપૂર્ણ રીતે વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે, તેની લાક્ષણિકતાઓ અને એ સ્થાપિત કરવામાં આવે છે. જૂથ સંજ્ઞા અથવા પ્રતીકનો ઉપયોગ વ્યાખ્યાયિત કરવા માટે થાય છે. પૂર્વગ્રહનો

આધાર ખરાબ અભિગમ છે, તેથી જ તે સામાન્ય રીતે નકારાત્મક, કઠોર, અણગમો અને અતાર્કિક હોય છે. તે તથ્યો વિનાનો ચોક્કસ અભિપ્રાય અથવા માન્યતા છે. પૂર્વગ્રહને કુદરતી ધૃણા માનવામાં આવે છે, હવે તેની હસ્તગત વલણ મનોવૈજ્ઞાનિકો દ્વારા બહાર આવી છે. બેરોન અને બાયર્ન (2004 215-216) દ્વારા પૂર્વગ્રહની ઉત્પત્તિ અંગેનો વિરોધી પરિપ્રેક્ષ્ય ખૂબ જ સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. પૂર્વગ્રહ, તે કહે છે, વિવિધ સ્ત્રોતોમાંથી ઉદ્ભવે છે. આમાંથી એક સીધો આંતરજૂથ સંઘર્ષ છે - એવી પરિસ્થિતિઓ જેમાં સામાજિક જૂથો સમાન દુર્લભ સંસાધનો માટે સ્પર્ધા કરે છે. પૂર્વગ્રહનો બીજો આધાર ભૂતકાળનો અનુભવ છે, જે ઘણીવાર બાળકોને વિવિધ જૂથોને ધિક્કારવા માટે તાલીમ આપે છે. પૂર્વગ્રહ પણ વિશ્વને “આપણે” અને “તેમ” માં વિભાજિત કરવાની અને આપણા પોતાના જૂથને વિવિધ જૂથો કરતાં વધુ સકારાત્મક રીતે જોવાની આપણી વૃત્તિમાંથી ઉદ્ભવે છે. પૂર્વગ્રહ કેટલીકવાર સામાજિક સમજશક્તિના મૂળભૂત પાસામાંથી ઉદ્ભવે છે.

પૂર્વગ્રહમાં સ્થિરતા અને નિશ્ચય છે પણ તેમાં પરિવર્તનની સંભાવના છે. લોકોને વિશિષ્ટ બનવા માટે પ્રેરિત કરીને, જ્ઞાનાત્મક તકનીકોનો ઉપયોગ કરીને, પુનઃવર્ગીકરણ કરીને અથવા અન્ય વિવિધ પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરીને પૂર્વગ્રહને બદલી શકાય છે. મીઝરૂદ (1964) કહે છે કે પૂર્વગ્રહનું સક્રિય કારણ આર્થિક અને સામાજિક પ્રણાલીઓના મુશ્કેલીભર્યા પાસાઓને સુધારીને પણ દૂર કરી શકાય છે. લક્ષણ સંબંધિત સિદ્ધાંતવાદીઓ માને છે કે ‘પૂર્વગ્રહને મનોરોગ ચિકિત્સા, આંતરદષ્ટિની તાલીમ, બાળ-ઉદ્દેરની પદ્ધતિઓમાં ફેરફાર અને વ્યક્તિત્વના આંતરિક સંઘર્ષને ઘટાડતી તકનીકોના ઉપયોગ દ્વારા ઘટાડી શકાય છે. પૂર્વગ્રહના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક દષ્ટિકોણ હેઠળ, પ્રચાર અને શિક્ષણને મહત્વપૂર્ણ ગણવામાં આવે છે, જે પૂર્વગ્રહને ઘટાડવામાં મદદ કરે છે.

3.6 ઈસ્ટરિયોટાઈપ્સ

‘ઈસ્ટરિયોટાઈપ’ શબ્દનો સૌપ્રથમ ઉપયોગ સામાજિક મનોવિજ્ઞાનમાં વોલ્ટર લિપમેને વર્ષ 1922માં પ્રકાશિત તેમના પુસ્તક ‘પબ્લિક ઓપિનિયન’માં કર્યો હતો. તેણે તેને ‘આપણા મનના ચિત્રો’ તરીકે વ્યક્ત કર્યો. ઈસ્ટરિયોટાઈપ અને પૂર્વગ્રહ વચ્ચે તફાવત છે. પૂર્વગ્રહ કેટલીકવાર સામાજિક સમજશક્તિના મૂળભૂત પાસામાંથી ઉદ્ભવે છે. ઈસ્ટરિયોટાઈપ્સ એ જ્ઞાનાત્મક રચનાઓ છે. આધુનિક અભ્યાસોએ દર્શાવ્યું છે કે ઈસ્ટરિયોટાઈપ્સ પૂર્વગ્રહ સાથે ખૂબ જોડાયેલા છે. બાળકો પૂર્વગ્રહો અને ઈસ્ટરિયોટાઈપ્સ સાથે જન્મતા નથી; તેઓ તેમને કુટુંબ, મિત્રો, સમૂહ સંચાર અને આસપાસના સમાજમાંથી શીખે છે.

કિમબોલ યંગ (1957 189) અનુસાર, ‘ઈસ્ટરિયોટાઈપ એ ખોટો વર્ગીકરણ ખ્યાલ છે, જેના તરફ રસ અથવા અરુચિ, સ્વીકૃતિ અથવા અસ્વીકારની મજબૂત ભાવનાત્મક લાગણી છે.’ તેની અભિવ્યક્તિ, જૂથ દ્વારા સ્વીકૃત, સામાન્ય રીતે મૌખિક છે. જુડ, રાયન અને પાર્ક (1991) ઈસ્ટરિયોટાઈપ્સને જ્ઞાનાત્મક માળખા તરીકે માને છે જેમાં ચોક્કસ સામાજિક જૂથો વિશે જ્ઞાન અને માન્યતાઓ અને આ જૂથોની વ્યક્તિઓની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓનો સમાવેશ થાય છે. આને બીજા શબ્દોમાં સમજાવતા, બેરોન અને બાયર્ન (2004 197) એ લખ્યું છે કે, ‘ઈસ્ટરિયોટાઈપ્સ દર્શાવે છે કે સામાજિક જૂથ સાથે જોડાયેલા તમામ લોકોમાં અમુક ચોક્કસ લક્ષણો હોય છે. એકવાર ઈસ્ટરિયોટાઈપ સક્રિય થઈ જાય, આ લક્ષણો આપોઆપ મનમાં આવે છે. અમે ચાઈનીઝ, જાપાનીઝ, હિપ્પીઝ, બેઘર, હોમોસેક્સ્યુઅલ વગેરે જેવા વૈવિધ્યસભર જૂથોની વિશેષતાઓનું વર્ણન માત્ર ઈસ્ટરિયોટાઈપ્સના આધારે કરી શકીએ છીએ, પછી ભલે તેમની

સાથે આપણો મર્યાદિત અથવા કોઈ વ્યક્તિગત સંબંધ ન હોય. ઈસ્ટરિયોટાઈપ્સ પૂર્વગ્રહમાં ભૂમિકા ભજવે છે. આપણે સામાજિક માહિતીની પ્રક્રિયા કેવી રીતે કરીએ છીએ તેના પર ઈસ્ટરિયોટાઈપ્સની ઊંડી અસર પડે છે. Kawakami, Dion અને Dovidio (1998) એ તેમના અભ્યાસ દ્વારા સાબિત કર્યું કે ઈસ્ટરિયોટાઈપ્સ પૂર્વગ્રહ સાથે સંબંધિત છે.

એકવાર ઈસ્ટરિયોટાઈપ્સની રચના થઈ જાય, પછી આપણે તેની સાથે સંબંધિત માહિતી પર પ્રક્રિયા કરીએ છીએ કે કેવી રીતે અસર થાય છે. જ્યારે અમને એવી માહિતી મળે છે કે જે ઈસ્ટરિયોટાઈપ સાથે અસંગત હોય, ત્યારે આપણે એવા અનુમાન કરીએ છીએ જે માહિતીને ઈસ્ટરિયોટાઈપ સાથે મેળ ખાશે.

ભારતીય સમાજમાં મહિલાઓ પ્રત્યે પૂર્વગ્રહ જોવા મળે છે. જેન્ડર ઈસ્ટરિયોટાઈપ્સ પુરુષો અને સ્ત્રીઓ વચ્ચેનો તફાવત વધારે છે. સ્ત્રીઓની ઓછી ઈચ્છનીય લાક્ષણિકતાઓની ચર્ચા ‘લિંગ’ ઈસ્ટરિયોટાઈપ્સમાં પરિણમે છે, જેની સ્ત્રીઓ પર નકારાત્મક અસર પડે છે. ઈસ્ટરિયોટાઈપ્સની અસર વિવિધ રીતે ઘટાડી શકાય છે (જેમ કે અવગણવું). વિદ્વાનો કહે છે કે આવા કાર્યક્રમો સકારાત્મક દ્રષ્ટિકોણ માટે આયોજિત કરવા જોઈએ જેથી પૂર્વ-આધારિત માન્યતાઓ ઘટાડી શકાય અને વ્યક્તિઓ અંગેના આપણા નિર્ણયો પૂર્વગ્રહમુક્ત હોવા જોઈએ.

3.7 સારાંશ

અમે શીખવાની પ્રક્રિયાને સમજવાનો પણ પ્રયાસ કર્યો છે, જે દર્શાવે છે કે આ જ્ઞાનાત્મક પ્રતિભાવમાં, અન્યના વર્તનને કારણે વ્યક્તિનું પોતાનું વર્તન બદલાય છે. શિશુમાં શીખવાની પ્રક્રિયા અન્ય લોકો સાથે ક્રિયાપ્રતિક્રિયા દ્વારા થાય છે. શીખવું કોઈપણ પ્રકારનું હોઈ શકે છે, પરંતુ જ્યારે આ શિક્ષણ કૌટુંબિક અને સામાજિક અપેક્ષાઓ અનુસાર હોય અને વ્યક્તિત્વ વિકાસ અને સામાજિક અનુકૂલનના ગુણો ધરાવતું હોય, ત્યારે તેને સામાજિકરણ કહેવામાં આવે છે. આ જીવન-લાંબી પ્રક્રિયા જૈવિક અસ્તિત્વ (શિશુ) ને સામાજિક અસ્તિત્વમાં પરિવર્તિત કરે છે. અમે પ્રેરણા અને વલણને સમજવાનો પણ પ્રયાસ કર્યો છે. પ્રેરણા એ બહુપરીમાણીય પ્રક્રિયા છે જે વ્યક્તિને ક્રિયા લક્ષી બનાવે છે. સામાજિક શિક્ષણ દ્વારા મેળવેલ વલણ સામાજિક સરખામણીમાંથી ઉદભવે છે. મૂલ્યાંકન સાથે સંબંધિત હોવા છતાં, તે હંમેશા બાહ્ય વર્તનમાં પ્રતિબિંબિત થતું નથી. અમે પૂર્વગ્રહ અને ઈસ્ટરિયોટાઈપ્સના વિશ્લેષણ દ્વારા શીખ્યા કે પૂર્વગ્રહ એ સામાજિક જૂથના સભ્યો પ્રત્યે એક ચોક્કસ પ્રકારનું (મોટેભાગે નકારાત્મક) વલણ છે. તેની તીવ્રતા વ્યક્તિઓમાં વધુ કે ઓછી માત્રામાં જોવા મળે છે. તેની ઘણી આડઅસરો છે, જો કે તે વિવિધ રીતે બદલી શકાય છે. પૂર્વગ્રહ અને ભેદભાવ વચ્ચે તફાવત છે. ઈસ્ટરિયોટાઈપ્સ પૂર્વગ્રહમાં ભૂમિકા ભજવે છે. બાળકો પરિવાર, મિત્રો અને સમાજ પાસેથી પૂર્વગ્રહો અને ઈસ્ટરિયોટાઈપ્સ શીખે છે. આ દ્રષ્ટિકોણથી તે સ્પષ્ટ છે કે આ બંને જન્મજાત નથી. ઈસ્ટરિયોટાઈપ્સ અને પૂર્વગ્રહ વચ્ચેના તફાવતનો અર્થ એ ન હોવો જોઈએ કે તેઓ એકબીજા સાથે સંબંધિત નથી. લિંગ ઈસ્ટરિયોટાઈપ્સની અસર મહિલાઓ સામે પૂર્વગ્રહ તરીકે જોઈ શકાય છે.

3.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. સામાજિકરણની પ્રક્રિયા સમજાવો?

.....

.....
.....
.....

2. સામાજિકરણના વિવિધ એજન્સીઓ અને સિદ્ધાંતોનું વર્ણન કરો.

.....
.....
.....
.....
.....

3. પ્રેરણાની વિભાવના સમજાવો?

.....
.....
.....
.....
.....

4. પ્રેરણાના પાસાઓ અને પ્રકારો સમજાવો?

.....
.....
.....
.....
.....

5. જૈવિક અને સામાજિક ડ્રાઈવરો વચ્ચેનો તફાવત સમજાવો?

.....
.....
.....
.....
.....

6. વલણનો અર્થ સમજાવો?

7. રચના અને વલણમાં ફેરફાર સમજાવો?

.....

.....

.....

.....

.....

8. પૂર્વગ્રહનો અર્થ સમજાવો?

.....

.....

.....

.....

.....

9. પૂર્વગ્રહની લાક્ષણિકતાઓ અને પરિબળો સમજાવો?

.....

.....

.....

.....

.....

10. ઈસ્ટરિયોટાઈપ્સના અર્થનું વર્ણન કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

3.9 ચાવીરૂપ શબ્દો

- સામાજીકરણ** : સામાજીકરણ એ તે પ્રક્રિયા છે, જેમાં વ્યક્તિ પોતાને સામાજિક પરિસ્થિતિઓ અને સંસ્કૃતિ અનુસાર ગોઠવણ અને સ્વીકૃતિ આપે છે. આ પ્રક્રિયા દ્વારા વ્યક્તિ સમાજના નિયમો, પરંપરાઓ અને મૂલ્યોને અનુકૂળ બનાવે છે.
- પ્રેરણા** : પ્રેરણા એ એ પ્રેરક શક્તિ છે, જે વ્યક્તિને નિર્ણય લેવા, કાર્ય કરવા અને તેની પરિસ્થિતિઓને પાર કરવા માટે પ્રેરિત કરે છે. આ આંતરિક અથવા બાહ્ય પ્રેરણા હોઈ શકે છે, જે વ્યક્તિના વર્તન અને કાર્યોને પ્રભાવિત કરે છે.
- વલણ** : વલણ એ વ્યક્તિની માનસિક દૃષ્ટિ અને અભિપ્રાય છે, જે તેની લાગણીઓ, વિચારો અને પ્રતિક્રિયાઓને પ્રભાવિત કરે છે. આ વ્યક્તિના અભિગમ અને વર્તનમાં દેખાય છે, જે તેનો આંતરિક માનસિક દૃષ્ટિકોણ દર્શાવે છે.

પૂર્વગ્રહ : પૂર્વગ્રહ એ એ મનોવૈજ્ઞાનિક સ્થિતિ છે, જેમાં વ્યક્તિ કોઈ ચોક્કસ જૂથ, સમાજ કે વિષય વિશે નકારાત્મક માન્યતાઓ અથવા પૂર્વકાપ રાખે છે. આ માન્યતાઓ વ્યક્તિના વર્તન અને ચિંતનને ધારણાને બદલે અગાઉથી નક્કી કરી શકે છે.

3.10 સંદર્ભસુચિ

1. Allport, F.H. (1924) Social Psychology, Boston: Riverside Editions,
2. Allport, G.W. (1937) Personality: A Psychological Interpretation, New York: Holt, pp. 29-47.
3. Allport, G.W. (1954) Nature of Prejudice, Garden City, N.Y.: Double day.
4. Berry, D.S. (1991) Accuracy in Social Perception: Contributions of Facial and Social Information, Journal of Personality and Social Psychology, 68, 291-307.
5. B^atelheim, B. Social Change and Prejudice, Free Press, N.Y., 1964
6. Cooley, C.H. Human Nature and the Social Order, New York: Schocken • Festinger, L. (1954) A Theory of Social Comparison Process, Human Relations, 7,117-140.
7. Gerald, R. Leslie, R.F. Larson, B.L. Gorman, 'Introductory Sociology: Order and Change in Soci^ay', Third Edition, Oxford University Press, Bombay 1994, p. 144
8. Gifford, R. (1994) A Lens-mapping Framework for Understanding the Encoding and Decoding of Interpersonal Dispositions in Non-verbal Behaviour. Journal of Personality and Social Psychology, 66, 398-412.
9. Heider, F. (1958) The Psychology of Interpersonal Relations. New York: Wiley. Johnson, H.M. (1961) Sociology: A Systematic Introduction, p. 110
10. Judd, C.M., Ryan, C.S., Parke, B. (1991) Accuracy in the judgement of in-group and out group variability, Journal of Personality and Social Psychology, 61, 366-379
11. Kenney, D.A., Albright, L., Malloy, T.E. and Kashy, D.A. (1994) Consensus in Interpersonal Perception: Acquaintance and the Big Five, Journal of Personality and Social Psychology, 116, 245-58.
12. Kimball Young, (1957) Handbook of Social Psychology Routledge and Kegan Paul Ltd., London, p. 89.
13. La Piere, RT, "Attitude vs. Actions", Reproduced in Bickman and Henely, Beyond the Laboratory, McGraw-Hill, 1972.
14. કુપ્પુસ્વામી, બી. (1975) સમાજ મનોવૈજ્ઞાનિક કે મૂલ તત્ત્વ, વિકાસ પબ્લિશિંગ હાઉસ પ્રા.લિ., નई દિલ્લી, હિન્દી અનુવાદક શ્રીકાન્ત વ્યાસ।
15. રૌબર્ટ એ. બૈરન એવં ડૉન બાયર્ન, સામાજિક મનોવિજ્ઞાન (પ્રથમ હિન્દી અનુવાદ), 2004, પીયરસન એજુકેશન પ્રા.લિ., ભારતીય શાખા, દિલ્લી, 2004.
16. રૌબર્ટ એ. બૈરન એવં ડૉન બાયર્ન, સામાજિક મનોવિજ્ઞાન, પ્રથમ હિન્દી અનુવાદ, 2004, પીયરસન એજુકેશન, નई દિલ્લી।

-: રૂપરેખા :-

- 4.0 ઉદ્દેશ્યો
- 4.1 પ્રસ્તાવના
- 4.2 ખ્યાલ
- 4.3 વ્યક્તિત્વ અભ્યાસ માટે અભિગમ
- 4.4 વ્યક્તિત્વના નિર્ધારકો
- 4.5 વ્યક્તિત્વ વિકાસના વિવિધ તબક્કાઓની વર્તણૂકીય સમસ્યાઓ
- 4.6 વ્યક્તિત્વનું માપન
- 4.7 સારાંશ
- 4.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 4.9 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 4.10 સંદર્ભસુચિ

4.0 ઉદ્દેશ્યો

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે....

- વ્યક્તિત્વની વિભાવના વિશે સમજશો.
- વ્યક્તિત્વના અભ્યાસ માટે વિવિધ અભિગમો વચ્ચેના તફાવત વિશે જાણશો.
- વ્યક્તિત્વ વિકાસની વિવિધ વર્તણૂકીય સમસ્યાઓ વિશે માહિતગાર થશો.
- વ્યક્તિત્વ મૂલ્યાંકનની કેટલીક તકનીકોના વર્ણન વિશે જાણશો.

4.1 પ્રસ્તાવના

વ્યક્તિત્વ અને માનવ વર્તનને ધ્યાનમાં રાખીને પ્રસ્તુત એકમ નીચે પ્રમાણે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે: વિશ્વની દરેક વ્યક્તિ એકબીજાથી અલગ છે. વ્યક્તિત્વમાં તમારા શારીરિક અને ભાવનાત્મક વલણો અને પ્રતિક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે. વ્યક્તિત્વ એ દરેક વ્યક્તિ માટે વિચારવાની, વર્તન કરવાની અને લાગણી કરવાની એક સંપૂર્ણપણે અલગ રીત છે. લગભગ દરરોજ આપણે જુદા જુદા લોકોને મળીએ છીએ, તેનું વર્ણન કરીએ છીએ અને તેનું મૂલ્યાંકન કરીએ છીએ. આ કરતી વખતે આપણને એ પણ ખ્યાલ નથી હોતો કે આપણે લગભગ એ જ કરી રહ્યા છીએ જે વ્યક્તિત્વ મનોવૈજ્ઞાનિકો કરે છે. આ અનૌપચારિક મૂલ્યાંકનમાં, આપણું ધ્યાન વ્યક્તિ પર છે, જ્યારે વ્યક્તિત્વ મનોવૈજ્ઞાનિકો આ મૂલ્યાંકનને તમામ લોકો પર લાગુ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. વ્યક્તિત્વ મનોવૈજ્ઞાનિકો જુદા જુદા વ્યક્તિત્વ લક્ષણો કેવી રીતે અને શા માટે વિકસિત થાય છે, અને આ વ્યક્તિત્વ લક્ષણો વ્યક્તિ અને તેના પર્યાવરણ દ્વારા કેવી રીતે પ્રભાવિત થાય છે તે તપાસે છે.

4.2 વ્યક્તિત્વનો ખ્યાલ

વ્યક્તિત્વનો શાબ્દિક અર્થ લેટિન શબ્દ પર્સોના પરથી આવ્યો છે. પર્સોના એ માસ્ક છે જેનો ઉપયોગ અભિનેતાઓ તેમના દેખાવને બદલવા માટે રોમન નાટકોમાં કરે છે. અભિનેતા જે પણ માસ્ક અપનાવે છે, તેમાં દર્શકો તેની પાસેથી સમાન ભૂમિકાની અપેક્ષા રાખે છે.

વ્યક્તિત્વ એ ચોક્કસ રીતોનો ઉલ્લેખ કરે છે. જેમાં વ્યક્તિ અન્ય લોકો અને પરિસ્થિતિઓને પ્રતિભાવ આપે છે. દરેક વ્યક્તિ સરળતાથી વર્ણવી શકે છે કે તેઓ વિવિધ પરિસ્થિતિઓમાં કેવી રીતે પ્રતિક્રિયા આપે છે, વ્યક્તિત્વનું વર્ણન ઘણીવાર ખુશખુશાલ, શાંત, ગંભીર વગેરે જેવા શબ્દો દ્વારા કરવામાં આવે છે.

4.3 વ્યક્તિત્વ અભ્યાસ માટે અભિગમ

વૈજ્ઞાનિકોએ વ્યક્તિત્વની પ્રકૃતિ સમજાવવા માટે વિવિધ અભિગમો સૂચવ્યા છે. તેને સૈદ્ધાંતિક અભિગમો પણ કહેવામાં આવે છે. આમાંના કેટલાક અભિગમોનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન નીચે આપેલ છે:

4.3.1 પ્રકાર અભિગમ

આ અભિગમમાં, વ્યક્તિત્વની સમાનતાના આધારે વ્યક્તિત્વનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે. ગ્રીક ચિકિત્સક હિપ્પોક્રેટ્સે લોકોને તેમના શરીરમાં રહેલા પ્રવાહીના આધારે ચાર પ્રકારમાં વર્ગીકૃત કર્યા છે - પ્રખર (પીળો પિત્ત), મ્યુકોસ (કફ), વિવાદાસ્પદ (લોહી) અને ક્રોધપૂર્ણ (કાળો પિત્ત). આ પ્રવાહીના વર્ચસ્વ પર આધાર રાખીને, દરેક પ્રકારની ચોક્કસ વર્તણૂક લાક્ષણિકતાઓ ધરાવે છે.

કેટશમેર અને શેલ્ડને શારીરિક લાક્ષણિકતાઓના આધારે વ્યક્તિત્વને ચાર પ્રકારોમાં વર્ગીકૃત કર્યું છે - પિકનિક પ્રકાર, એસ્થેનિક પ્રકાર, એથલેટિક પ્રકાર અને ડિસ્પ્લાસ્ટિક પ્રકાર. મેદસ્વી પ્રકારના લોકો (ટૂંકી ઊંચાઈ, ભારે અને ગોળાકાર, ગરદન ટૂંકી અને જાડી) સામાજિક અને સુખી હોય છે. કૃષકાય પ્રકારના લોકો (ઉંચી ઊંચાઈ અને પાતળું શરીર) ચીડિયા હોય છે, સામાજિક જવાબદારીઓથી દૂર રહે છે અને દિવાસ્વપ્ન જોનારા હોય છે. એથલેટિક પ્રકારના લોકો (સામાન્ય ઊંચાઈ, સારો આકાર અને સંતુલિત શરીર) ન તો ખૂબ બેચેન હોય છે અને ન તો ખૂબ હતાશ હોય છે. તેઓ દરેક પરિસ્થિતિમાં સરળતાથી જોડાઈ જતા હોય છે. અને વિશાળ પ્રકારના વ્યક્તિઓ એવા છે કે જેમને આ ત્રણ શ્રેણીમાં સમાવી ન શકાય.

શેલ્ડને 1940 માં શારીરિક બંધારણ અને સ્વભાવ, એન્ડોમોર્ફિક, મેસોમોર્ફિક અને એક્ટોમોર્ફિકના આધારે ત્રણ વ્યક્તિત્વ પ્રકાર પ્રસ્તાવિત કર્યા. ગોળાકાર પ્રકારના લોકોની ચરબી, નરમ અને ગોળાકાર હોય છે. સ્વભાવે તેઓ હળવા અને સામાજિક છે. લંબચોરસ શરીરના પ્રકાર ધરાવતા લોકોનું શરીર સ્વસ્થ અને સારી રીતે બંધાયેલું હોય છે. આવા લોકો મહેનતુ અને હિંમતવાન હોય છે. ઊંચા શરીરના પ્રકાર ધરાવતા લોકો પાતળા, ઊંચા અને નાજુક હોય છે. આવા લોકો તીક્ષ્ણ મનના અને અંતર્મુખી હોય છે.

1923માં તેમના પુસ્તક 'સાયકોલોજિકલ ટાઈપ્સ'માં જંગે બે પ્રકારના વ્યક્તિત્વનું વર્ણન કર્યું - એક્સ્ટ્રાવર્ટ અને ઈન્ટ્રોવર્ટ. બહિર્મુખ લોકો તે છે જે સામાજિક અને બહાર જતા હોય છે. લોકો સાથે રહેતી વખતે અને સામાજિક કાર્ય કરતી વખતે તેઓ દબાણનો સામનો કરે છે. બીજી તરફ, અંતર્મુખી લોકો

એવા હોય છે જેઓ એકાંતિક હોય છે, અન્ય લોકોથી દૂર રહે છે અને શરમાળ હોય છે. ફીડમેન અને રોઝનમેને લોકોને બે પ્રકારના વ્યક્તિત્વમાં વર્ગીકૃત કર્યા છે: પ્રકાર 'ઇ' અને પ્રકાર 'મ'. પ્રકાર 'ઇ' વ્યક્તિત્વ ધરાવતા લોકો ખૂબ જ પ્રેરિત હોય છે, ઓછી ધીરજ ધરાવતા હોય છે, તેઓ હંમેશા સમયની અછત અનુભવે છે અને હંમેશા કામનો બોજ અનુભવે છે. પ્રકાર 'ઇ' વ્યક્તિત્વ ધરાવતા લોકોને કોરોનરી હૃદય રોગ થવાની શક્યતા વધુ હોય છે. બીજી તરફ, પ્રકાર 'મ' વ્યક્તિત્વ ધરાવતા લોકોમાં પ્રકાર 'ઇ' વ્યક્તિત્વની લાક્ષણિકતાઓનો અભાવ હોય છે. મોરિસે ટાઈપ 'સી' વ્યક્તિત્વનું વર્ણન કર્યું છે. આ પ્રકારના વ્યક્તિત્વ ધરાવતા લોકો ધીરજવાન, સહકારી અને નમ્ર હોય છે. આ પ્રકારના લોકો કોધ જેવી નકારાત્મક લાગણીઓને દબાવી દે છે અને આજ્ઞાકારી હોય છે. આ લોકોને કેન્સર થવાની શક્યતા વધુ હોય છે. આ શ્રેણીનો નવીનતમ પ્રકાર જે સૂચવવામાં આવ્યો છે તે પ્રકાર 'ડી' વ્યક્તિત્વ છે. આ પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ ધરાવતા લોકો હતાશ થવાની સંભાવના વધારે હોય છે.

4.3.2 લક્ષણ અભિગમ

આ અભિગમમાં, વ્યક્તિના ગુણોના આધારે તેના વ્યક્તિત્વને સમજવામાં આવે છે. લક્ષણ અભિગમ વ્યક્તિત્વ બનાવે છે તે મૂળભૂત તત્વોની શોધ કરે છે. લોકોમાં મનોવૈજ્ઞાનિક ગુણોમાં ભિન્નતા જોવા મળે છે. આ તફાવતોને આધાર તરીકે લેતા, ઓલપોર્ટ અને કેટેલે તેમના સંબંધિત સિદ્ધાંતો રજૂ કર્યાં. ઓલપોર્ટે સદ્ગુણોને ત્રણ શ્રેણીઓમાં વર્ગીકૃત કર્યાં - મુખ્ય ગુણો, કેન્દ્રીય ગુણો અને ગૌણ ગુણો. મુખ્ય લક્ષણો સામાન્ય વૃત્તિઓ છે. આ વૃત્તિઓ એ ધ્યેયને પ્રતિબિંબિત કરે છે જેની આસપાસ વ્યક્તિનું આખું જીવન પસાર થાય છે. જેમ કે મધર ટેરેસાની સેવાની ભાવના અને હિટલરનો નાઝીવાદ વગેરે. ઓછા વ્યાપક પરંતુ હજુ પણ સામાન્ય વૃત્તિઓને કેન્દ્રીય લક્ષણો ગણવામાં આવે છે. જેમ કે પ્રમાણિક, મહેનતુ વગેરે. ગૌણ લક્ષણો વ્યક્તિના સૌથી ઓછા સામાન્ય ગુણો તરીકે ઓળખાય છે. જેમ કે 'મને સફરજન ગમે છે' અથવા 'મને એકલા મુસાફરી કરવી ગમે છે' વગેરે.

કેટેલે પરિબળ વિશ્લેષણના આધારે 16 મૂળભૂત ગુણોનું વર્ણન કર્યું છે. સ્ત્રોત લક્ષણો સ્થિર છે અને વ્યક્તિત્વ બનાવે છે. આ ઉપરાંત, સપાટીના ઘણા લક્ષણો પણ છે જે મૂળભૂત ગુણોની ક્રિયાપ્રતિક્રિયાના પરિણામે ઉત્પન્ન થાય છે. તેમણે સોળ વ્યક્તિત્વ પરિબળ પ્રશ્નાવલી (16PF) નામના વ્યક્તિત્વ મૂલ્યાંકન માટે એક કસોટી વિકસાવી.

4.3.3 મનો-વિશ્લેષણાત્મક અભિગમ

આ અભિગમ સિગ્મંડ ફ્રોઈડ દ્વારા સૂચવવામાં આવ્યો હતો. ફ્રોઈડ એક ચિકિત્સક હતા અને તેમના વ્યવસાય દરમિયાન તેમનો સિદ્ધાંત વિકસાવ્યો હતો. તેમણે માનવ મનને ચેતનાના ત્રણ સ્તરોમાં વિભાજિત કર્યું છે (ચેતન, અર્ધજાગૃત અને અચેતન). પ્રથમ સ્તર સભાન છે, જેમાં તે વિચારો, લાગણીઓ અને ક્રિયાઓ શામેલ છે જેના વિશે લોકો જાગૃત છે. બીજું સ્તર અચેતન છે, જેમાં તે માનસિક પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે જેના વિશે લોકો ત્યારે જ જાગૃત હોય છે જ્યારે તેઓ તેમના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. ચેતનાનું ત્રીજું સ્તર બેભાન છે જેમાં આવી માનસિક પ્રવૃત્તિઓ થાય છે જેના વિશે લોકો જાણતા નથી. ફ્રોઈડ વ્યક્તિત્વની રચનાના ત્રણ ઘટકોનું વર્ણન કર્યું છે - 'ઈદો', 'ઈગો' અને 'સુપરઈગો'. ઈદમ એક અસંકલિત સ્વયંસ્ફુરિત પ્રકૃતિ છે, જે આનંદના સિદ્ધાંત પર આધારિત છે. વાસ્તવિકતાના સિદ્ધાંત પર આધારિત અહંકાર સુવ્યવસ્થિત છે અને નૈતિકતા પર આધારિત સુપરઈગો સંપૂર્ણતાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

ફોઈડ સંરક્ષણ પદ્ધતિઓ વિશે વિગતવાર સમજાવ્યું છે. સંરક્ષણ વ્યૂહરચના એ વાસ્તવિકતાને વિકૃત કરીને ચિંતા ઘટાડવાનું એક માધ્યમ છે. સંરક્ષણ વ્યૂહરચનાઓમાં સૌથી મહત્વપૂર્ણ દમન છે, જેમાં વર્તણૂકો અને વિચારો જે ચિંતાનું કારણ બને છે તે ચેતનાના સ્તરેથી સંપૂર્ણપણે દૂર થઈ જાય છે. દમન કરતી વખતે તેઓને તેની જાણ પણ નથી હોતી.

4.3.4 નિયો-સાયકો-વિશ્લેષણાત્મક અભિગમ

આ અભિગમમાં યુંગ, હોર્ની, એડલર, એરિક્સન વગેરેના નામ મહત્વના છે. પહેલું નામ જે આવે છે તે યુંગ છે. પહેલા યુંગે ફોઈડ સાથે કામ કર્યું પરંતુ બાદમાં તે ફોઈડથી અલગ થઈ ગયો. યુંગના મતે, મનુષ્ય વાસના અને આક્રમકતાને બદલે હેતુઓ અને આકાંક્ષાઓ દ્વારા વધુ માર્ગદર્શન આપે છે. તેમણે વ્યક્તિત્વનો પોતાનો સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો જેને વિશ્લેષણાત્મક મનોવિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. યુંગ પછી, ફોઈડના અનુયાયીઓમાં હોર્ની બીજું નામ છે. હોર્ની એક આશાવાદી દ્રષ્ટિકોણ ધરાવતા હતાં. તેમના મતે જો માતા-પિતા બાળક પ્રત્યે ઉદાસીનતાપૂર્વક, નિરુત્સાહી અને અનિયમિત વર્તન કરે તો બાળકના મનમાં અસલામતીની લાગણી જન્મે છે જેને મૂળભૂત ચિંતા કહેવામાં આવે છે. એકલતા અને અસુરક્ષાની લાગણી બાળકોના સ્વાસ્થ્ય અને વિકાસમાં અવરોધ ઊભો કરે છે.

એડલરે વ્યક્તિગત મનોવિજ્ઞાનનો સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો. આ મુજબ, વ્યક્તિ હેતુપૂર્ણ અને લક્ષ્યલક્ષી વર્તન કરે છે. એડલરના મતે દરેક વ્યક્તિ ઇન્ફિરિયોરિટી કોમ્પ્લેક્સથી પીડાય છે. સારા વ્યક્તિત્વના વિકાસ માટે આ હીનતાની લાગણીને દૂર કરવી ખૂબ જ જરૂરી છે. એરિક્સને વ્યક્તિત્વ વિકાસમાં તાર્કિક વિચાર અને સભાન અહંકાર પર ભાર મૂક્યો છે. તેમના મતે, વિકાસ એ જીવનભરની પ્રક્રિયા છે અને આ પ્રક્રિયામાં અહંકાર-સ્વતંત્રતાનું કેન્દ્ર સ્થાન છે.

4.3.5 વર્તન અભિગમ

આ અભિગમ ઉત્તેજના-પ્રતિભાવના પરસ્પર સંકલનના આધારે શીખવા અને મજબૂતીકરણને મહત્વ આપે છે. વર્તનવાદીઓના મતે, પર્યાવરણ પ્રત્યેના તેના પ્રતિભાવના આધારે વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વને સારી રીતે સમજી શકાય છે. વર્તનના મુખ્ય સિદ્ધાંતો પાવલોવ દ્વારા આપવામાં આવેલ શાસ્ત્રીય અભિસંધાનનો સિદ્ધાંત, સ્કેનર દ્વારા આપવામાં આવેલ કારક અભિસંધાનનો સિદ્ધાંત છે. વર્તનના આ મુખ્ય સિદ્ધાંતોનો વ્યક્તિત્વ વિકાસના વિશ્લેષણમાં વ્યાપકપણે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. શાસ્ત્રીય અને કારણભૂત અભિસંધાન સિદ્ધાંતોમાં જ્ઞાનાત્મક પ્રક્રિયાઓ માટે કોઈ સ્થાન નથી, જ્યારે સામાજિક શિક્ષણ સિદ્ધાંતમાં, જ્ઞાનાત્મક પ્રક્રિયાઓને અગ્રણી સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

4.3.6 માનવતાવાદી અભિગમ

રોજર્સ અને મેસ્લોના સિદ્ધાંતો માનવતાવાદી અભિગમમાં અગ્રણી છે. રોજર્સે સ્વ પર વધુ ભાર મૂક્યો છે. જેમાં તેમણે વાસ્તવિક સ્વ અને આદર્શ સ્વ વિશે ચર્ચા કરી છે. દરેક વ્યક્તિ પાસે એક આદર્શ સ્વ હોય છે જેને પ્રાપ્ત કરવા તે હંમેશા તૈયાર રહે છે. આદર્શ સ્વ એ સ્વયં છે જે વ્યક્તિ બનાવવા માંગે છે. જ્યારે વાસ્તવિક સ્વ અને આદર્શ સ્વ સમાન હોય છે, ત્યારે વ્યક્તિ ખુશ હોય છે અને બે પ્રકારના સ્વ વચ્ચેની વિસંગતતા ઘણીવાર અસંતોષની લાગણીઓમાં પરિણમે છે. તેમના મતે દરેક વ્યક્તિમાં પોતાની આંતરિક શક્તિઓને ઓળખવાની અને તે મુજબ વર્તન કરવાની વિશેષ ક્ષમતા હોય છે. સંતોષ વ્યક્તિત્વ વિકાસ માટે પ્રેરક બળ તરીકે કામ કરે છે. જ્યારે લોકો તેમની ક્ષમતાઓ અને પ્રતિભાને ઉત્કૃષ્ટ

રીતે વ્યક્ત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે, ત્યારે રોજર્સે બિનશરતી હકારાત્મક સંદર્ભને વધુ મહત્વ આપ્યું છે. બીજી બાજુ, મેસ્લોએ વ્યક્તિગત વૃદ્ધિ અને સ્વ-દિશાની ક્ષમતા પર વધુ ભાર મૂક્યો છે, અને વ્યક્તિગત અનુભવોને નગણ્ય ગણ્યા છે. તેમણે તેમના સિદ્ધાંતમાં આશાવાદી અભિગમને મહત્વ આપ્યું છે. જેના કારણે મનુષ્યની આંતરિક શક્તિઓને સમજવામાં ઘણો સુધારો થયો છે. મેસ્લોએ સ્વ-વાસ્તવિકતાની સિદ્ધિને મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે સ્વસ્થ લોકોની લાક્ષણિકતા ગણાવી. સ્વ-વાસ્તવિકરણ એ રાજ્ય છે જેમાં લોકો તેમની સંપૂર્ણ ક્ષમતા વિકસાવે છે. મેસ્લોના આશાવાદી અને સકારાત્મક દ્રષ્ટિકોણ મુજબ, મનુષ્યમાં પ્રેમ, આનંદ અને સર્જનાત્મક કાર્ય કરવાની ક્ષમતા હોય છે.

❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. મધર ટેરેસાના મહાન વ્યક્તિત્વની એક મહત્વની ગુણવત્તા સેવા ભાવના હતી.

- કેન્દ્રીય ગુણો
- ગૌણ ગુણો
- સુપરફિસિયલ ગુણો
- સ્ત્રોત ગુણો

2. સુલભ અથવા સુલભ મેમરીનું બીજું નામ શું છે?

- સભાન
- અર્ધ-સભાન
- વ્યક્તિગત બેભાન
- સામૂહિક બેભાન

4. બ્રહ્મ અધિકારી સામે ભાષણ આપવું એ સંરક્ષણ પ્રક્રિયાનું ઉદાહરણ છે?

- તર્કસંગતીકરણ
- પ્રતિક્રિયા રચના
- રીગ્રેશન
- લોન્ચ

4. રોજર્સના મતે, સ્વ-વિભાવનાનો એક ભાગ શું છે?

- જૈવિક સ્વ
- સ્વ-વાસ્તવિકકરણ
- આદર્શ સ્વ
- સ્વ-મજબૂતીકરણ

4.4 વ્યક્તિત્વના નિર્ધારકો

‘નિર્ધારક’ શબ્દ પણ ‘પરિબળ’ શબ્દ દ્વારા સૂચવવામાં આવે છે. વ્યક્તિત્વના પરિબળોને બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે

- જૈવિક પરિબળો અને
- પર્યાવરણીય પરિબળો

4.4.1 જૈવિક પરિબળો

જૈવિક પરિબળો વાસ્તવમાં એવા પરિબળો છે જે વ્યક્તિમાં વારસાગત અથવા જન્મજાત હોય છે. આવા મુખ્ય પરિબળોમાં પ્રથમ વ્યક્તિનું શારીરિક બંધારણ અને આરોગ્ય છે. ઘણીવાર એવું જોવામાં આવે છે કે શારીરિક બંધારણ સંબંધિત તમામ ગુણો વારસાગત હોય છે. જે બાળકોના માતા-પિતા ઊંચા કદના હોય છે તેઓ પણ ઊંચા કદના હોય છે અને જે બાળકોના માતા-પિતા ટૂંકા કદના હોય છે તેઓનું કદ પણ ટૂંકું હોય છે. જો માતાપિતા શ્યામ અને ન્યાયી હોય, તો તેમના બાળકો પણ શ્યામ અને ન્યાયી હોય છે. વ્યક્તિના આ શારીરિક ગુણો અને સ્વાસ્થ્ય તેના વ્યક્તિત્વ પર પણ અસર કરે છે. જે લોકો શારીરિક રીતે સ્વસ્થ અને સુંદર હોય છે તેઓ આત્મવિશ્વાસ, સામાજિકતા અને જવાબદારીનો વિકાસ કરે છે. તેનાથી વિપરિત, જે લોકોમાં આ ગુણોનો અભાવ છે; તેમની ઈન્ફિરિયોરિટી કોમ્પ્લેક્સથી પીડિત થવાની શક્યતા વધી જાય છે.

પૂબ જ સક્રિય, નિષ્ક્રિય અને હતાશ હોવું એ આપણી અંતઃસ્ત્રાવી ગ્રંથિઓ દ્વારા સ્ત્રાવ થતા હોર્મોન્સને કારણે છે. તેથી, સૌ પ્રથમ આપણે પીયુષ ગ્રંથિની ચર્ચા કરીશું. કફોત્પાદક ગ્રંથિમાંથી સ્ત્રાવ થતો મુખ્ય હોર્મોન સોમેટોટ્રોપિન છે, જેને વૃદ્ધિ હોર્મોન પણ કહેવામાં આવે છે. બાળપણમાં આ હોર્મોનની ઉણપને કારણે વ્યક્તિની ઊંચાઈ ઓછી થઈ જાય છે અને વધુ પડતા સ્ત્રાવને કારણે વ્યક્તિ ઊંચો થઈ જાય છે. કફોત્પાદક ગ્રંથિમાંથી સ્ત્રાવ થતા કેટલાક હોર્મોન્સ અન્ય અંતઃસ્ત્રાવી ગ્રંથિઓમાંથી સ્ત્રાવ થતા હોર્મોન્સના સ્ત્રાવને નિયંત્રિત કરે છે, જેના કારણે કફોત્પાદક ગ્રંથિને 'માસ્ટર ગ્રંથિ' પણ કહેવામાં આવે છે. કાર્બોહાઈડ્રેટ્સ, ક્ષાર અને ચયાપચયની પ્રવૃત્તિઓ એન્ડ્રોનલ ગ્રંથિમાંથી સ્ત્રાવ થતા કેટલાક હોર્મોન્સ દ્વારા નિયંત્રિત થાય છે. જો તે યોગ્ય રીતે કાર્ય કરતું નથી, તો વ્યક્તિમાં નિષ્ક્રિયતા વધે છે. ભાવનાત્મક સ્થિતિ એન્ડ્રોનલ ગ્રંથિમાંથી જ સ્ત્રાવ થતા એન્ડ્રોનાલિન હોર્મોન દ્વારા નિયંત્રિત થાય છે અને નોરેન્ડ્રોનાલિન હોર્મોન તેને કટોકટીમાંથી સામાન્ય સ્થિતિમાં લાવવાનું કામ કરે છે.

થાઈરોઈડ ગ્રંથિમાંથી નીકળતું થાઈરોક્સિન નામનું હોર્મોન શરીરની મેટાબોલિક પ્રક્રિયાઓને નિયંત્રિત કરે છે. તે શરીરના વિકાસને અસર કરે છે. જ્યારે તેનો સ્ત્રાવ વધુ પડતો હોય છે, ત્યારે વ્યક્તિ ચીડિયો અને બેચેન બની જાય છે અને શરીરનું વજન પણ ધીમે ધીમે ઘટતું જાય છે. પેરાથોર્મોન નામનો હોર્મોન પેરાથાઈરોઈડ ગ્રંથિમાંથી સ્ત્રાવ થાય છે, જે લોહીમાં કેલ્શિયમ અને ફોસ્ફેટની માત્રાને નિયંત્રિત કરે છે. કેલ્શિયમ અને ફોસ્ફેટની યોગ્ય માત્રા હોય ત્યારે ઉત્તેજના રહે છે અને જ્યારે તે ઓછી હોય છે, ત્યારે વ્યક્તિ હળવા બને છે.

સ્વાદુપિંડ ગ્રંથિમાંથી ઇન્સ્યુલિન નામનો હોર્મોન સ્ત્રાવ ઉત્પન્ન થાય છે. જેના દ્વારા લોહીમાં શુગરનું પ્રમાણ નિયંત્રિત રહે છે. જ્યારે ઇન્સ્યુલિનની યોગ્ય માત્રામાં સ્ત્રાવ થાય છે, ત્યારે લોહીમાં રહેલી ખાંડ ઓક્સિડાઈઝ થતી રહે છે અને શરીરને ઊર્જા મળતી રહે છે. જો તે ઘટે તો ડાયાબિટીસ થાય છે. જાતિય ગ્રંથિઓને સ્ત્રીઓમાં અંડાશય અને પુરુષોમાં શુક્રાશય કહેવામાં આવે છે. પ્રોજેસ્ટેરોન નામનો હોર્મોન અંડાશયમાંથી સ્ત્રાવ થાય છે અને ટેસ્ટોસ્ટેરોન નામનો હોર્મોન અંડકોષમાંથી સ્ત્રાવ થાય છે. લોહીમાં પ્રોજેસ્ટેરોનું પ્રમાણ વધુ હોવાને કારણે સ્ત્રીઓમાં ગૌણ જાતીય લક્ષણો (અવાજ પાતળું થવું વગેરે) વિકસે છે, તેમજ ગર્ભાશયની યોગ્ય કામગીરીથી ગર્ભનો સારો વિકાસ થાય છે અને પુરુષોમાં આને કારણે પ્રાથમિક અને ગૌણ જાતીય લાક્ષણિકતાઓ વિકસે છે.

4.4.2 પર્યાવરણીય પરિબળો

વ્યક્તિત્વ વિકાસ માત્ર જૈવિક પરિબળોથી પ્રભાવિત નથી થતો, પરંતુ પર્યાવરણીય પરિબળો પણ વ્યક્તિત્વ વિકાસને પ્રભાવિત કરે છે. પર્યાવરણીય પરિબળોને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકાય છે - સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક પરિબળો. વ્યક્તિ સામાજિક વાતાવરણમાં રહે છે. સામાજિક પરિબળોમાં, માતાપિતા, સાથીદારો વગેરે અગ્રણી છે. મનોવૈજ્ઞાનિકો માને છે કે જો બાળકોને વધુ પડતા લાડ આપવામાં આવે તો તેમનામાં અસુરક્ષાની લાગણી વિકસે છે, જ્યારે સમયના અભાવને કારણે તેઓ બાળકોને યોગ્ય પ્રેમ આપી શકતા નથી. જો બાળક સાથે વધુ કડક વર્તન કરવામાં આવે તો તેનામાં આધીનતાના ગુણો વિકસે છે, યોગ્ય હુંફ ન મળવાને કારણે બાળક ભાવનાત્મક રીતે અસ્થિર બની જાય છે. જો પરિવારના સભ્યો વચ્ચે સારા સંબંધો હોય તો બાળકો પણ પોતાના વડીલોની જેમ પોતાને અનુકૂળ કરે છે. જેના પરિણામે તેઓ આત્મવિશ્વાસ, વિશ્વસનીયતા અને શ્રેષ્ઠતાની લાગણી વિકસાવે છે. બીજી તરફ, સંઘર્ષથી ભરેલા પરિવારોમાં ઉછરતા બાળકોમાં હીનતા સંકુલ, ભાવનાત્મક અસ્થિરતા અને અંતર્મુખતાના ગુણો હોય છે. જન્મ ક્રમ વ્યક્તિત્વ વિકાસ પર પણ અસર કરે છે.

એડલરે જન્મ ક્રમને ચાર ભાગોમાં વિભાજિત કર્યો છે (પ્રથમ જન્મ ક્રમ, બીજો જન્મ ક્રમ, છેલ્લો જન્મ ક્રમ અને એકમાત્ર બાળક). તેમના અભ્યાસના આધારે, એડલરે જણાવ્યું હતું કે પ્રથમ જન્મના ક્રમના બાળકો એકાંતમાં હોય છે, છેલ્લા જન્મના ક્રમના બાળકોમાં હીનતાની લાગણી જોવા મળે છે અને અન્યો પર નિર્ભરતાના ગુણો અને સ્વ-કેન્દ્રિતતાનો વિકાસ થાય છે. બાળક. મધ્યમ વર્ગના બાળકોમાં વધુ આત્મવિશ્વાસ અને અહંકાર શક્તિ હોય છે. શાળાના વાતાવરણની પણ બાળક પર અસર પડે છે. શાળાના પ્રભાવ હેઠળ નૈતિક ગુણોનો વિકાસ અને આત્મનિર્ભરતા એ તેના બે પાસાઓ છે. જેમાં ભાવનાત્મક વાતાવરણ, શિક્ષકોની શિસ્ત અને શૈક્ષણિક સિદ્ધિની સૌથી વધુ અસર થાય છે. જો શિક્ષકો પોતે જ વ્યવસ્થિત વ્યક્તિત્વ ધરાવતા હોય તો તેમના વિદ્યાર્થીઓમાં અસુરક્ષાની લાગણી વિકસે છે. વિકાસ દરમિયાન પડોશીઓ પણ વ્યક્તિત્વને પ્રભાવિત કરે છે. જો આસપાસના લોકો શિક્ષિત હોય, તો તે બાળકોમાં સારા નૈતિક ગુણો (શિસ્ત, સમજણ, સ્વાભિમાન વગેરે) વિકસાવવામાં મદદ કરે છે.

વ્યક્તિત્વ વિકાસ પર પણ સંસ્કૃતિની અસર પડે છે. દરેક સમાજની એક સંસ્કૃતિ હોય છે, જેમાં તેના વિવિધ રિવાજો, પરંપરાઓ, જીવનશૈલી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ સંસ્કૃતિ ચોક્કસપણે વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વને અસર કરે છે. આ સાથે, આર્થિક પરિબળો (દા.ત., ગરીબી વગેરે) વ્યક્તિત્વના વિકાસ પર અસર કરે છે. જો આર્થિક સ્થિતિ સારી ન હોય તો વ્યક્તિત્વના વિકાસ અને નૈતિક ગુણોના વિકાસ પર તેની સારી અસર પડતી નથી. ગરીબ પરિવારના બાળકોમાં હીનતાની લાગણી, ભાવનાત્મક અસ્થિરતા, સંકોચ વગેરે જેવી ખામીઓ હોય છે.

આમ, આપણે જોઈએ છીએ કે આપણે જૈવિક પરિબળો અને પર્યાવરણીય પરિબળોને અલગથી વર્ણવ્યા છે, પરંતુ વાસ્તવિકતા એ છે કે જૈવિક પરિબળો અને પર્યાવરણીય પરિબળો વ્યક્તિત્વના વિકાસ પર સંયુક્ત અસર કરે છે, જે બંનેની ક્રિયાપ્રતિક્રિયાના પરિણામે ઉદભવે છે.

4.5 વ્યક્તિત્વ વિકાસના વિવિધ તબક્કાઓની વર્તણૂકીય સમસ્યાઓ

વિવિધ મનોવૈજ્ઞાનિકોએ વ્યક્તિત્વ વિકાસના વિવિધ તબક્કાઓ વર્ણવ્યા છે. આ મનોવૈજ્ઞાનિકોમાં ફ્રોઈડ અને નિયો-ફ્રોઈડિયનિસ્ટ મુખ્ય છે. નિયો-ફ્રોઈડિયનોમાં યંગ અને એડલરના નામો

મુખ્ય છે. ફોઈડ દ્વારા રજૂ કરાયેલ વ્યક્તિત્વ વિકાસના વિવિધ તબક્કાઓ અને તેમની વર્તણૂકીય સમસ્યાઓનું વધુ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ફોઈડ મનોલૈંગિક વિકાસના પાંચ તબક્કાઓ (મૌખિક તબક્કો, ગુદાનો તબક્કો, શિશ્ન પ્રબળ તબક્કો, સુષુપ્ત તબક્કો અને જનનાંગનો તબક્કો) વર્ણવ્યા છે. ચહેરાના તબક્કામાં સારો સ્નેહ મેળવવા કે ન મળવાના આધારે, ફોઈડ વ્યક્તિત્વને બે ભાગોમાં વિભાજિત કર્યું છે (ચહેરાનું નિષ્ક્રિય વ્યક્તિત્વ અને ત્યારબાદનું નિષ્ક્રિય વ્યક્તિત્વ). ફોરવર્ડ નિષ્ક્રિય વ્યક્તિત્વ ધરાવતા લોકો આશ્વાવાદી હોય છે અને અન્ય લોકો પર વિશ્વાસ કરે છે અને બીજી તરફ, ફોરવર્ડ આક્રમક વ્યક્તિત્વ ધરાવતા લોકો અન્ય લોકો પર તેમનું વર્ચસ્વ દર્શાવે છે અને તેમનું શોષણ કરે છે. સારા સ્નેહ પ્રાપ્ત કરવા કે ન મળવાના આધારે, ગુદાની સ્થિતિએ વ્યક્તિત્વને બે ભાગોમાં વિભાજિત કર્યું છે (ગુદા-આક્રમક વ્યક્તિત્વ અને ગુદા-ગ્રહણશીલ વ્યક્તિત્વ). આક્રમક વ્યક્તિત્વ ધરાવતા વ્યક્તિમાં કૂરતા, દ્વેષ, વિનાશકતા વગેરે જેવા ગુણો જોવા મળે છે અને આક્રમક વ્યક્તિત્વ ધરાવતા લોકોમાં જીદ, કંજૂસ, સમયની પાબંદી જોવા મળે છે. લિંગના વર્ચસ્વના આસક્તિને કારણે છોકરાઓમાં ઉચ્ચ મહત્વાકાંક્ષા, ઉતાવળ વગેરે જોવા મળે છે અને છોકરીઓમાં હિપ્રોટિઝમ અને અવિચારી જાતીય સંભોગના ગુણો જોવા મળે છે. છેલ્લે, જનનાંગ તબક્કામાં, ફોઈડ કહ્યું હતું કે શરૂઆતમાં બાળકોમાં સમલૈંગિક લોકો પ્રત્યે આકર્ષણ હોય છે, પરંતુ બાદમાં જેમ જેમ તેઓ પુષ્પ વયના બને છે તેમ તેમ તેઓ વિજાતીય લોકો તરફ આકર્ષણ વિકસાવે છે. યંગે વ્યક્તિત્વ વિકાસના ચાર તબક્કા (બાળપણ, કિશોરાવસ્થા, મધ્યમ વય અને વૃદ્ધાવસ્થા) વર્ણવ્યા છે. જેનો આપણે આજની બોલચાલની ભાષામાં ઉપયોગ કરીએ છીએ. આમ આપણે જોઈએ છીએ કે જો બાળકની યોગ્ય કાળજી લેવામાં ન આવે તો તેનામાં વિવિધ પ્રકારની સમસ્યાઓ ઉભી થવાની સંભાવના રહે છે. આ માટે જરૂરી છે કે બાળકોને તેમના માતા-પિતા દ્વારા યોગ્ય પ્રેમ અને સહકાર આપવામાં આવે, જેથી તેમના વ્યક્તિત્વનો સંપૂર્ણ વિકાસ થાય અને તેઓ સમાજમાં પોતાને સારી રીતે સ્થાપિત કરી શકે.

4.6 વ્યક્તિત્વનું માપન

આપણે ઘણીવાર રોજ નવા નવા લોકોને મળતા રહીએ છીએ અને તેમને સમજવાની કોશિશ પણ કરીએ છીએ. તે જ સમયે, અમે તેમની સાથે વાતલાપ કરીએ તે પહેલાં તેઓ શું કરી શકે છે તે વિશે પણ અમે આગાહી કરીએ છીએ. આપણા અંગત જીવનમાં, અમે આપણા અગાઉના અનુભવો, અવલોકનો, વાતચીતો અને અન્ય લોકો પાસેથી પ્રાપ્ત થતી માહિતી પર આધાર રાખીએ છીએ. મનોવિજ્ઞાનમાં પણ આ માટે કેટલીક પદ્ધતિઓ વર્ણવવામાં આવી છે. સાયકોમેટ્રિક પરીક્ષણો, સ્વ-અહેવાલ પગલાં, પ્રક્ષેપણ તકનીકો અને વર્તણૂક વિશ્લેષણ સૌથી સામાન્ય રીતે ઉપયોગમાં લેવાતી તકનીકો છે.

સ્વ-રિપોર્ટ દ્વારા, વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વ વિશેની માહિતી વિવિધ પૂર્વ-નિર્મિત મનોવૈજ્ઞાનિક પરીક્ષણો દ્વારા મેળવવામાં આવે છે. જેના દ્વારા કોઈપણ વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વનું મૂલ્યાંકન કરી શકાય છે. જેમ કે- મિનેસોટા મલ્ટીફાસિક પર્સનાલિટી ઈન્વેન્ટરી (MMPI). પ્રાયોગિક પરિસ્થિતિઓમાં પણ, લોકો ઘણીવાર તેમની ખાનગી અથવા ઘનિષ્ઠ લાગણીઓ, વિચારો અને પ્રેરણાઓને વ્યક્ત કરવામાં સ્વ-સભાન અને ખચકાટ અનુભવે છે. જ્યારે પણ તેઓ આ કરે છે, ત્યારે તેઓ સામાન્ય રીતે સામાજિક રીતે ઈચ્છનીય રીતે વર્તવાનો પ્રયાસ કરે છે. આ માટે સૌથી યોગ્ય વાતાવરણ પ્રોજેક્ટિવ ટેકનિક દ્વારા બનાવવામાં આવ્યું હતું, જેનો ઉપયોગ કરીને જો કોઈ વ્યક્તિ સામાજિક સંકોચને કારણે કોઈ વાત વ્યક્ત કરી શકતી નથી, તો તે આ પ્રોજેક્ટિવ વાતાવરણમાં વ્યક્ત કરી શકે છે. આમાં બે મુખ્ય પરીક્ષણો રોશાક

દ્વારા વિકસિત રોસા ઈક બ્લોટ ટેસ્ટ અને મેસ્લો દ્વારા વિકસિત થિમેટિક એપરસેપ્શન ટેસ્ટ (દ્વ) છે. કેટલાક પ્રક્ષેપણ પરીક્ષણોમાં, વાક્ય પૂર્ણતા દ્વારા પણ પ્રતિભાવ મેળવવામાં આવે છે.

4.7 સારાંશ

આમ, આપણે જોઈએ છીએ કે વ્યક્તિત્વ એ એક ગતિશીલ માળખું છે. જેનું વિવિધ મનોવૈજ્ઞાનિકો દ્વારા તેમના અભિપ્રાય મુજબ અલગ-અલગ અર્થઘટન કરવામાં આવ્યું છે. તેમણે વ્યક્તિત્વની વિવિધ રચનાઓ અને વ્યક્તિત્વ વિકાસના તબક્કાઓનું પણ વર્ણન કર્યું છે. જો યોગ્ય રીતે પોષણ ન કરવામાં આવે તો ઘણી વિકૃતિઓ પણ ઊભી થઈ શકે છે. વ્યક્તિત્વ માપવાની ઘણી પદ્ધતિઓ પણ સૂચવવામાં આવી છે.

4.8 સ્વાધ્યાય માટેના પ્રશ્નો

1. વ્યક્તિત્વને વ્યાખ્યાયિત કરો અને તેના સ્વભાવ પર પ્રકાશ ફેંકો.

.....

.....

.....

.....

.....

2. ઉદાહરણો સાથે વ્યક્તિત્વના જૈવિક નિર્ધારકોનું વર્ણન કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

4. વ્યક્તિત્વના પર્યાવરણીય નિર્ણાયકોનું વર્ણન કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

4. વ્યક્તિત્વના માપદંડ તરીકે પ્રક્ષેપણ પદ્ધતિઓનું વર્ણન કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

5. નીચેના પર ટૂંકી નોંધ લખો-

(a) સ્વ-રિપોર્ટિંગ શોધક

.....
.....
.....
.....
.....

(b) પ્રક્ષેપણ પદ્ધતિ

.....
.....
.....
.....
.....

6. ફોઈડ દ્વારા પ્રસ્તાવિત મનોવિશ્લેષણાત્મક સિદ્ધાંતનું વિવેચનાત્મક મૂલ્યાંકન કરો.

.....
.....
.....
.....
.....

7. વ્યક્તિત્વ માપનની વિવિધ પદ્ધતિઓનું વર્ણન કરો.

.....
.....
.....
.....
.....

4.9 ચાવીરૂપ શબ્દો

- વ્યક્તિત્વ : વ્યક્તિત્વ એ દરેક વ્યક્તિની વિચારવાની, વર્તન કરવાની અને લાગણી કરવાની એક સંપૂર્ણપણે અલગ રીત છે.
- મેદસ્વી પ્રકાર- મેદસ્વી પ્રકાર (ટૂંકી ઊંચાઈ, ભારે અને ગોળ, ગરદન ટૂંકી અને જાડી) લોકો સામાજિક અને ખુશ-ભાગ્યશાળી છે.
- કૃષકાય પ્રકાર : કૃષકાય પ્રકારના લોકો (ઉંચી ઊંચાઈ અને પાતળું શરીર) ચીડિયા હોય છે, સામાજિક જવાબદારીઓથી દૂર રહે છે અને દિવાસ્વપ્ન જોનારા હોય છે.
- એથલેટિક પ્રકાર : એથલેટિક પ્રકાર (સામાન્ય ઊંચાઈ, સારી આકાર અને સંતુલિત શરીર) ના લોકો ન તો ખૂબ બેચેન હોય છે અને ન તો ખૂબ હતાશ હોય છે.

ગોળાકાર પ્રકાર	: ગોળાકાર પ્રકાર ધરાવતા લોકો ચરબી, નરમ અને ગોળાકાર હોય છે. સ્વભાવે તેઓ હળવા અને સામાજિક છે.
લંબચોરસ શરીર	: લંબચોરસ શરીરના પ્રકાર ધરાવતા લોકોનું શરીર સ્વસ્થ અને સારી રીતે બંધાયેલું હોય છે. આવા લોકો મહેનતુ અને હિંમતવાન હોય છે.
બહિર્મુખ	: બહિર્મુખ લોકો તે છે જે સામાજિક અને બહાર જતા હોય છે. લોકો સાથે રહેતી વખતે અને સામાજિક કાર્ય કરતી વખતે તેઓ દબાણનો સામનો કરે છે.
અંતર્મુખી	: અંતર્મુખી લોકો તે છે જેઓ એકાંતમાં રહે છે, અન્યથી દૂર રહે છે અને શરમાળ હોય છે.
મુખ્ય ગુણો	: મુખ્ય ગુણો સામાન્ય વૃત્તિઓ છે.
સભાન	: સભાનતામાં તે વિચારો, લાગણીઓ અને ક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે જેના વિશે લોકો જાગૃત છે.
પૂર્વચેતના	: પૂર્વચેતનામાં એવી માનસિક પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે કે જેના વિશે લોકો ત્યારે જ જાગૃત થાય છે જ્યારે તેઓ તેમના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.
બેભાન	: અચેતનમાં એવી માનસિક પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે જેના વિશે લોકો જાણતા નથી.

4.10 સંદર્ભસૂચિ

1. Baron, R. A. (2006). Psychology (5th Ed.). New Delhi: Pearson Education.
2. Ciccarelli, S. K., & Meyer, G. E. (2009). Psychology. Delhi: Pearson Education.
3. Coon, D., & Mitterer, J. O. (2007). Introduction to Psychology: Gateway to mind and behaviour. New Delhi: Cengage.
4. Friedman, H.S. & Schustack, M.W. (2003). Personality: Classic theory and modern research (2nd ed.) Singapore: Pearson Education.
5. Gerrig, R. J., & Zimbardo, P. G. (2006). Psychology and Life (17th Ed.). New Delhi: Pearson Education.
6. Hall, G.C., Lindzey, G., & Campbell, J.C. (1998). Theories of personality, (4th ed.). New York: Wiley. Hjellev, L.A. & Zeigler, D.J. (1991). Personality theories: Basic assumptions, Hill. research and applications. (2nd ed.) New York: McGraw
7. Morgan, C. T., King, R. A., Weisz, J. R., & Schopler, J. (1986). Introduction to psychology (7th Ed.) Bombay: Tata-McGraw Hill.
8. Zimbardo, P.G., & Weber, A. L. (1997). Psychology. New York: Harper Collins College Publisher.
9. Singh, A. K. (2009). Uchachtar Samanya Manovigyan. Varanasi: Motilal Banarasi Das.
10. Srivastava, R. (2008). Vyaktitava Manovigyan. Varanasi: Motilal Banarasi Das.
- 11.
- 12.

-: રૂપરેખા :-

- 5.4 ઉદ્દેશ્યો
- 5.2 પ્રસ્તાવના
- 5.3 મનનો અર્થ
- 5.4 મનની સ્થિતિ
- 5.5 મનના મોર્ફોલોજિકલ પાસાઓ
- 5.6 મનના ગતિશીલ પાસાઓ
- 5.7 સારાંશ
- 5.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 5.9 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 5.10 સંદર્ભસુચિ

5.0 ઉદ્દેશ્યો

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે..

- મન શબ્દનો અર્થ અને તેની વ્યાખ્યાઓ વિશે જાણી શકશો.
- મનની સ્થિતિઓ વિશે સમજશો.
- મનના મોર્ફોલોજિકલ પાસાઓ - સભાન, અર્ધ-ચેતન અને અચેતન વિશે સમજશો.
- ઉપાહમ, ઈદમ અને નૈતિકના કાર્યો વિશે જાણશો.
- ઉપહમ, ઈદમ અને નૈતિક મન વચ્ચેના સંબંધ વિશે માહિતી પ્રાપ્ત કરશો.

5.4 પ્રસ્તાવના

મન શબ્દથી આપણે બધા પરિચિત છીએ. ઘણીવાર આ શબ્દનો ઉપયોગ લોકો કરતા જોવા મળે છે. આ એકમમાં આપણે આ શબ્દનો વિગતવાર અભ્યાસ કરીશું. મન શબ્દનો ઉપયોગ ઘણા અર્થમાં થાય છે. જેમ કે માનસ, મન, લાગણીઓ અને અભિપ્રાયો વગેરે. પરંતુ મનોવિજ્ઞાનમાં મન એટલે આત્મા, સ્વ કે વ્યક્તિત્વ. તે એક અમૂર્ત ખ્યાલ છે. જે માત્ર અનુભવી શકાય છે. ન તો આપણે તેને જોઈ શકીએ છીએ અને ન તો સ્પર્શ કરી શકીએ છીએ. બીજા શબ્દોમાં, મગજના વિવિધ ભાગોની પ્રક્રિયાને મન કહેવાય છે. વિખ્યાત મનોવિશ્લેષણ મનોવિજ્ઞાની સિગ્મંડ ફ્રોઈડના મતે, મનનો સિદ્ધાંત એ એક પ્રકારનો અનુમાનિત સિદ્ધાંત છે.

ફ્રોઈડ મુજબ - “મન એ વ્યક્તિત્વના એવા પરિબળોનો ઉલ્લેખ કરે છે જેને આપણે અંતરાત્મા કહીએ છીએ અને જે આપણા વ્યક્તિત્વમાં સંગઠન બનાવીને પર્યાવરણ સાથેના આપણા વર્તનને સમાયોજિત કરવામાં મદદ કરે છે.”

5.3 મનનો અર્થ

રેબરના મતે, “મન એ કાલ્પનિક માનસિક પ્રક્રિયાઓ અને પ્રવૃત્તિઓની સંપૂર્ણતાને સૂચિત કરે છે, જે મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે પ્રદાન કરેલ સમજૂતીના સાધનો તરીકે સેવા આપી શકે છે. તેથી, આપણે ફક્ત મનની કલ્પના કરી શકીએ છીએ. ન તો કોઈએ તેને જોયું છે અને ન તો આપણે તેની કલ્પના કરી શકીએ છીએ.”

5.4 મનની સ્થિતિ

મનની સ્થિતિ તેના વિવિધ પાસાઓનો સંદર્ભ આપે છે. મન, આત્મા અથવા વ્યક્તિત્વની બે બાજુઓ છે જેને મોર્ફોલોજિકલ બાજુ અને ગતિશીલ બાજુ કહેવામાં આવે છે - મનની મોર્ફોલોજિકલ બાજુ એટલે કે જ્યાં સંઘર્ષાત્મક પરિસ્થિતિની ગતિશીલતા ઊભી થાય છે તે મનનું આ પાસું વાસ્તવમાં સંઘર્ષનું કાર્યસ્થળ છે.

મનનું ગતિશીલ પાસું એ એવા માધ્યમોનો ઉલ્લેખ કરે છે કે જેના દ્વારા મૂળભૂત વૃત્તિઓથી ઉદ્ભવતા માનસિક સંઘર્ષોને ઉકેલવામાં આવે છે. અહીં આપણે સૌ પ્રથમ મનના મોર્ફોલોજિકલ પાસાં વિશે સમજીશું.

5.5 મનના મોર્ફોલોજિકલ પાસાઓ

આપણે તેને ત્રણ ભાગોમાં વિભાજિત કરીને મોર્ફોલોજિકલ પાસાંનો અભ્યાસ કરીશું.

5.5.1 સભાન મન

મનનો તે ભાગ જે તાત્કાલિક જ્ઞાન સાથે સંબંધિત છે, અથવા જે વર્તમાન સાથે સંબંધિત છે. ઉદાહરણ તરીકે, જો કોઈ વ્યક્તિ લખતો હોય તો તેનામાં લખવાની સભાનતા હોય છે, જો તે વાંચતો હોય તો તેને વાંચવાની સભાનતા હોય છે. વ્યક્તિ જે શારીરિક અને માનસિક પ્રવૃત્તિઓથી વાકેફ હોય છે તે સભાન સ્તરે થાય છે. વ્યક્તિ આ સ્તરે થતી તમામ પ્રવૃત્તિઓથી વાકેફ રહે છે. ચેતનામાં સતત પરિવર્તનો આવતા હોવા છતાં, તેમાં સાતત્ય છે, એટલે કે તેનો ક્યારેય અંત આવતો નથી.

5.5.1.1 સભાન મનના લક્ષણો

- સભાન મનનો બાહ્ય જગતની વાસ્તવિકતા સાથે સીધો સંબંધ છે.
- સભાન મન વ્યક્તિગત, નૈતિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક આદર્શોથી ભરેલું હોય છે.
- તે અસભાન અને અર્ધ-ચેતન પર પ્રતિબંધ તરીકે કામ કરે છે.
- સભાન મન વર્તમાન વિચારો અને ઘટનાઓની જીવંત યાદો ધરાવે છે.

5.5.2 અર્ધ-ચેતન મન

અર્ધ-સભાન એ માનસિક સ્તરનો ઉલ્લેખ કરે છે. જે વાસ્તવમાં ન તો સંપૂર્ણ સભાન છે કે ન તો સંપૂર્ણ અસભાન છે. તેમાં આવી ઈચ્છાઓ, વિચારો, લાગણીઓ વગેરે સમાવિષ્ટ છે. જે આપણી વર્તમાન ચેતના કે અનુભવમાં નથી પરંતુ જ્યારે આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ ત્યારે તે આપણા ચેતન મનમાં આવે છે. એટલે કે, તે મનનો તે ભાગ છે, જે આવા વિષય સાથે સંબંધિત છે જેને વ્યક્તિ તેની ઈચ્છા મુજબ

ગમે ત્યારે યાદ કરી શકે છે. કેટલીકવાર વ્યક્તિને કંઈક યાદ રાખવા માટે થોડો પ્રયત્ન કરવો પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે, જ્યારે આપણે અલમારીમાં રાખેલા પુસ્તકો વચ્ચે કોઈ પુસ્તક શોધીએ છીએ અને થોડા સમય પછી પુસ્તક ન મળે ત્યારે આપણે ચિંતામાં પડી જઈએ છીએ. પછી થોડો વિચાર કર્યા પછી મને યાદ આવ્યું કે અમે તે પુસ્તક અમારા મિત્રને આપ્યું હતું. એટલે કે અર્ધ-ચેતન મન ચેતન અને અચેતન વચ્ચે સેતુનું કામ કરે છે.

5.5.2.1 અર્ધ-ચેતન મનના લક્ષણો

- મનનો તે ભાગ જે ચેતન કરતા મોટો અને અચેતન કરતા નાનો છે.
- અસભાનથી સભાન તરફ જતા વિચારો અથવા લાગણીઓ અર્ધ-ચેતનમાંથી પસાર થાય છે.
- ક્યારેક અર્ધજાગૃતપણે કંઈક યાદ રાખવા માટે થોડો પ્રયત્ન કરવો પડે છે.

5.5.3 અચેતન મન

આપણા કેટલાક અનુભવો એવા હોય છે કે તે ન તો આપણી ચેતનામાં થાય છે કે ન તો આપણી અર્ધ-ચેતનામાં. આવા અનુભવો અચેતન હોય છે. એટલે કે, તે મનનો તે ભાગ છે જે એવા વિષય સાથે જોડાયેલો છે જેને વ્યક્તિ પોતાની ઈચ્છા મુજબ યાદ કરીને ચેતનામાં લાવવા માંગે તો પણ લાવી શકતો નથી. અચેતનમાં રહેલ વિચારો અને ઈચ્છાઓનો સ્વભાવ વિષયાસક્ત, અસામાજિક, અનૈતિક અને ઘૃણાસ્પદ હોય છે. રોજિંદા જીવનમાં આવી ઈચ્છાઓ પૂરી કરવી શક્ય નથી. તેથી, આ ઈચ્છાઓ ચેતનામાંથી દૂર કરવામાં આવે છે અને અચેતનમાં દબાવી દેવામાં આવે છે અને ત્યાં આવી ઈચ્છાઓ સમાપ્ત થતી નથી પરંતુ સમયાંતરે આ ઈચ્છાઓ ચેતન સ્તર પર આવવાનો પ્રયાસ કરતી રહે છે.

ફોઈડે આ સિદ્ધાંતની સરખામણી આઈસબર્ગ સાથે કરી હતી. જેમાંથી 9/40 ભાગ પાણીની અંદર અને 4/40 ભાગ પાણીની બહાર રહે છે. પાણીની અંદરનો ભાગ અચેતન છે અને પાણીની બહારનો ભાગ ચેતન છે અને જે ભાગ પાણીની ઉપરની સપાટીને સ્પર્શે છે તેને અર્ધચેતન કહે છે.

5.5.3.1 અચેતન મનના લક્ષણો

- અચેતન મન અર્ધ-ચેતન અને સભાન કરતાં મોટું છે.
- વિષયાસક્ત, અનૈતિક અને અસામાજિક ઈચ્છાઓ અચેતનમાં પ્રબળ છે.
- અસભાનનો સ્વભાવ ગતિશીલ હોય છે. એટલે કે ઈચ્છાઓ જ્યારે અચેતન મનમાં જાય છે ત્યારે તેનો અંત આવતો નથી. તેના બદલે, તેઓ સક્રિય બનવા અને ચેતનામાં પાછા ફરવા માંગે છે. પરંતુ ચેતન મનના અવરોધને લીધે, તે ચેતન મનમાં આવી શકતું નથી અને સપના અને રોજિંદા જીવનમાં નાની ભૂલોના સ્વરૂપમાં વ્યક્ત થાય છે અને જે અચેતન સ્વરૂપને ગતિશીલ બનાવે છે.
- વ્યક્તિ અસભાન વિશે સંપૂર્ણપણે અજાણ રહે છે કારણ કે અસભાન વાસ્તવિકતા સાથે સંબંધિત નથી.
- અચેતન એ મનનો છુપાયેલ ભાગ છે. તે વિદ્યુત પ્રવાહ જેવું છે. જેને સીધું જોઈ શકાતું નથી પણ તેની અસરોના આધારે સમજી શકાય છે.

તે સ્પષ્ટ છે કે સભાન અને અર્ધ-સભાન લાગણીઓ અને વિચારો કરતાં અસભાન લાગણીઓ અને વિચારો આપણા વર્તન પર વધુ પ્રભાવ પાડે છે. આ કારણોસર, સભાન અને અર્ધ-ચેતનનું કદ સભાન કરતાં મોટું છે.

- ચેતન
- અર્ધ-સભાન
- અસભાન
- સભાન, અર્ધ-ચેતન અને અસભાનનું પરિમાણીય ચિત્ર

5.5.4 સભાન, અર્ધ-ચેતન અને અચેતન મનનો તુલનાત્મક અભ્યાસ

- સભાન એ મનનો તે ભાગ છે જે તાત્કાલિક જ્ઞાન સાથે સંબંધિત છે. અર્ધ-ચેતન એ મનનો તે ભાગ છે જે આવી સામગ્રી સાથે સંબંધિત છે, જેને વ્યક્તિ તેની ઈચ્છા મુજબ ગમે ત્યારે યાદ રાખી શકે છે.
- ચેતન મનનું કદ નાનું છે, અર્ધ-ચેતન મનનું કદ મોટું છે અને અચેતન મનનું કદ સૌથી મોટું છે.
- સભાન મન પાસે વર્તમાન અનુભવની માત્ર સ્મૃતિઓ હોય છે પરંતુ અચેતનને ભૂતકાળના અનુભવો સાથે સંબંધ હોય છે અને અર્ધ-ચેતન પાસે એવા અનુભવો હોય છે જે ભૂતકાળના અનુભવો હોય છે પરંતુ જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે આપણે તેને યાદ કરી શકીએ છીએ.
- સભાન મનની વિષયવસ્તુ વ્યક્ત અને સ્પષ્ટ છે. અચેતન મનમાં વિષયો સંપૂર્ણપણે દબાયેલા હોય છે અને અર્ધ-જાગ્રત મનમાં વિષયો આંશિક રીતે દબાયેલા હોય છે.

5.6 મનના ગતિશીલ પાસાઓ

મનનું ગતિશીલ પાસું એ એવા માધ્યમોનો ઉલ્લેખ કરે છે કે જેના દ્વારા મૂળભૂત વૃત્તિઓથી ઉદ્ભવતા માનસિક સંઘર્ષોને ઉકેલવામાં આવે છે. મૂળભૂત વૃત્તિઓ એ જન્મજાત અને શારીરિક ઉત્તેજનાનો સંદર્ભ આપે છે જેના દ્વારા વ્યક્તિની તમામ પ્રકારની વર્તણૂક નક્કી કરવામાં આવે છે. બે પ્રકારની મૂળભૂત વૃત્તિઓ છે-

❖ જીવનની મૂળભૂત વૃત્તિ

• મૃત્યુ વૃત્તિ

મૂળભૂત જીવન વૃત્તિમાં, વ્યક્તિ તમામ પ્રકારના સર્જનાત્મક કાર્ય કરે છે અને મૃત્યુ-મૂલ્યની વૃત્તિમાં, વ્યક્તિ તમામ પ્રકારના વિનાશક કાર્ય કરે છે. સામાન્ય વ્યક્તિત્વમાં, આ બે પ્રકારની મૂળભૂત વૃત્તિઓ વચ્ચે સંતુલન હોય છે અને જ્યારે આ વિરોધાભાસી મૂળભૂત વૃત્તિઓ વચ્ચે સંઘર્ષ થાય છે, ત્યારે વ્યક્તિ તેને ઉકેલવાનો પ્રયાસ કરે છે.

5.6.1 રૂપકનો અર્થ

જન્મ સમયે શરીરની રચનામાં જે કંઈ સહજ હોય છે તે સંપૂર્ણપણે અધૂરું હોય છે. એટલે કે તે જન્મજાત અને વારસાગત છે. ઈચ્છાઓ અને તાત્કાલિક પ્રસન્નતાના વિચારો એ ઉપહાનનો મુખ્ય વિષય છે. રૂપકનો પર્યાવરણની વાસ્તવિકતા સાથે સીધો સંબંધ નથી. નૈતિકતા, તર્ક, સમય, સ્થળ અને મૂલ્યો વગેરે સાથે તેને કોઈ લેવાદેવા નથી.

5.6.1.1 માપના કાર્યો

તેનું મુખ્ય કાર્ય શારીરિક ઈચ્છાઓને સંતોષવાનું છે. તે કોઈપણ પ્રકારના તણાવમાંથી તરત જ છુટકારો મેળવવા માંગે છે. તણાવમાંથી તરત જ રાહત મેળવવી એ સુખવાદનો નિયમ કહેવાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, પદ્ધતિ સુખવાદના શાસનના આધારે તેના ઉદ્દેશ્યોને પરિપૂર્ણ કરે છે. સુખ પ્રાપ્ત કરવા અને દુઃખ દૂર કરવા માટે ઉપહાનના બે મુખ્ય કાર્યો છે -

- સ્વયંસ્ફુરિત ક્રિયાઓ- આ જન્મજાત અને સ્વયંસ્ફુરિત છે. જેમ કે હસવું, રડવું, ઈર્ષ્યા આવવી વગેરે. આ પ્રવૃત્તિઓ ક્યારે પછી દરેક વ્યક્તિ સંતોષ અનુભવે છે.
- પ્રાથમિક પ્રવૃત્તિઓ- તાણ દૂર કરવા માટે પ્રાથમિક પ્રવૃત્તિઓ વ્યક્તિની સામે તે વસ્તુની પ્રતિભા રજૂ કરે છે. જેમ કે તરસ્યા વ્યક્તિની સામે પાણીની મૂર્તિ રજૂ કરીને તેની તરસ તૃપ્ત કરવી. અહીં પાણીની છબી રજૂ કરવી એ પ્રાથમિક પ્રક્રિયા છે.

5.6.2 અહંકારનો અર્થ

આ મનના ગતિશીલ પાસાનો બીજો ભાગ છે. તે જન્મ સમયે બાળકમાં હાજર હોતું નથી પરંતુ તે પછી વિકાસ પામે છે. જેમ જેમ બાળકની ઉંમર વધે છે તેમ તેમ તે પર્યાવરણની વાસ્તવિકતા તરફ જવા લાગે છે. જેમ જેમ ઉંમર વધે છે તેમ તેમ તે 'મારું' અને 'હું' જેવા શબ્દોનો અર્થ સમજવા લાગે છે. ધીમે ધીમે તે સમજવા લાગે છે કે કઈ વસ્તુઓ તેની છે અને કઈ અન્યની છે. આ સુક્ષ્મસજીવો બાહ્ય વાતાવરણના પ્રભાવને કારણે વિકસે છે.

5.6.2.1 અહંકારના કાર્યો

અહંકારનું મુખ્ય કાર્ય જીવનને બાહ્ય વાતાવરણના જોખમોથી બચાવવાનું છે. તે વાસ્તવિકતાના કાયદાના આધારે તેનું લક્ષ્ય સિદ્ધ કરે છે. તે હેડોનિસ્ટિક નિયમનો વિરોધ કરતું નથી પરંતુ યોગ્ય પરિસ્થિતિ ઊભી થતાં જ તાત્કાલિક સંતોષમાં મદદ કરે છે કારણ કે તે વ્યક્તિત્વનું બૌદ્ધિક પાસું છે. તેથી, તે તાત્કાલિક પ્રસન્નતા માટે યોગ્ય પરિસ્થિતિઓ શોધવા અથવા બનાવવાનું પણ કામ કરે છે. અહંકારને વ્યક્તિત્વનો નિષ્ણાધિક માનવામાં આવે છે. તે થોડો ચેતન, થોડો અર્ધચેતન અને થોડો અચેતન છે. તેના દ્વારા ત્રણેય સ્તરે નિર્ણયો લેવામાં આવે છે.

5.6.3 નૈતિક મનનો અર્થ

આ મનના ગતિશીલ પાસાનો છેલ્લો ભાગ છે અને તે વ્યક્તિત્વનું નૈતિક પાસું છે. જેમ જેમ બાળક મોટું થાય છે તેમ તેમ તે પોતાની જાતને માતા-પિતા સાથે ઓળખવા લાગે છે અને બાળક શીખે છે કે શું યોગ્ય છે અને શું અયોગ્ય છે, શું નૈતિક છે અને શું અનૈતિક છે. આ રીતે શીખવું એ નૈતિક મનની શરૂઆત દર્શાવે છે. તે આદર્શવાદી સિદ્ધાંતો દ્વારા સંચાલિત અને નિયંત્રિત છે. બાળપણમાં સમાજકરણ દરમિયાન, બાળક માતાપિતા દ્વારા આપવામાં આવેલ ઉપદેશોને તેના અહંકારમાં રાખે છે અને તે પછીથી નૈતિક મનનું સ્વરૂપ લે છે. અહીં વિકાસ કરીને, એક તરફ, તે અહંકારની વિષયાસક્ત, આક્રમક અને અનૈતિક વૃત્તિઓને અટકાવે છે, અને બીજી તરફ, તે અહંકારને વાસ્તવિક લક્ષ્યોથી હટાવે છે અને તેને નૈતિક લક્ષ્યો તરફ લઈ જાય છે. નૈતિક મન દમન દ્વારા વ્યક્તિની વિષયાસક્ત અને આક્રમક વૃત્તિઓને નિયંત્રિત કરે છે. જ્યારે નૈતિક મન પોતે દમનનો ઉપયોગ કરતું નથી, પરંતુ તે અહંકારને

દમનનો ઉપયોગ કરવાનો આદેશ આપીને આવી ઈચ્છાઓને નિયંત્રિત કરે છે અને જો અહંકાર આ આદેશનું પાલન ન કરે, તો વ્યક્તિમાં ઘણી નકારાત્મક લાગણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

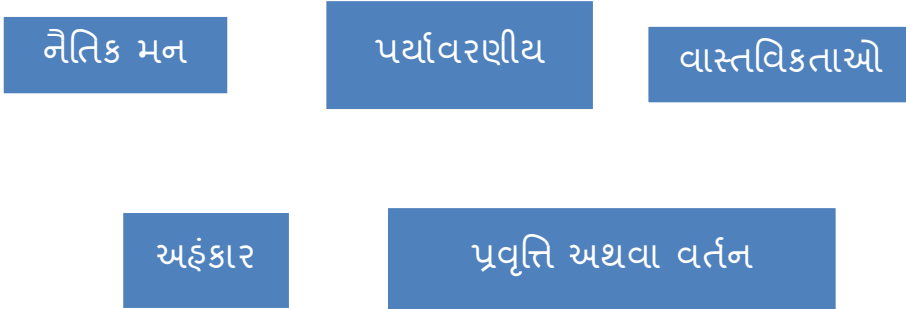
5.6.3.1 નૈતિક મનના કાર્યો

તે સામાજિકતા અને નૈતિકતાનું કાર્ય કરે છે. તે અહંકારની બધી ક્રિયાઓને પ્રતિબંધિત કરે છે જે સામાજિક અને નૈતિક નથી. અહંકાર પ્રત્યે નૈતિક મનની ક્રિયા અને વર્તન બાળક પ્રત્યે માતાપિતાના વર્તન જેવું જ છે. નૈતિક મનના મુખ્ય કાર્યો નીચે મુજબ છે-

- યુવાનોની અનૈતિક, અસામાજિક અને જાતીય પ્રવૃત્તિઓ પર પ્રતિબંધ.
- નૈતિક અને સામાજિક ધ્યેયો તરફ અહંકારના આવેગને દુર કરવાનો પ્રયાસ કરવો.
- સંપૂર્ણ સામાજિક અને આદર્શ માણસો બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો.

5.6.4 ઈગો, સુપર ઈગો અને નૈતિક મન વચ્ચેનો સંબંધ

ઈગો, સુપર ઈગો અને નૈતિક મન, ત્રણેય વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વ સાથે સંબંધિત છે અને આ ત્રણેય એકમો ગતિશીલ છે. ઉપહમ આનંદ સિદ્ધાંત, અહંકાર વાસ્તવિકતા સિદ્ધાંત અને નૈતિક મન આદર્શવાદી સિદ્ધાંત દ્વારા સંચાલિત થાય છે. સામાન્ય વ્યક્તિત્વમાં આ ત્રણેય અંગો વચ્ચે પૂરતું સંકલન હોય છે. આ ત્રણેય એકમો વચ્ચે જેટલો તણાવ હોય છે, તેટલું જ વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ અસામાજિક બને છે અને તેના વ્યક્તિત્વનું વિઘટન વધુ થાય છે. જ્યારે સામાન્ય વ્યક્તિત્વ માટે આ ત્રણેય વચ્ચે ગોઠવણ હોવી જરૂરી છે. જ્યારે આ ત્રણ માંથી કોઈપણ એક કે બે એકમો વધુ અસરકારક બને છે, ત્યારે તેમની વચ્ચેનું સંકલન ખોરવાઈ જાય છે. અહંકાર વ્યક્તિત્વનું કેન્દ્ર છે. તે નૈતિક મન અને પર્યાવરણની વાસ્તવિકતાઓ વચ્ચે ગોઠવણો કરીને વર્તે છે. જેને આપણે નીચેની રીતે સમજી શકીએ છીએ-

અહંકાર, નૈતિક મન અને પર્યાવરણની વાસ્તવિકતાઓ વચ્ચે અહંકાર જેટલું વધારે ગોઠવણ કરી શકશે એટલું જ વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ સ્થિર રહેશે. આપણે આ ઉદાહરણ દ્વારા રૂપક અને નૈતિક મનને સમજી શકીએ છીએ - એક સુમસામ રસ્તા પર એક છોકરીને જોઈને, યુવકના મનમાં વિચાર આવે છે કે તેણે તેને હેરાન કરવી જોઈએ. આ પ્રકારનો વિચાર રૂપક છે. ત્યારે તેના મનમાં વિચાર આવે છે કે અહીં હેરાન યોગ્ય નથી. જો કોઈ તમને અહીં જોશે, તો તમને મારવામાં આવશે, તેને થોડું આગળ જઈને હેરાન કરવી વધુ યોગ્ય રહેશે જ્યાં કોઈ તેને જોશે નહીં. આ પ્રકારની વિચારસરણી મહત્વપૂર્ણ છે. પછી એ વિચાર યુવકના મનમાં આવે કે નહીં? તેને હેરાન કરવીએ સારી વાત નથી. આ છોકરી કોઈની દીકરી કે કોઈની બહેન હોવી જોઈએ. આ પ્રકારનું વર્તન સમાજમાં સારું માનવામાં આવતું નથી. આ પ્રકારની વિચારસરણી એ નૈતિક મન છે. જ્યારે વ્યક્તિમાં સ્વાર્થની ઈચ્છા પ્રબળ હોય છે, ત્યારે વ્યક્તિ

સ્વાર્થવાદી, સ્વાર્થી અને અનિયંત્રિત હોય છે અને જ્યારે વ્યક્તિમાં અહંકારની ઈચ્છા પ્રબળ હોય છે, ત્યારે તેનામાં 'હું' નો અતિરેક હોય છે. જે વ્યક્તિ મજબૂત નૈતિક મન ધરાવે છે તે આદર્શવાદી છે. એમાં સારા-ખરાબની વધુ વિચારણા છે.

5.6.4.1 ઈગો, સુપર ઈગો અને નૈતિક મન વચ્ચે સમાનતા અને તફાવતો

ફ્રોઈડના મતે, એક સ્વસ્થ સામાન્ય વ્યક્તિમાં ત્રણેય ખૂબ જ સંકલિત રીતે કામ કરે છે અને કોઈ પણ પ્રકારનો સંઘર્ષ થતો નથી. આ ત્રણેયમાં કેટલીક સમાનતા અને તફાવતો પણ જોવા મળે છે જે નીચે મુજબ છે-

● સમાનતા

ઈગો, સુપર ઈગો અને નૈતિક મન, આ ત્રણેય મનના ગતિશીલ પાસાના કાલ્પનિક ભાગો છે જે અન્ય વસ્તુઓની જેમ બતાવી શકાતા નથી. ત્રણેય કોઈપણ માનસિક સંઘર્ષમાં સામેલ છે. તફાવત માત્ર માત્રામાં છે.

● ભિન્નતા

- અફેસિયા જન્મથી જ બાળકોમાં જોવા મળે છે. એક વર્ષ પછી, બાળકોમાં અહંકારનો વિકાસ થાય છે અને જ્યારે બાળક ત્રણ-ચાર વર્ષનું થાય છે, ત્યારે તે તેના માતાપિતા સાથે સંબંધ (ઓળખ) સ્થાપિત કરે છે અને તેઓ જે કહે છે તે સ્વીકારવાનું શરૂ કરે છે. પરિણામે, બાળકમાં નૈતિક મનનો વિકાસ થવા લાગે છે.
- અહંકાર આનંદ સિદ્ધાંત (હેડોનિસ્ટિક), અહંકાર વાસ્તવિકતા સિદ્ધાંત અને આદર્શવાદી સિદ્ધાંત દ્વારા નૈતિક મન દ્વારા નિયંત્રિત થાય છે.
- ઉપહમ અને પરહમને બાહ્ય વાતાવરણની વાસ્તવિકતા સાથે કોઈ લેવાદેવા નથી, જ્યારે અહંકારનો બાહ્ય વાતાવરણની વાસ્તવિકતા સાથે સીધો સંબંધ છે.
- અહંકાર સંપૂર્ણપણે અસભાન છે જ્યારે અહંકાર અને નૈતિક મન બંને અંશતઃ સભાન, અંશતઃ અર્ધ-ચેતન અને અંશતઃ અસભાન છે.
- અહંકાર એડજસ્ટર તરીકે કામ કરે છે જ્યારે અહંકાર અને નૈતિક મન વિરોધાભાસી હોય છે.
- અહંકાર સંપૂર્ણપણે અનૈતિક છે જ્યારે મન સંપૂર્ણપણે નૈતિક છે.

❖ તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. મન શબ્દનો અર્થ શું છે?

.....

.....

.....

2. મનની કેટલી અવસ્થાઓ છે?

.....

.....

.....

3. મનના મોર્ફોલોજિકલ પાસાને કેટલા ભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે?

.....
.....
.....

5. સભાન, અર્ધ-ચેતન અને અચેતનમાં સૌથી વધુ હિસ્સો કોનો છે?

.....
.....
.....

5. મનના ગતિશીલ પાસાને કેટલા ભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે?

.....
.....
.....

6. મૂળભૂત વૃત્તિઓ શું છે?

.....
.....
.....

7. કેટલા પ્રકારની મૂળભૂત વૃત્તિઓ છે?

.....
.....
.....

8. મનના ગતિશીલ પાસાનો કયો ભાગ જન્મજાત છે?

.....
.....
.....

9. મનના ગતિશીલ પાસાનો છેલ્લો ભાગ કયો છે?

.....
.....
.....

10. અહંકારને કયા સિદ્ધાંત દ્વારા નિયંત્રિત કરવામાં આવે છે?

.....
.....
.....

11. યુવાનોના અનૈતિક, અસામાજિક અને વિષયાસક્ત જુસ્સાને કોણ રોકે છે?

.....
.....
.....

12. જ્યારે કોઈ એક અસ્તિત્વ, અહંકાર અને નૈતિક મન, વધુ પ્રબળ બને છે ત્યારે શું થાય છે?

.....
.....
.....

5.7 સારાંશ

આ એકમમાં તમે મનના તમામ પાસાઓ વિશે શીખ્યા. મનના મોર્ફોલોજિકલ પાસાઓ હેઠળ, સભાન, અર્ધ-ચેતન અને અચેતનનો કયો ભાગ વધુ સક્રિય રહે છે? મન, ઈગો, સુપર ઈગો અને નૈતિક મનના ગતિશીલ પાસા હેઠળ, આ ત્રણેય દરેક વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વ સાથે સંબંધિત છે અને સામાન્ય વ્યક્તિમાં, આ ત્રણેયનું સંયોજન જોવા મળે છે. વ્યક્તિ આ ત્રણેય વચ્ચે જેટલો વધુ ગાઢ થવાનો પ્રયત્ન કરશે તેટલું જ વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ વધુ સ્થિર થશે.

5.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. તમે મનથી શું સમજો છો?

.....
.....
.....
.....
.....

2. તમે સભાન, અચેતન અને અર્ધજાગ્રત દ્વારા શું સમજો છો?

.....
.....
.....
.....
.....

3. એપિથેટના મુખ્ય પરિબળો શું છે?

.....
.....
.....
.....
.....

5. ઈગો, સુપર ઈગો અને નૈતિક મન વચ્ચે શું સંબંધ છે?

.....

.....

.....

.....

.....

5. આ ત્રણ (અહંકાર, અહંકાર, નૈતિક મન) વચ્ચે શું તફાવત છે?

.....

.....

.....

.....

.....

6. ઈગો, સુપર ઈગો અને નૈતિક મનને ઉદાહરણ સાથે સમજાવો?

.....

.....

.....

.....

.....

5.9 ચાવીરૂપ શબ્દો

- અમૂર્ત** : અમૂર્ત એ એવો અભિપ્રાય છે કે જે સ્પષ્ટ અને દૃશ્યમાન સ્વરૂપમાં નથી; તે અભિગમ, વિચારો, અથવા અવસ્થાઓ માટે ઉપયોગ થાય છે જે નક્કી અને ખૂણાની રૂપરેખામાં ન આવી શકે.
- નિરાકાર** : નિરાકાર એ એવી સ્થિતિ છે જેમાં કોઈ પણ આકાર, ગતિવિધિ અથવા સ્વરૂપ ન હોય. આ શબ્દનો ઉપયોગ વ્યાખ્યાની અનુભૂતિઓ માટે કરવામાં આવે છે જે દ્રષ્ટિગત અથવા ભૌતિક સ્વરૂપમાં વ્યાખ્યાયિત કરી શકાતી નથી.
- અનુમાનિત રીતે** : અનુમાનિત રીતે એ પ્રકાર છે જેમાં કોઈ ઘટના કે પરિસ્થિતિની પુષ્ટિ ન હોવા છતાં, તે એક ચોક્કસ રીતે થવાનો અંદાજ લગાવવામાં આવે છે. આ આધારિત હોય છે અનુમાન, જે સમય, સંજોગો અને તથ્યો પર આધાર રાખે છે.
- કલ્પના પર આધારિત** : કલ્પના પર આધારિત એ એવી ક્રિયા અથવા વિચારધારા છે જે વિજ્ઞાન, તર્ક, અને દૃશ્યાવલીઓથી પર, માત્ર મગજની કલ્પના અને સૃજનાત્મક શક્તિ પર આધારિત હોય છે. આ બધીવાર સિદ્ધાંતો અને પદ્ધતિઓથી જુદી રહે છે.
- પ્રતિબંધ** : પ્રતિબંધ એ એ પ્રકારની મર્યાદા છે જે વિવિધ પરિસ્થિતિઓ, લોકો અથવા સંસ્થાઓ દ્વારા લાગૂ પાડવામાં આવે છે, જે કાર્ય કરવાની ક્ષમતા અથવા સ્વતંત્રતા પર અવરોધ મૂકે છે.

ગતિશીલ : ગતિશીલ એ એવી સ્થિતિ છે જે સતત પરિવર્તિત થાય છે અને નવો દિશા લેતી રહે છે. તે વસ્તુઓ, વિચારધારાઓ, અથવા પરિસ્થિતિઓ માટે વપરાય છે જે સમયમાં પ્રગતિશીલ અને સક્રિય રહેતી હોય છે.

5.10 સંદર્ભસુચિ

1. ડૉ. અરુણ કુમાર સહિ, ઉચ્ચત્તર સામાન્ય મનોવજ્ઞાન, મોતી લાલ બનારસીદાસ પબ્લિકેશન, દલ્હી।
2. ડૉ. ડી.એન. શ્રીવાસ્તવ, આધુનિક અસામાન્ય મનોવજ્ઞાન, સાહત્ય પ્રકાશન, આગરા।
3. ડૉ. મુહમ્મદ સુલેમાન, અસામાન્ય મનોવજ્ઞાન, મોતીલાલ બનારસીદાસ, પ્રકાશન, દલ્હી।
4. ડૉ. આર.એન. સહિ, આધુનિક અસામાન્ય મનોવજ્ઞાન, અગ્રવાલ પ્રકાશન, આગરા।

-: રૂપરેખા :-

6.0 ઉદ્દેશ્યો

6.1 પ્રસ્તાવના

6.2 સામાજિક કાર્ય પ્રેક્ટિસ માટે મનોવિજ્ઞાનનું મહત્વ

6.3 માનસિક રચના

6.4 માનસિક રચનાના પ્રકાર

6.4.1 મુખ્ય વિચારો

6.4.2 ગૌણ માનસિક રચનાઓ

6.5 સારાંશ

6.6 ચાવીરૂપ શબ્દો

6.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

6.8 સંદર્ભસૂચિ

6.0 ઉદ્દેશ્યો

વિદ્યાર્થી મિત્રો આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે...

- સામાજિક કાર્ય પ્રેક્ટિસ માટે મનોવિજ્ઞાનનું મહત્વ સમજી શકશો.
- માનસિક રચનાઓની વ્યાખ્યા વિશે જાણશો.
- માનસિક રચનાઓની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ સમજી શકશો.
- માનસિક રચનાઓના પ્રકારો વિશે માહિતગાર થશો.
- ગૌણ માનસિક રચનાઓ વિશે માહિતી મેળવી શકશો.

6.1 પ્રસ્તાવના

પ્રસ્તુત એકમમાં, સામાજિક કાર્યના અભ્યાસમાં મનોવિજ્ઞાનના મહત્વ વિશે વિગતવાર હકીકતો આપવામાં આવી છે. વાસ્તવમાં, સામાજિક કાર્ય એ એક સહકારી સેવા છે જેમાં વિવિધ તકનીકો દ્વારા ગ્રાહકની સમસ્યાઓનું નિરાકરણ લાવવાના પ્રયાસો કરવામાં આવે છે. સામાજિક કાર્ય પ્રેક્ટિસમાં મનોવિજ્ઞાનની મદદ મહત્વપૂર્ણ છે કારણ કે સામાજિક કાર્ય અભ્યાસ વ્યક્તિઓ, જૂથો, સમુદાયો વગેરેને મદદ પૂરી પાડે છે. કારણ કે મનોવિજ્ઞાન સમાજની વ્યક્તિઓ, જૂથો અને સમાજનો અભ્યાસ કરે છે. તેથી, સામાજિક મનોવિજ્ઞાનની મદદથી, સામાજિક કાર્યકરો વિવિધ પ્રકારની સમસ્યાઓ ઉકેલવામાં પારંગત બની શકે છે.

6.2 સામાજિકાર્ય પ્રેક્ટિસ માટે મનોવિજ્ઞાનનું મહત્વ

સામાજિકાર્ય વ્યવહારમાં મનોવિજ્ઞાનનું મહત્વનું સ્થાન છે જે નીચેના મુદ્દાઓ દ્વારા સ્પષ્ટ કરી શકાય છે -

1. સામાજિકાર્યકરને મનોવિજ્ઞાન દ્વારા સામાજિક વર્તણૂકનો અભ્યાસ કરવામાં મદદ મળે છે - સામાજિકાર્યકર સમાજની વ્યક્તિઓનો અભ્યાસ કરે છે કારણ કે વ્યક્તિઓને તેમની સમસ્યાઓ વિશે માહિતી મેળવ્યા પછી જ મદદ મળી શકે છે. સામાજિકાર્યકરોની પ્રેક્ટિસમાં, મનોવિજ્ઞાન સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ વિશે માહિતી પ્રદાન કરે છે. જેમ કે કાઉન્સિલિંગ, ઓડિયન્સ ગ્રુપ વગેરેનો મનોવિજ્ઞાનની મદદથી સ્પષ્ટ અભ્યાસ કરી શકાય છે. આ રીતે, મનોવિજ્ઞાનની મદદથી, એક સામાજિકાર્યકર સરળતાથી સામાજિક વર્તનનો અભ્યાસ કરી શકે છે.
2. સામાજિકાર્યકરને જટિલ વિશ્લેષણમાં મદદ મળે છે - સામાજિકાર્યકરને વિવિધ પ્રકારની જટિલ પ્રક્રિયાઓનું વિશ્લેષણ કરવું પડે છે જેમાં અવલોકન, સૂઝ અને વિવિધ પ્રકારના પ્રયોગો સામેલ હોય છે. વાસ્તવમાં, સામાજિકાર્ય વ્યવહારમાં મનોવિજ્ઞાનને અપનાવવાથી, સામાજિકાર્યકર વિવિધ પ્રકારના જટિલ વિશ્લેષણનું સરળતાથી વિશ્લેષણ કરી શકે છે. જે વ્યક્તિગત અભ્યાસમાં મદદ કરે છે: મનોવિજ્ઞાનની વ્યક્તિગત શાખા હેઠળ વ્યક્તિગત તફાવતોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. આ વિષયમાં, વ્યક્તિઓ વચ્ચે જોવા મળતા આવશ્યક તફાવતોનો ખાસ કરીને અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. કારણ કે કોઈ બે વ્યક્તિ સંપૂર્ણપણે સરખી નથી. સામાજિકાર્ય અભ્યાસમાં વ્યક્તિગત સેવા વ્યવહારમાં, વ્યક્તિઓની સમસ્યાઓનું નિરાકરણ કરવામાં આવે છે, જેમાં મનોવિજ્ઞાન સંપૂર્ણ મદદ પૂરી પાડે છે.
3. મનોવિજ્ઞાન વ્યક્તિના વ્યવહારિક અને સૈદ્ધાંતિક પાસાઓનો અભ્યાસ કરવામાં મદદ કરે છે. મનોવિજ્ઞાનની અન્ય શાખાઓમાં વર્તન પાસાનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે અને સામાન્ય મનોવિજ્ઞાનમાં વ્યક્તિના સૈદ્ધાંતિક વર્તનનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. સામાજિકાર્ય માનવ વર્તનનો અભ્યાસ કરતું હોવાથી તે મનોવિજ્ઞાનની મદદ લે છે.
4. તે અસાધારણ વર્તનનો અભ્યાસ કરવામાં મદદ કરે છે, દરેક વ્યક્તિમાં કેટલીક સમાનતાઓ હોય છે, એટલે કે એવા લક્ષણો હોય છે જે બધા લોકોમાં સમાન રીતે જોવા મળે છે, પરંતુ સમાનતાની સાથે સાથે દરેક વ્યક્તિની પોતાની વિશેષતા પણ હોય છે. જેને તે વ્યક્તિની વિશિષ્ટતા કે અસામાન્યતા કહી શકાય. તેના અભ્યાસમાં, મનોવિજ્ઞાન સામાજિકાર્યકરને તેના વ્યવહારમાં સંપૂર્ણપણે મદદ કરે છે જેના કારણે સામાજિકાર્યકર વ્યક્તિના અસામાન્ય વર્તનને સુધારવામાં પોતાને સંપૂર્ણ માને છે.
6. બાળ મનોવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ સામાજિકાર્ય અભ્યાસમાં મદદ કરે છે. જો બાળક દર્દી તરીકે આવે છે, તો મનોવિજ્ઞાન તેના વિશે માહિતી મેળવવામાં મદદ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, મનોવિજ્ઞાન ગર્ભશયથી 12 વર્ષની ઉંમર સુધી બાળકના શારીરિક અને માનસિક વિકાસ, તેની શિક્ષણની શરૂઆત, સુધારણા, ભાષા વિકાસ, માનસિક શક્તિઓ, વ્યક્તિત્વ, બુદ્ધિ વગેરેના અભ્યાસમાં સંપૂર્ણ યોગદાન આપે છે. જેના કારણે સામાજિકાર્યકરો બાળકોની સમસ્યાઓ સમજી શકે છે અને સમસ્યાઓનું નિરાકરણ લાવી શકે છે.

6. તે કિશોરાવસ્થાના મનોવિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં મદદ કરે છે, માનવ જીવનનો સૌથી મહત્વપૂર્ણ તબક્કો છે, જે સામાન્ય રીતે 12 વર્ષથી 21 વર્ષ સુધીનો ગણવામાં આવે છે. આ તબક્કામાં શારીરિક અને માનસિક સ્તરે ક્રાંતિકારી ફેરફારો થાય છે. વ્યક્તિના આ તબક્કામાં થતા શારીરિક, માનસિક, વ્યક્તિગત અને સામાજિક વગેરે જેવા વિવિધ પ્રકારના વિકાસનો કિશોર મનોવિજ્ઞાન નામની મનોવિજ્ઞાનની શાખા હેઠળ વિગતવાર અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. કિશોરાવસ્થા દરમિયાન વ્યક્તિ કેટલીકવાર અવ્યવસ્થિત અનુભવે છે અને તે સમસ્યા સાથે સામાજિકાર્યકર પાસે આવે છે. જેના માટે સામાજિકાર્યકર કિશોરવયના મનોવિજ્ઞાનની મદદ લઈને સમસ્યાઓને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.
7. વ્યાવહારિક પાસાનો અભ્યાસ કરવામાં મદદ કરે છે મનોવિજ્ઞાનની એક વિશેષ શાખા વર્તણૂકીય મનોવિજ્ઞાન છે. મનોવિજ્ઞાનની આ શાખાની ઘણી શાખાઓ બનાવવામાં આવી છે જેમાં મનોવિજ્ઞાનના વ્યવહારુ પાસાનો વિગતવાર અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. એપ્લાઈડ સાયકોલોજી સામાજિકાર્ય પ્રેક્ટિસમાં વિશેષ મદદ પૂરી પાડે છે જેના કારણે માર્ગદર્શન, નિદાન, પસંદગી, જાહેરાત, કાયદો વગેરે ક્ષેત્રોમાં સામાજિકાર્યકર વિશેષ ભૂમિકા ભજવે છે.
8. શરીરની રચના અને શારીરિક પ્રણાલીનો અભ્યાસ કરવામાં મદદ કરે છે - મનોવિજ્ઞાન વ્યક્તિના વર્તનનો અભ્યાસ કરે છે. માણસની વર્તણૂક તેની શારીરિક સ્થિતિથી પ્રભાવિત થાય છે, તેથી માણસના વર્તનના યોગ્ય અભ્યાસ માટે, તેની શારીરિક રચના અને કાર્ય પદ્ધતિનો અભ્યાસ પણ જરૂરી છે. સામાજિકાર્ય વ્યક્તિઓની સમસ્યાઓ સાથે સંકળાયેલું હોવાથી, સામાજિકાર્યકરને વ્યક્તિની શારીરિક રચના અને શારીરિક માળખા વિશે જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે. આ માટે, મનોવિજ્ઞાન સામાજિકાર્ય વ્યવહારમાં મદદ પૂરી પાડે છે.
9. મનોવિજ્ઞાન દેશના આદિવાસીઓના અંધશ્રદ્ધા, પૌરાણિક પ્રણાલીઓ, સંગીત, કલા, ધર્મ વગેરેમાં રહેલા મનોવૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતોને સમજાવે છે અને તેમની આજના સામાજિક જાહેર વર્તન સાથે તુલના કરે છે. સામાજિકાર્ય સમાજના જાહેર વર્તનમાં થઈ રહેલા ફેરફારો વિશે માહિતી રાખવાનો પ્રયાસ કરે છે જેમાં મનોવિજ્ઞાન મદદ કરે છે.

6.3 માનસિક રચનાઓ

માનસિક રચનાઓ મુખ્યત્વે વ્યક્તિને એવી પરિસ્થિતિઓમાં સમાયોજિત કરવામાં મદદ કરે છે જે સંઘર્ષ પેદા કરે છે, આમ વ્યક્તિમાં અહંકારની યોગ્યતા જાળવી રાખે છે. વ્યક્તિ યોગ્યતા અને અયોગ્યતાની લાગણી જાળવી રાખે છે પરંતુ વાસ્તવમાં તેને વાસ્તવિકતાના સ્તરે તજાવનો સામનો કરવો પડતો નથી. એટલે કે, માનસિક રચનાઓમાં વ્યક્તિ વાસ્તવિકતાને નકારે છે. દાખલા તરીકે, વ્યક્તિ એ સ્વીકારવા તૈયાર થવા માંગતી નથી કે તેની નિષ્ફળતાનું કારણ તેની પોતાની અસમર્થતા છે, પરંતુ તે પોતાની કથિત નિષ્ફળતા માટે કોઈ વ્યક્તિ, પરિસ્થિતિ કે ઘટનાને કારણ ગણીને પોતાની જાતને અપરાધની લાગણીમાંથી મુક્ત કરે છે, પરંતુ વાસ્તવિકતા એ છે કે આવું થતું નથી. મનોવિકૃતિની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ છે: મેકડોનાલ્ડ લેડીલ અનુસાર, મનોવિકૃતિ એ એવા અવરોધો છે જે અસભાન વિરોધી સ્વભાવને ચેતનામાં આવતા અટકાવે છે.

પેજ મુજબ, માનસિક રચનાઓ વ્યક્તિ માટે સંઘર્ષ, નિરાશા અને હીનતાની લાગણીઓથી બચવા માટેનું એક સારું માધ્યમ છે. આમાં એક રક્ષણાત્મક પાસું તેમજ સ્થળાંતર પાસું છે. આવી ચાલાકીનો ઉપયોગ લગભગ દરેક સામાન્ય વ્યક્તિ માનસિક રીતે કરે છે.

મંત્ર નિષ્ફળતામાંથી રાહત આપે છે, આંતરિક સંતુલન જાળવે છે અને વ્યક્તિને કોઈપણ અસામાન્ય પરિસ્થિતિમાં તેનું સંતુલન જાળવવામાં મદદ કરે છે. પરંતુ જ્યારે આ રક્ષણાત્મક ઉપાયોનો વધુ પડતો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને તે વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વનો અભિન્ન ભાગ બની જાય છે, ત્યારે અસાધારણતાના સંકેતો દેખાવા લાગે છે. વ્યક્તિ દરેક નિષ્ફળતાને નકારવા લાગે છે અને પલાયનવાદી બની જાય છે. પોતાની જવાબદારીઓથી બચવાનો પ્રયાસ કરવા લાગે છે.

આમ, જ્યારે રક્ષણાત્મક પગલાં પોતાનામાં લક્ષ્ય બની જાય છે, વ્યક્તિ તેને વાસ્તવિકતા સાથે મૂંઝવણમાં મૂકે છે, પછી આ અસામાન્ય લક્ષણો બની જાય છે. વ્યક્તિના વર્તનમાં સંતુલન માટે, ઈડ, ઈગો અને સુપર ઈગો વચ્ચે સંતુલન હોવું જરૂરી છે. અહંકારની ભૂમિકા એટલી મજબૂત હોવી જોઈએ કે તે ઈડની કુદરતી, અસામાજિક અને પ્રાણીવાદી ઈચ્છાઓ અને પરહમની નૈતિક માન્યતાઓ વચ્ચે સંતુલન જાળવી રાખે, તો જ વ્યક્તિ સંતુલિત અને સંતુલિત થઈ શકશે. જ્યારે ઈડ, ઈગો અનસુપર ઈગો વચ્ચે સંઘર્ષની સ્થિતિ હોય છે, વ્યક્તિ પર દબાણ વધે છે, આંતરિક વિખવાદો ઊભા થાય છે, ત્યારે જ તે પોતાના જીવનમાં સભાન અથવા અચેતન સ્તરે આ રક્ષણાત્મક ઉપાયોનો ઉપયોગ કરીને પોતાના વ્યક્તિત્વને વિઘટનથી બચાવી શકે છે અને તેને એવું લાગવું પડતું નથી કે તે સામાજિક રીતે અયોગ્ય છે અથવા કોઈપણ સામાજિક પરિસ્થિતિમાં અસમર્થ છે.

6.3.1 માનસિક સંરચના

માનસિક સંરચનાના લક્ષણો નીચે મુજબ છે -

1. માનસિક રચનાઓ વ્યક્તિને ચિંતાઓથી મુક્ત કરે છે.
2. તે વ્યક્તિના અહંકારનું રક્ષણ કરે છે.
3. તે વ્યક્તિની યોગ્યતા અને ક્ષમતાની લાગણી જાળવી રાખે છે.
4. તે વ્યક્તિની અખંડિતતાનું રક્ષણ કરવામાં મદદરૂપ છે. અથવા તે અર્ધ-સભાન સ્તરે થાય છે.
5. માનસિક રચના એ માનસિક પ્રક્રિયાનો એક પ્રકાર છે અને તેનો ઉપયોગ બેભાન છે.
6. રક્ષણાત્મક પગલાં વ્યક્તિને તેના અંતર્ગત તણાવ, સંઘર્ષ અને તકરાર ઘટાડવામાં મદદ કરે છે.
7. વ્યક્તિના ગોઠવણને તરત જ સરળ બનાવે છે.
8. માનસિક રચનાઓ સંપૂર્ણપણે આર્થિક છે, આ સંઘર્ષ પર ખર્ચવામાં આવતી ઊર્જા બચાવે છે.
9. વ્યક્તિ માનસિક રચનાઓના ઉપયોગથી વાકેફ નથી.
10. માનસિક રચનાઓના વધુ પડતા ઉપયોગને કારણે, વ્યક્તિ વાસ્તવિકતા સાથેનો સંપર્ક ગુમાવે છે અને વ્યક્તિ સારી રીતે સમાયોજિત પણ થઈ જાય છે.

6.4 માનસિક રચનાના પ્રકાર

અલગ-અલગ લોકોને અલગ-અલગ સમસ્યાઓનો સામનો કરવો પડે છે અને તે જ રીતે તેઓ અસભાન સ્તરે અલગ-અલગ રક્ષણાત્મક ઉપાયોનો ઉપયોગ કરીને ગોઠવાઈ જવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેની

વિશેષતા એ છે કે માત્ર એક જ વ્યક્તિ માનસિક રચનાઓનો ઉપયોગ કરી શકે છે. બ્રાઉને માનસિક રચનાઓને બે મુખ્ય ભાગોમાં વહેંચી છે

1. મુખ્ય વિચારો
2. ગૌણ માનસિક રચનાઓ.

6.4.1 મુખ્ય ખ્યાલોની સમજૂતી

1. દમન:

જ્યારે વ્યક્તિ આંતરિક સંઘર્ષની સ્થિતિમાં હોય છે, ત્યારે તે અહંકાર અને સુપરઈગો માટે સહન ન કરી શકાય તેવા ભાગને અસભાન તરફ ધકેલે છે, આ પ્રક્રિયા છે દમન. ઉદાહરણ તરીકે, વ્યક્તિમાં ઘણા પ્રકારના આવેગ અને ઈચ્છાઓ હોય છે જે તે સભાન સ્તરે સામાજિક રીતે વ્યક્ત કરી શકતો નથી કારણ કે તેને ડર છે કે અભિવ્યક્તિ તેની સામાજિક છબી અને પ્રતિષ્ઠાને નુકસાન પહોંચાડશે, જે તેના માટે અસહ્ય હશે, તેથી તે તેને જાણી જોઈને દબાવી દે છે તેને અસભાન માં એક બાજુ ધકેલી દે છે. તેથી જ તેને પસંદગીયુક્ત વિસ્મૃતિ પણ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ કેટલાક મનોવૈજ્ઞાનિકો તેને યાદ રાખવાની અને ભૂલી ન જવાની ઘટના માને છે. જોકે સભાન સંઘર્ષ દમન દ્વારા ઉકેલવામાં આવે છે, આ ઠરાવ ક્રિયા અચેતન છે.

2. શમન:

‘શમન’ હેઠળ, વ્યક્તિ જાણીજોઈને કોઈપણ અપ્રિય ઘટના અથવા વિચારને તેની ચેતનામાંથી દૂર કરે છે, જ્યારે દમનની પ્રક્રિયામાં, ઉદાસી અને અસામાજિક ઈચ્છાઓને દબાવવામાં આવે છે.

‘શમન’ એ પૃષ્ઠ દ્વારા ઉદાહરણ સાથે સમજાવવામાં આવ્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે, જ્યારે કોઈ વિદ્યાર્થી પોતાની બેદરકારીને કારણે અકસ્માતનો ભોગ બને છે અને તેના માટે તેને જવાબદાર ઠેરવવામાં આવે છે, ત્યારે તે તે અકસ્માતની યાદથી વારંવાર વ્યથિત થાય છે, તેથી તે જાણીજોઈને આ અકસ્માતની પીડાદાયક યાદથી પોતાને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. જો તે અન્ય બાબતો પર ધ્યાન આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે જેથી તે ઘટનાને ભૂલી જાય, તો તે ‘શમન’ની પ્રક્રિયામાં વ્યસ્ત છે. ઊલટું, આ અકસ્માતની સ્મૃતિ પોતે જ ગાયબ થઈ જાય છે જેના કારણે વ્યક્તિ આ ઘટનાને સભાન સ્તરે યાદ રાખી શકતો નથી, આ દમનની પ્રક્રિયા છે. પરંતુ દબાયેલી યાદો કાયમ માટે અદૃશ્ય થતી નથી. માત્ર અચેતન મનમાંથી ચેતનમાં આવવામાં અવરોધે છે.

3. પ્રત્યાગમન:

પ્રત્યાગમન એટલે પાછળ જવું, આ અંતર્ગત વ્યક્તિત્વનું પ્રારંભિક તબક્કા (બાળપણ) તરફ પ્રત્યાગમન જોવા મળે છે, સ્થળાંતર કરે છે. ઘણી વખત બાળકના આગમન પર માતા-પિતાનું ધ્યાન તેના તરફ હટાવવામાં આવે છે, નાના બાળકની જેમ રડવું, ગડબડ કરવી, ચાલવું અને આગ્રહ કરવો વગેરે એટલે કે પ્રત્યાગમન હેઠળ વ્યક્તિ પોતાની ઈચ્છાઓ અને જરૂરિયાતોને સંતોષી શકતી નથી. તેની અક્ષમતા અને પર્યાવરણીય પ્રતિબંધો. તેથી, તેના વાતાવરણની વિસંગતતાઓને લીધે તેનામાં પેદા થતી હતાશા અને તાણ તેને તેના અહંકારને બચાવવા બાળપણની વૃત્તિઓ અપનાવવા પ્રેરિત કરે છે અને જીવનના પ્રારંભિક વર્ષો તરફ વ્યક્તિત્વનું પ્રતિક્રમણ થાય છે. આ સ્થિતિમાં વ્યક્તિ તેની તાત્કાલિક

સમસ્યાઓથી સંપર્ક ગુમાવી દે છે જેના કારણે તે તેના પ્રત્યે વધુ કાલ્પનિક રીતે પ્રતિક્રિયા આપવા લાગે છે.

4. પરિવર્તન

આ માનસિક રચના હેઠળ, દબાયેલ આંતરિક સંઘર્ષ વિવિધ શારીરિક લક્ષણોના સ્વરૂપમાં વ્યક્ત થાય છે. વિવિધ શારીરિક દર્દીઓના લક્ષણો કોઈપણ પ્રકારના, શારીરિક અથવા સંવેદના સંબંધિત હોઈ શકે છે. આ હેઠળ, દબાયેલી ઊર્જા શારીરિક રોગોના કાર્યાત્મક લક્ષણોમાં પરિવર્તિત થાય છે. આ મનોવિજ્ઞાનનો મુખ્ય આધાર એ છે કે આમાં વ્યક્તિ દ્વારા વ્યક્તિની અંદરના સંઘર્ષો અને સંઘર્ષોને દબાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે, પરંતુ આ દમન નિષ્ફળ જાય છે, આ દબાયેલી ઈચ્છા શારીરિક રોગોના લક્ષણોના રૂપમાં પરિવર્તિત થાય છે. તેથી જ આને માનસિક સર્જન પણ કહેવામાં આવે છે. આ દમનના પરિણામે ઉદભવતી શારીરિક બીમારીના લક્ષણોનો માત્ર મનોવૈજ્ઞાનિક આધાર હોય છે.

5. ઉત્કૃષ્ટતા

મનોવિશ્લેષકોના મતે, વ્યક્તિની જાતીય નિષ્ફળતા ઘણીવાર કાર્યાત્મક, કલાત્મક, સાહિત્યિક અને વૈજ્ઞાનિક કાર્યમાં પરિણમે છે. ઘણી બધી ઈચ્છાઓ અને જરૂરિયાતો છે જેને આપણે સામાજિક અવરોધો અને મર્યાદાઓને કારણે વ્યક્ત કરી શકતા નથી. હતાશા અથવા ઉત્થાન દ્વારા, આ અમાન્ય ઈચ્છાઓ સમાજ દ્વારા માન્યતા પ્રાપ્ત રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા પરિપૂર્ણ થાય છે. આવી ઈચ્છાઓ અને જરૂરિયાતો કે જેની કુદરતી પરિપૂર્ણતા સમાજ દ્વારા સ્વીકારવામાં આવતી નથી, તેના સ્થાને આવી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા સમાજ દ્વારા સ્વીકારવામાં આવે છે, પુરસ્કૃત થાય છે અને સમાજમાં વ્યક્તિનું મૂલ્ય વધે છે.

6. તર્કસંગતતા:

આ માનસિક રચના હેઠળ, વ્યક્તિ તેની દરેક ક્રિયાને ન્યાયી ઠેરવવા માટે અવાસ્તવિક દલીલો અને કારણો રજૂ કરવાનું શરૂ કરે છે. તેની સામે તેના સારા અને ખરાબ તમામ કાર્યો માટે એક તર્ક હાજર છે.

આ રીતે, તર્કસંગતતામાં, જ્યારે વ્યક્તિએ કોઈ ક્રિયા કરી હોય અને તે પોતે તેના વર્તનની અયોગ્યતાને સમજે છે, ત્યારે તે તેની ક્રિયાઓ માટેના કારણો પણ રજૂ કરે છે. તે પોતાની ભૂલો માટે અવાસ્તવિક દલીલો રજૂ કરે છે. વાસ્તવિકતા એ છે કે તે પોતાની અસમર્થતાની જવાબદારી સ્વીકારવા માંગતો નથી. દાખલા તરીકે, વિદ્યાર્થી પરીક્ષામાં નાપાસ થવા માટે પરીક્ષકને દોષ આપે છે, પ્રશ્નોને અઘરા ગણાવે છે, અભ્યાસક્રમ બહારના પ્રશ્નો પૂછે છે પરંતુ તે સ્વીકારવા માંગતો નથી કે તેની નિષ્ફળતાનું કારણ તેની પોતાની અસમર્થતા કે બેદરકારી છે.

7. પ્રતિક્રિયા રચના:

કેટલાક લોકો તેમની ઈચ્છાઓ અને લાગણીઓ અનુસાર વર્તન કરે છે, જ્યારે કેટલાક લોકોના મનમાં એક વસ્તુ હોય છે અને તેમના વર્તનમાં કંઈક બીજું હોય છે, વ્યક્તિ તેની આંતરિક ઈચ્છાની વિરુદ્ધ વર્તન કરે છે. બ્રાઉન તેને વળતર કહે છે. જે લોકો પોતાના અપરાધને કાબૂમાં રાખી શકતા નથી તેમના માટે ધર્મના નિયમો વધુ કડક દેખાય છે.

8. બ્લોકીંગ:

બ્લોકીંગમાં, અમાન્ય સામાજિક ક્રિયાઓ કરવામાં આવતી નથી પરંતુ આ ક્રિયા સભાન સ્તરે થાય છે. નિષેધ એ એક રક્ષણાત્મક માપ છે જેમાં એક લાગણી અથવા ઈચ્છા બીજી લાગણી અથવા ઈચ્છાની હાજરીને કારણે ભૂલી જાય છે. આ રીતે, પીડાદાયક, અપ્રિય અને અનૈતિક ઈચ્છાઓને અટકાવી શકાય છે.

6.4.2 ગૌણ માનસિક રચનાઓની સમજૂતી

1. આત્મસાતીકરણ –

સરળ શબ્દોમાં, આત્મસાતનો અર્થ એ છે કે વ્યક્તિ અન્ય વ્યક્તિ જેવી બનવા માંગે છે. આપણા રોજિંદા જીવનમાં આવા ઘણા ઉદાહરણો છે; ઉદાહરણ તરીકે, એક છોકરો તેના પિતા જેવો બનવા માંગે છે અને છોકરી તેની માતા જેવી બનવા માંગે છે. એક કૉલેજ સ્ટુડન્ટ હેમા માલિની બનવા માંગે છે, સમાન વાળ રાખવાનો પ્રયાસ કરે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, તે ફક્ત તે જ લોકોને અનુસરવાનું શરૂ કરે છે જેઓ આ માનસિક રચના સાથે સંબંધિત છે. આત્મસાતમાં વ્યક્તિ પોતાનામાં બીજાના ગુણોને અપનાવે છે.

2. પ્રક્ષેપણ

પેજના શબ્દોમાં, “પોતાની વૃત્તિઓ અને ગુણોને અન્યો પર એટ્રિબ્યુટ અને અવલોકન કરવું એ પ્રક્ષેપણ કહેવાય છે.” વોરેનના મતે, “આ એવી વૃત્તિ છે જેમાં વ્યક્તિ તેની માનસિક પ્રક્રિયાઓ બાહ્ય વિશ્વ પર લાદે છે.” હીલી, વોર્નર અને બોવર્સે તેને એક પ્રકારની રક્ષણાત્મક પ્રક્રિયા માની છે, જે મુજબ અહંકાર તેની અચેતન ઈચ્છાઓને બહારની દુનિયામાં લાવે છે. ફોઈડ મુજબ, પ્રક્ષેપણ દ્વારા વ્યક્તિ અપરાધની લાગણીથી છુટકારો મેળવે છે.

ઉદાહરણ - બેગબીએ આ સંદર્ભમાં એક ઉદાહરણ રજૂ કર્યું છે. તેણે એક એવી માતાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે જે ઈચ્છતી હતી કે તેની દીકરી ઉત્તમ બને પરંતુ જ્યારે આ શક્ય ન બન્યું ત્યારે તેણે પોતાની દીકરીને ઠપકો આપતા શીખ્યા. તેવી જ રીતે એક મહિલાએ ફરિયાદ કરી હતી કે તે વ્યક્તિ મારી તરફ ખરાબ રીતે જોતો હતો અને તેની સાથે બળાત્કાર કરવા માંગતો હતો. પરંતુ જ્યારે વ્યક્તિને વિવિધ રીતે પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તે તેને ખરેખર ઓળખતો પણ ન હતો. જ્યારે મહિલા પાસેથી મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે વધુ માહિતી મેળવવામાં આવી ત્યારે જાણવા મળ્યું કે આ મહિલા અજાણતામાં તે ચોક્કસ વ્યક્તિને પ્રેમ કરે છે. આમ, પ્રક્ષેપણ દ્વારા વ્યક્તિ તેની અસામાજિક અને અનિચ્છનીય ઈચ્છાઓ, વિચારો, આવેગ વગેરે અન્ય વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓ પર લાદે છે. જ્યારે પ્રક્ષેપણની પ્રક્રિયા કલ્પનાની મર્યાદા સુધી પહોંચી જાય છે ત્યારે વ્યક્તિ અનેક પ્રકારના આભાસનો શિકાર બને છે.

3. પ્રક્ષેપ

પ્રક્ષેપ એ પ્રક્ષેપણનું પ્રતિકૂળ વલણ છે. આમાં, પ્રત્યારોપણ કરવાને બદલે, વ્યક્તિ અન્ય લોકોના વ્યક્તિત્વના ગુણોને તેના વ્યક્તિત્વની આવશ્યક ગુણવત્તા તરીકે ધ્યાનમાં લેવાનું શરૂ કરે છે. પ્રક્ષેપણમાં એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિ સાથે સુસંગત થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ આંતરિકકરણમાં વ્યક્તિ અન્ય વ્યક્તિને પોતાનો એક ભાગ માને છે. મિલરના શબ્દોમાં, “ઈન્ટ્રોજેક્શન એ એવી વલણ છે જેમાં

વ્યક્તિ તેના પર્યાવરણના ગુણોને તેના વ્યક્તિત્વમાં સમાવિષ્ટ કરે છે.” આમાં વ્યક્તિ પોતાને ઘણા પીડાદાયક અનુભવોથી બચાવે છે. અમને રોજિંદા જીવનમાં આંતરિકકરણના ઘણા ઉદાહરણો જોવા મળે છે, જેમ કે વિદ્યાર્થી વિચારે છે કે તે રાજેશ ખન્ના છે. એ જ રીતે, ક્યારેક તે વિચારે છે કે તે પિતા છે.

4. સ્થાનાંતરણ:

આપણે ઘણીવાર આપણા માનસિક સંઘર્ષથી બચવા માટે સ્થાનાંતરણનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. બ્રાઉનના મતે, 'સ્થાનાંતરણ એ માનસિક પ્રક્રિયા છે જેના દ્વારા પ્રેમની અનુભૂતિ કોઈ ચોક્કસ વ્યક્તિ અથવા વસ્તુમાંથી બીજી વ્યક્તિ અથવા વસ્તુ તરફ જાય છે.' જ્યારે કોઈ પુરુષ તેની પત્નીને બદલે તેના સહાયક પર ગુસ્સો વ્યક્ત કરે છે, ત્યારે તે એક પ્રકારનું સ્થાનાંતરણ છે. કારણ કે અહીં લાગણી એક ચોક્કસ વ્યક્તિમાંથી બીજી વ્યક્તિમાં બદલાઈ ગઈ છે. ફોઈડે સ્થાનાંતરણને મનોવિશ્લેષણનો એક મહત્વપૂર્ણ ભાગ ગણાવ્યો છે,

5. વિસ્થાપન:

વિસ્થાપનમાં, વ્યક્તિની કોઈપણ પ્રેરણા અથવા લાગણી મૂળભૂત રીતે દૂર કરવામાં આવે છે અને તે એવા ધ્યેય તરફ પ્રેરિત થાય છે જેની સાથે તેનો કોઈ સંબંધ નથી.

પેજના શબ્દોમાં કહીએ તો, “વિસ્થાપન એ માનસિક પ્રક્રિયા છે જેના દ્વારા લાગણી, જે મૂળરૂપે કોઈ વસ્તુ અથવા વિચાર સાથે સંબંધિત છે, તે અન્ય વિચાર અથવા વસ્તુમાં સ્થાનાંતરિત થાય છે.” સામાન્ય રીતે, તમામ લોકોના જીવનમાં વિસ્થાપન કોઈને કોઈ સ્વરૂપે જોવા મળે છે. સામાન્ય રીતે તેનાથી કોઈ ખાસ નુકસાન થતું નથી. જો વધુ પડતું વિસ્થાપન થાય તો માનસિક રોગ થવાની સંભાવના રહે છે. અચેતન મન ઘણીવાર લાગણીઓના વિસ્થાપનના ઉપયોગ દ્વારા દબાયેલી અને દબાયેલી ઈચ્છાઓને પ્રગટ કરે છે. વિસ્થાપનમાં, આપણો માનસિક પ્રવાહ એક વિષયમાંથી બીજા વિષયમાં બદલાય છે, જેના પરિણામે બિનજરૂરી વિષયવસ્તુ આવશ્યક અને બિનજરૂરી વિષયવસ્તુ આવશ્યક લાગવા માંડે છે. વિસ્થાપન દ્વારા દબાયેલી ઈચ્છાઓ અને દબાવવાની શક્તિ વચ્ચે સમાધાન થાય છે. સામાન્ય રીતે વિસ્થાપનની પ્રક્રિયા સપના અને ગાંડપણ દરમિયાન થાય છે. આ પ્રકારની ક્રિયા દ્વારા, લોકો તેમની ઈચ્છાઓના વાસ્તવિક અને મૂળ સ્વરૂપને શોધી શકતા નથી.

6. વળતર

વળતર દ્વારા, વ્યક્તિ તેની હીનતા અને અયોગ્યતાની લાગણીઓથી પોતાને બચાવે છે. તે એક પ્રકારની અનુકૂળ વૃત્તિ છે જેના દ્વારા વ્યક્તિ સભાનપણે અથવા અસભાનપણે તે ઈચ્છાઓ અને લાગણીઓને પરિપૂર્ણ કરે છે જે અન્ય સંતોષકારક પરિસ્થિતિઓ સાથે નિષ્ફળતા, બિનકાર્યક્ષમતા અથવા હીનતાનું કારણ બને છે, ઉદાહરણ તરીકે, જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ એક ક્ષેત્રમાં નિષ્ફળ જાય છે, તો તે તેની લઘુતા દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. અન્ય કોઈ ક્ષેત્રમાં સફળતા હાંસલ કરીને.

7. વધુ પડતો પુરવઠો

વધુ પડતો પુરવઠો એ વળતરનું એક સ્વરૂપ છે. આમાં, હીનતાના સંકુલથી છુટકારો મેળવવા માટે, વ્યક્તિ કોઈ ગુણવત્તા અથવા વસ્તુને વધુ માત્રામાં પ્રાપ્ત કરીને વળતર આપે છે. એક આંખવાળા,

બહેરા, લંગડા, પછાત, રક્તપિત્ત, માંદા વગેરેને હીન ગ્રંથિઓ હોવી સ્વાભાવિક છે. આ પ્રકારની વ્યક્તિ સંગીત, નૃત્ય, લેખન, કવિતા, પૈસા, જમીન અથવા મકાન વગેરે દ્વારા વળતર આપે છે.

8. ઉપાડ:

જ્યારે વ્યક્તિને તેના ભૂતકાળના અનુભવના આધારે પરિસ્થિતિમાંથી નિષ્ફળતા અથવા ટીકાનો ડર લાગે છે, ત્યારે તે આ માનસિક રચનાનો આશરો લે છે. આ વૃત્તિને કારણે વ્યક્તિ શરમાળ, એકલવાયા અને ડરપોક બની જાય છે. બર્નહામે આ સ્થિતિને ખોટી બુદ્ધિ ગણાવી છે. આ સ્થિતિ મુખ્યત્વે પુષ્ટ વયના લોકો કરતાં બાળકોમાં જોવા મળે છે. આ પ્રકારના વ્યક્તિ કોઈપણ કામમાં રસ લેતા નથી કારણ કે તેમની બુદ્ધિ ઘણીવાર નબળી હોય છે. આવી વ્યક્તિ વારંવાર કહે છે કે 'મને ખબર નથી', 'આ મુશ્કેલ કામ છે', 'હું કરી શકતો નથી' વગેરે. આવી વ્યક્તિઓને પ્રોત્સાહન અને તાલીમ વગેરે દ્વારા પણ સાજા કરી શકાય છે.

9. કલ્પનાના તરંગો:

લગભગ તમામ લોકો કલ્પના દ્વારા જીવનમાં ઘણી ખામીઓને વળતર આપે છે. કલ્પના દ્વારા, લોકો તેમના સંઘર્ષ અને નિષ્ફળતાઓને ઘટાડે છે. આનું યોગ્ય ઉદાહરણ દિવાસ્વપ્ન છે. કિશોરાવસ્થા દરમિયાન માણસ હંમેશા દિવાસ્વપ્નો જોતો રહે છે કારણ કે આ ઉંમરે તે ખૂબ જ તીવ્ર માનસિક અશાંતિમાંથી પસાર થાય છે. કલ્પનાની લહેર સામાન્ય રીતે વાસ્તવિક કાર્યનું સ્થાનાંતરણ બનતી નથી પરંતુ માત્ર મનોરંજન વગેરેનું સ્વરૂપ લે છે. આ મોટે ભાગે હાનિકારક છે. અચેતન વિચાર ક્રિયા નક્કી કરે છે. આ પ્રકારની માનસિક રચના દર્શાવે છે કે ચોક્કસ વ્યક્તિનું જીવન અધૂરું છે અને તે નિરાશ થઈ ગયો છે. વ્યક્તિ કલ્પનાના તરંગ દ્વારા તેની આકાંક્ષાઓને પૂર્ણ કરે છે. આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં વ્યક્તિ વાસ્તવિક દુનિયા છોડીને કલ્પનાની દુનિયામાં આનંદથી ભરાઈ જાય છે, તેવી જ રીતે નબળા વ્યક્તિ પોતાની જાતને કુસ્તીબાજની કલ્પના કરીને ખુશ થઈ જાય છે.

10. વાસ્તવિકતાથી બચવું:

આના કારણે લોકો પોતાની આસપાસના વાતાવરણ પર ધ્યાન આપતા નથી. તેઓ તેમની ટીકા સાંભળતા નથી અને તેમના કાન બંધ રાખે છે. તેમને વાસ્તવિકતા સાથે કોઈ સંબંધ નથી. આ પ્રકારની વ્યક્તિ પોતાની વાસ્તવિકતાને સ્વીકારતી નથી. આ લોકો ક્યારેય પોતાની ટીકા સાંભળવા તૈયાર નથી હોતા. તેઓ આવતીકાલ સુધી મુશ્કેલ નિર્ણયોને સ્થગિત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે, ઉદાહરણ તરીકે, જો કુટુંબમાંથી કોઈ પ્રિય વ્યક્તિ મૃત્યુ પામે છે, તો કેટલાક લોકો પોતાને વિવિધ માન્યતાઓ સાથે સમજાવવાનો પ્રયાસ કરે છે કે મૃત વ્યક્તિ જીવંત છે. મૃત વ્યક્તિના કપડાં, પલંગ, રહેવાની જગ્યા વગેરેને ઠીક કરવા અને કેટલીકવાર તેમની સાથે વાત કરવી પણ વાસ્તવિકતાથી બચવાના ઉદાહરણો છે.

11. નકારાત્મકતા:

આ પ્રકારની માનસિકતા દ્વારા વ્યક્તિ કોઈ ચોક્કસ વસ્તુ, ક્રિયા કે વ્યક્તિ પ્રત્યે નકારાત્મક બની જાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, બાળકોમાં આ વલણ જોવા મળે છે કે તેઓ એવા કાર્યો કરે છે જે કરવા માટે તેમના માતાપિતા તેમને મનાઈ કરે છે. એક છોકરીએ જણાવ્યું કે જ્યારે તે નાની હતી ત્યારે તેના પાંચ ભાઈ-બહેનોની ભૂલો માટે તેને દોષિત ઠેરવવામાં આવતી હતી. આના પરિણામે, તેણીએ નક્કી કર્યું કે તેણી તેના માતાપિતાના કોઈપણ પ્રશ્નોના જવાબ આપશે નહીં. ધીમે ધીમે તેણે તેના માતાપિતાના

કોઈપણ અભિપ્રાય સામે બળવો કરવાની આદત વિકસાવી. આમ, નકારાત્મકતા ઘણીવાર અન્યાયી અને પક્ષપાતી વર્તનથી પરિણમે છે. આ વૃત્તિ એવા લોકોમાં વધુ જોવા મળે છે જેઓ સ્વ-કેન્દ્રિત હોય છે અને વધુ પડતા લાડથી ઉછરે છે.

6.5 સારાંશ

પ્રસ્તુત એકમમાં, સામાજિકાર્ય વ્યવહારમાં મનોવિજ્ઞાનના મહત્ત્વ પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો હતો અને આ પ્રકરણમાં વિવિધ મુદ્દાઓ દ્વારા સમજાવવામાં આવ્યું છે કે કેવી રીતે મનોવિજ્ઞાન સામાજિકાર્ય વ્યવહારમાં તેની મદદ પૂરી પાડે છે. જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ તેના જીવનમાં નિષ્ફળતાઓનો સામનો કરે છે, ત્યારે તેના માનસિક વર્તનમાં ચિંતાનો અતિરેક તેના આંતરિક આત્માને હતાશા અને અયોગ્યતાની લાગણીથી ભરી દે છે. એ પણ સાચું છે કે વ્યક્તિ પોતાની જાતને પરાજિત માનવા માંગતો નથી, તેની હાર કે નિષ્ફળતા સ્વીકારવામાં તેનો અહંકાર ઠેસ પહોંચે છે, તેથી તે પોતાના અહંકારને બચાવવા માટે અર્ધ-ચેતન અને અચેતન સ્તરે પ્રયાસ કરે છે. વ્યક્તિ પોતાના અહંકારને બચાવવા માટે જે પ્રયત્નો કરે છે તેને માનસિક રચના કહેવામાં આવે છે. પરંતુ જો કોઈ વ્યક્તિ આ અહંકારના રક્ષણાત્મક ઉપાયોનો જરૂર કરતાં વધુ ઉપયોગ કરવાનું શરૂ કરે છે, તો ધીમે ધીમે તેના જીવનમાં ગેરવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થવા લાગે છે અને વ્યક્તિમાં હીનતાની લાગણી પણ વિકસિત થવા લાગે છે.

6.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. સામાજિકાર્ય વ્યવહારમાં મનોવિજ્ઞાનના મહત્ત્વ પર તમારા વિચારો દર્શાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

2. માનસિક રચનાઓનો ખ્યાલ ઉદાહરણ સહિત સ્પષ્ટ કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

3. માનસિક રચનાની લાક્ષણિકતાઓ દર્શાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

4. માનસિક રચનાના પ્રકાર વર્ણવો.

.....

.....

.....

.....

.....

5. મુખ્ય માનસિક કાર્યો પર ટૂંકી નોંધ લખો.

.....

.....

.....

.....

.....

6. ગૌણ વિચારો પર તમારા મંતવ્યો વર્ણવો.

.....

.....

.....

.....

.....

7. શમન, દમન, પર નોંધ લખો?

.....

.....

.....

.....

.....

6.7 ચાવીરૂપ શબ્દો

- સામાજિકાર્ય પ્રેક્ટિસ** : સામાજિકાર્ય પ્રેક્ટિસ એ એ વ્યવસાયિક ક્ષેત્ર છે જેમાં લોકો સામાજિક સમસ્યાઓ, માનસિક અને શારીરિક આરોગ્ય, અને સામાજિક ન્યાય પર કામ કરે છે. આ કાર્યવ્યવસ્થા સમાધાન અને વિકાસ તરફ માર્ગદર્શિત કરે છે.
- માનસિક તંત્ર** : માનસિક તંત્ર એ માનસિક આરોગ્ય અને મનોવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં લોકોને મનોવિગણનાને સમજવા અને તેનો ઉપચાર કરવા માટે મહત્વપૂર્ણ છે. આ તંત્ર માનસિક સંતુષ્ટિ, લાગણીઓ અને અભિપ્રાયો પર અસર કરે છે.
- પ્રક્ષેપણ** : પ્રક્ષેપણ એ તે ક્રિયા છે જેમાં વ્યક્તિ પોતાની લાગણીઓ, વિચારો અથવા ચિંતાઓને બીજા પર પ્રક્ષેપ કરે છે. આ માનસિક પ્રક્રિયા હોય છે જે લાગણીશીલ પરિસ્થિતિઓમાં પ્રકાશિત થાય છે.

પરિચય	: પરિચય એ તે પહેલો સંલગ્ન બિંદુ છે જે વ્યક્તિને, સંસ્થાને અથવા વિષયને સમજાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. પરિચયનો ઉદ્દેશ કોઈના સંબંધ અથવા સંપર્કમાં આરંભ કરવો છે.
ટ્રાન્સફર	: ટ્રાન્સફર એ એ ક્રિયા છે જેમાં વ્યક્તિ, સામગ્રી, અથવા માહિતી એક જગ્યાથી બીજી જગ્યાએ સ્થાનાંતરિત થાય છે. આ નોકરી, સામાજિક અથવા ભૂગોળીય સ્થિતિમાં પરિવર્તન દ્વારા થઈ શકે છે.
દમન	: દમન એ એવો પ્રક્રિયાનો સમાવેશ કરે છે જેમાં સંસ્થાઓ અથવા સમાજના કેટલાક તત્વો અન્ય તત્વો પર દબાવા અને સીમાઓ ઘડતા હોય છે. તે વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય અથવા સામાજિક સત્તાનો શોષણ કરી શકે છે.
વિસ્થાપન	: વિસ્થાપન એ તે પ્રક્રિયા છે જેમાં વ્યક્તિઓ અથવા જૂથો તેમના મૂળ સ્થાન પરથી બીજું સ્થાન લઈ જાય છે. આ સામાન્ય રીતે પ્રાકૃતિક આપત્તિઓ, સામાજિક અથવા રાજકીય સંકટોના કારણે થાય છે.

6.8 સંદર્ભસૂચિ

1. આધારભૂત મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાયેં, રાજીવ પ્રકાશન મેરઠ, વર્ષ 2005, પેજ 6-8.
2. સિંહ, લાભ એવં તિવારી ગોવિન્દ, અસમાન્ય મનોવિજ્ઞાન, વિનોદ પુસ્તક મન્દિર, આગરા, વર્ષ 2001, પેજ 147 172.

-: રૂપરેખા :-

- 7.0 ઉદ્દેશ્યો
- 7.1 પ્રસ્તાવના
- 7.2 વલણનો ખ્યાલ
- 7.3 વલણની લાક્ષણિકતાઓ
- 7.4 વલણની રચના
- 7.5 વલણના ઘટક તત્ત્વો
- 7.6 પૂર્વગ્રહ અને વલણમાં ફેરફાર
- 7.7 સારાંશ
- 7.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 7.9 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 7.10 સંદર્ભસુચિ

7.0 ઉદ્દેશ્યો

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આ એકમના અભ્યાસ કર્યા બાદ તમે.....

- વલણનો ખ્યાલ અને તેની લાક્ષણિકતાઓ વિશે સમજી શકશો.
- વલણની રચના અને તેના ભાગો વિશે જાણશો.
- પૂર્વગ્રહ દ્વારા વલણ કેવી રીતે બદલાય છે તેના વિશે માહિતી પ્રાપ્ત કરશો.

7.1 પ્રસ્તાવના

વલણ એ સામાજિક મનોવિજ્ઞાનનો કેન્દ્રિય વિષય છે. સામાજિક મનોવૈજ્ઞાનિકો છેલ્લા કેટલાક દાયકાઓથી વલણમાં રસ ધરાવે છે, કારણ કે એવું માનવામાં આવે છે કે વલણ માનવ વર્તનને ખૂબ પ્રભાવિત કરે છે. વલણ એ સામાજિક વિશ્વના કેટલાક પાસાઓના અમારા મૂલ્યાંકનનો સંદર્ભ આપે છે (ફ્રાન્ઝિયા અને રોસ્કોસ-ઈવોલ્ડસેન, 1994; ટ્રેસર અને માર્ટિન, 1996) - સામાજિક વિશ્વના કોઈપણ અને દરેક તત્ત્વ - મુદ્દાઓ, વિચારો, લોકો, સામાજિક જૂથો, વસ્તુઓ - કે અમે અમુક અંશે હકારાત્મક અથવા નકારાત્મક પ્રતિક્રિયાઓ અનુભવો.

(શેરીફ અને શેરિફ 1969: 333) વલણના ગુણો શું છે? અવલોકન કરેલ વર્તન પરથી વલણ કેવી રીતે જાણી શકાય? માન્ય વલણ સૂચકાંકો મેળવવા માટે કયા પ્રકારની સંશોધન પ્રક્રિયાઓ જરૂરી છે? આપેલ વસ્તુ પ્રત્યે એક વ્યક્તિના વલણને બીજી વ્યક્તિના વલણ સાથે સરખાવવા માટે યોગ્ય માપ શું છે? શેરિફ અને શેરિફ માને છે કે કોઈપણ વસ્તુને માપવા માટે આપણે માપવામાં આવતી વસ્તુની લાક્ષણિકતાઓ જાણવી જોઈએ.

એક વખત વલણ બની જાય પછી તેને બદલવું ખૂબ મુશ્કેલ બની જાય છે. વર્તમાન પ્રકરણમાં આપણે વિવિધ વિદ્વાનોની વ્યાખ્યાઓ દ્વારા વલણની વિભાવનાને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું. અમે એ પણ જાણવાનો પ્રયત્ન કરીશું કે વલણ કેવી રીતે રચાય છે, શું તે ખરેખર માનવ વર્તનને પ્રભાવિત કરે છે, વલણના ગુણધર્મો શું છે અને શું તે ખરેખર ક્યારેક બદલાય છે, વગેરે.

7.2 વલણનો ખ્યાલ

વલણને લગતા વિવિધ સૈદ્ધાંતિક દ્રષ્ટિકોણ/અભિગમોને લીધે, તેની સર્વવ્યાપી સ્વીકૃત વ્યાખ્યા અંગે મનોવૈજ્ઞાનિકો અને સામાજિક મનોવૈજ્ઞાનિકો વચ્ચે કોઈ એકમત નથી.

ઓલપોર્ટ (1935) એ વલણને વ્યાખ્યાયિત કરતી વખતે લખ્યું છે કે, “વૃત્તિ એ માનસિક અને નર્વસ તત્પરતાની સ્થિતિ છે, જે અનુભવ દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે છે અને જે આપણને અસર કરતી તમામ વસ્તુઓ અને પરિસ્થિતિઓ પ્રત્યેની આપણી પ્રતિક્રિયાઓને પ્રેરિત અને દિશામાન કરે છે. તે વલણ સંબંધિત છે. “

જો ઓલપોર્ટની ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવે, તો તે સ્પષ્ટ થાય છે કે તે માનસિક અને નર્વસ તૈયારીની સ્થિતિ છે અને કોઈપણ વસ્તુઓ અથવા સંજોગોના સંબંધમાં વ્યક્તિના મનના ભાવનાત્મક અથવા મૂલ્યાંકનાત્મક પાસાને વ્યક્ત કરે છે. કારણ કે તે અનુભવો દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે છે, તે જન્મજાત નથી પરંતુ માનવ અનુભવો દ્વારા નિર્ધારિત અથવા પ્રાપ્ત થાય છે. ઓલપોર્ટ મૂળભૂત રીતે વલણને ચોક્કસ રીતે પ્રતિભાવોના સમૂહ તરીકે ગણે છે. તેણે તેની વ્યાખ્યામાં તેના પાંચ મહત્વના પાસાઓનો સમાવેશ કર્યો છે. આ પાંચ પક્ષો છે-

- (1) વલણને નક્કર સ્વરૂપમાં જોવું શક્ય નથી. તેના બે મુખ્ય પાસાઓ છે - માનસિક અને ન્યુરોલોજીકલ.
- (2) વલણ એટલે પ્રતિક્રિયા કરવાની તૈયારી. આ પ્રતિક્રિયા નથી, પરંતુ પ્રતિક્રિયા છે તે કરવા માટે માનસિક તૈયારી છે.
- (3) તે આયોજન કરવામાં આવે છે. તેના વિવિધ ઘટકો - જ્ઞાનાત્મક, ભાવનાત્મક અને કાર્યાત્મક તેમની વચ્ચે ગાઢ સંબંધ છે.
- (4) વલણ અનુભવના આધારે હસ્તગત કરવામાં આવે છે; અને વલણમાં નિર્દેશિત અથવા ગતિશીલ અસર હોય છે. વર્તનની આ દિશા નિશ્ચયની સાથે સાથે તે ચોક્કસ રીતે વર્તવાની શક્તિ પણ પ્રદાન કરે છે.

બી. કુપ્પુસ્વામી (1975 109) એ પણ વલણ સ્પષ્ટ કર્યું છે અને તેના તમામ ઘટકો પર પ્રકાશ ફેંક્યો છે. તેઓ કહે છે, “વૈભવ એ એક કાયમી પ્રણાલી છે જેમાં જ્ઞાનાત્મક ઘટક, એક સમજશક્તિ ઘટક અને સક્રિય વૃત્તિનો સમાવેશ થાય છે. વલણમાં ભાવનાત્મક ઘટકનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ જ કારણ છે કે જ્યારે પણ કોઈ વલણ રચાય છે, ત્યારે તે પરિવર્તન માટે પ્રતિરોધક બની જાય છે. તેમાં પણ સમાવેશ થાય છે. બી. કુપ્પુસ્વામી (1975 110) માને છે કે, “આપણા વલણો મુખ્યત્વે સામાજિક પ્રભાવોથી ઉદ્ભવે છે. જન્મથી જ માનવી સામાજિક સંસ્થાઓના જાળામાં ફસાઈ જાય છે જે ભૌતિક વિશ્વના રૂપમાં તેનું વાતાવરણ બનાવે છે. કુટુંબ, પ્રથમ સામાજિક એકમ તરીકે, વ્યક્તિના વલણની

રચના પર ખૂબ પ્રભાવ પાડે છે, તેથી જ આપણે જે અનુભવો મેળવીએ છીએ તે સરળતાથી વલણમાં પરિવર્તિત થઈ શકતા નથી.

કચ અને કચફિલ્ડ અને અન્ય (1962) અનુસાર, “વ્યક્તિની સામાજિક વર્તણૂક તેના વલણને પ્રતિબિંબિત કરે છે - આ હકારાત્મક કે નકારાત્મક મૂલ્યાંકન, ભાવનાત્મક લાગણીઓ અને કોઈપણ સામાજિક વસ્તુ માટે અથવા તેની વિરુદ્ધ ક્રિયાના વલણની પ્રમાણમાં સ્થિર પેટર્ન છે.” વલણને વ્યાખ્યાયિત કરતી વખતે, Crutch અને Crutchfield (1948: 152) એ લખ્યું છે કે, “વ્યક્તિના વિશ્વના કેટલાક પાસાઓ સાથે સંબંધિત પ્રેરક, ભાવનાત્મક, સમજશક્તિ અને જ્ઞાનાત્મક પ્રક્રિયાઓના સુસ્થાપિત સંગઠન તરીકે વલણને વ્યાખ્યાયિત કરી શકાય છે.” તે સ્પષ્ટ છે કે વલણ એ પ્રેરક, ભાવનાત્મક, સમજશક્તિ અને જ્ઞાનાત્મક પ્રક્રિયાઓનું સંગઠન છે. વી.વી. અકોલકર (1960 231) એ વલણની ખૂબ જ સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા આપતા લખ્યું છે કે, “કોઈ વસ્તુ અથવા વ્યક્તિ પ્રત્યેનું વલણ એ વસ્તુ અથવા વ્યક્તિ વિશે ચોક્કસ રીતે વિચારવાની, અનુભવવાની અને કાર્ય કરવાની તૈયારી છે.” બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, આપણે કહી શકીએ કે કોઈ વસ્તુ અથવા વ્યક્તિ વિશે ચોક્કસ રીતે વિચારવાની, અનુભવવાની અથવા કાર્ય કરવાની તૈયારીની સ્થિતિને વલણ કહેવામાં આવે છે. ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાઓના વિશ્લેષણથી વલણના કેટલાક મુખ્ય પરિમાણો સ્પષ્ટ થાય છે. એચ.સી. ટ્રાયન્ડિસ (1971: 13) એ વલણ વિષય પ્રત્યેના વર્તનના બે મુખ્ય પરિમાણોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે - (i) હકારાત્મક વિરુદ્ધ નકારાત્મક અને (ii) સંપર્કની ઈચ્છા વિરુદ્ધ સંપર્ક ટાળવો. હકારાત્મક વલણ (સમાન દિશામાં જવું)

- સંપર્ક ટાળવો
- સંપર્ક-શોધ (તરફ જવું)
- નકારાત્મક વલણ (વિરુદ્ધ દિશામાં જવું)

ટ્રાયન્ડિસ (1971) એ વલણના ત્રણ કાર્યોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે - (i) તેઓ આપણી આસપાસની દુનિયાને ગોઠવવામાં, સરળ બનાવવામાં અને સમજવામાં મદદ કરે છે, (ii) આપણા વિશેના અપ્રિય સત્યોને ટાળીને આપણા આત્મસન્માનનું રક્ષણ કરે છે અને (iii) તક મેળવે છે કોઈના મુખ્ય મૂલ્યો વ્યક્ત કરો. કુપ્પુસ્વામી (1975:110) એ આમાં ચોથું કાર્ય ઉમેર્યું છે અને તે એ છે કે વલણ લોકોને જૂથને અનુરૂપ થવામાં પણ મદદ કરે છે અને આ રીતે જૂથમાંથી મહત્તમ પુરસ્કારો મેળવે છે.

કાન્ડ (1960) એ વલણ દ્વારા વ્યક્તિત્વ સંબંધિત ચાર કાર્યોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે - (i) ગોઠવણ સંબંધિત કાર્ય, જે બહુમતીના વલણ સાથે સંમત થઈને મહત્તમ પુરસ્કારો અને સજા મેળવવામાં મદદ કરે છે, (ii) અહંકાર રક્ષણાત્મક કાર્ય, જે વ્યક્તિગતને મદદ કરે છે. વ્યક્તિને પોતાના વિશેના અપ્રિય મૂળભૂત સત્યોને સ્વીકારવાની ક્ષમતા પ્રદાન કરવામાં મદદરૂપ થાય છે, (iii) અભિવ્યક્ત કાર્યોને મૂલ્ય આપે છે, જેમાં વલણની અભિવ્યક્તિ વ્યક્તિને ખુશ કરે છે કારણ કે તે તે મૂલ્યોને જાહેર કરે છે જેને તે સમર્થન આપે છે (iv) જ્ઞાનાત્મક કાર્યો, જે વિશ્વને સંગઠિત સ્વરૂપ આપવા અને તેને સમજવાની વ્યક્તિની જરૂરિયાત પર આધારિત છે.

સ્મિથ અને તેના સાથીદારો (1956) એ અન્ય પ્રકારના વલણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એટલે કે કેટલીક આંતરિક સમસ્યાઓનું બાહ્યકરણ કરવું, એટલે કે, કોઈ સમસ્યા સંબંધિત વ્યક્તિની પ્રતિક્રિયાઓને બાહ્ય જૂથોની દિશામાં વાળવી.

7.3 વલણની લાક્ષણિકતાઓ

ઓલપોર્ટ (1935), બી. કુપ્પુસ્વામી (1975), ક્ય અને ક્યફિલ્ડ અને અન્ય (1962) વગેરેની વ્યાખ્યાઓ અને સમજૂતીઓમાંથી જે વલણની પ્રકૃતિ પ્રગટ થાય છે તે તેની નીચેની લાક્ષણિકતાઓને સ્પષ્ટ કરે છે. આમાંની ઘણી વિશેષતાઓ ઉપર પહેલેથી જ ઉલ્લેખ કરવામાં આવી છે. વલણની પ્રથમ લાક્ષણિકતા એ છે કે તે માનસિક અને નર્વસ સ્થિતિ છે, બીજી લાક્ષણિકતા એ છે કે તે પ્રતિક્રિયા કરવાની તૈયારી છે. ત્રીજી લાક્ષણિકતા એ છે કે તે એક જટિલ અને હસ્તક્ષેપવાદી અથવા મધ્યસ્થી ખ્યાલ છે. તે જટિલ અને વ્યવસ્થિત છે કારણ કે તેના ઘટકો - ભાવનાત્મક, જ્ઞાનાત્મક અને વર્તન - ત્રણેય અત્યંત જટિલ છે. તેથી વલણ પણ જટિલ છે. તે ઘણા ઘટકોને કારણે ગોઠવવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી મધ્યસ્થી અથવા હસ્તક્ષેપની વિભાવનાનો સંબંધ છે, વલણ એ માત્ર સ્વતંત્ર ચલનું પરિણામ નથી પણ તે પોતે એક સ્વતંત્ર ચલ પણ છે (વર્તણૂક અથવા પ્રતિક્રિયાના નિર્ધારક તરીકે). વૃત્તિની ચોથી વિશેષતા એ છે કે તે પ્રાપ્ત થાય છે. વ્યક્તિ તેના જીવનકાળ દરમિયાન વિવિધ પરિબળોની મદદથી વલણ મેળવે છે અથવા શીખે છે. પાંચમી લાક્ષણિકતા એ છે કે વલણ ઘણીવાર કાયમી હોય છે. ખાસ સંજોગોમાં તેમાં ફેરફાર પણ જોવા મળે છે. તેની છેલ્લી છઠ્ઠી લાક્ષણિકતા એ છે કે તેની દિશા અને તીવ્રતા છે. દિશા સકારાત્મક અથવા નકારાત્મક છે. તીવ્રતાના આધારે હકારાત્મક કે નકારાત્મક વલણ વચ્ચે તફાવત છે. ઉદાહરણ તરીકે, કોઈપણ બે વ્યક્તિઓ વચ્ચે નફરત અથવા પસંદનું પ્રમાણ વધુ કે ઓછું હોઈ શકે છે. સકારાત્મક અથવા નકારાત્મક વલણમાં અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ વર્તન અથવા પ્રતિભાવના પ્રેરક ગુણધર્મો હોય છે. વલણની ઉપરોક્ત લાક્ષણિકતાઓના આધારે, આપણે તેના પાંચ પાસાઓનો ઉલ્લેખ કરી શકીએ છીએ: દિશા, તીવ્રતા, કેન્દ્રિયતા, પ્રાધાન્ય અને સુસંગતતા.

શેરીફ અને શેરીફ (1969; 334, 335) એ અન્ય આંતરિક પરિબળોથી વલણને અલગ પાડવાના કારણોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે કહે છે કે વલણ એ સકારાત્મક અથવા નકારાત્મક લાક્ષણિકતાઓ, સુસંગતતા અને અર્થપૂર્ણ વસ્તુ, વ્યક્તિ અથવા ઘટના પ્રત્યે વર્તનની પસંદ કરેલી રીતો દ્વારા ઓળખાય છે. જ્યારે વર્તનના આવા તમામ દાખલાઓ એક વલણ વ્યક્ત કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, કોઈપણ સામાન્ય નવજાત બાળક, જ્યારે તેને ભૂખ લાગે છે અને તેને સ્તન આપવામાં આવે છે, ત્યારે તેનું માથું બાજુ તરફ ફેરવે છે અને સ્તનપાન શરૂ કરે છે. આ પ્રકારના વર્તનને સમજાવવા માટે વલણ જેવા ખ્યાલની જરૂર નથી. અસ્થાયી સમૂહો અથવા અપેક્ષાઓ, પરિસ્થિતિઓ અને જૈવિક પરિસ્થિતિઓ અથવા હેતુઓથી વલણને અલગ પાડવા માટે વિવિધ પાયાની જરૂર છે. નીચેના આધારે તફાવત સ્પષ્ટ થશે - (i) વલણ જન્મજાત (જન્મજાત) નથી, (ii) વલણ એ જીવતંત્રની અસ્થાયી સ્થિતિ નથી પરંતુ રચના થયા પછી વધુ કે ઓછું રહે છે, (iii) વલણ વ્યક્તિ સાથે સંબંધિત છે. અને વસ્તુ સંબંધો સ્થાપિત કરે છે, (iv) વ્યક્તિ-વસ્તુ સંબંધો પ્રેરક અને અસરકારક ગુણો ધરાવે છે, (v) વલણની રચનામાં નાની અથવા મોટી માત્રામાં ચોક્કસ વસ્તુઓની શ્રેણીઓનું નિર્માણ સામેલ છે. (vi) જે સિદ્ધાંતો સામાન્ય વલણની રચનામાં લાગુ પડે છે તે સામાજિક વલણની રચનામાં પણ લાગુ પડે છે. (શરીફ અને શરીફ, 1969: 334-335)

7.4 વલણની રચના

વલણ કેવી રીતે રચાય છે? આપણે આપણી ક્રિયાઓ વિશે અભિપ્રાયો કેવી રીતે બનાવી શકીએ? સમાજકરણ દરમિયાન ચોક્કસ પ્રકારનું વલણ કેવી રીતે રચાય છે? વ્યક્તિગત અનુભવોમાંથી

વલણ કેવી રીતે રચાય છે? શું વલણ પણ સામાજિક સરખામણીના આધારે રચાય છે? ઘણા પ્રશ્નો વગેરે છે જે વલણ નિર્માણને જાણવા અને સમજવામાં વિશેષ રસ પેદા કરે છે. વલણ ક્યાંથી આવે છે? શું તેઓ આપણી સાથે જન્મ્યા છે? શું તેઓ જન્મજાત અથવા હસ્તગત છે? અથવા તમે જીવનના લાંબા ગાળાના અનુભવોમાંથી શીખો છો? ફરીથી, આ પ્રશ્નો આપણને તેના વિશે વિચારવા માટે દબાણ કરે છે. તમે ઓલપોર્ટ અને શેરીફ અને શેરીફના વિચારોમાંથી તેની લાક્ષણિકતાઓ અને પાયા શીખ્યા છીએ. સામાજિક શિક્ષણ એ વલણનો એક મહત્વપૂર્ણ સ્ત્રોત છે, પરંતુ તે સાબિત થયું છે કે આનુવંશિક પરિબલો પણ વલણને પ્રભાવિત કરે છે. રોબર્ટ એ. બેરોન અને ડોન બાયર્ન (2004) એ આ સંદર્ભમાં વ્યાપક વિશ્લેષણ કર્યું છે.

વલણની રચનાનો સૌથી મહત્વપૂર્ણ સ્ત્રોત સામાજિક શિક્ષણ છે. સામાજિક શિક્ષણ એ એવી પ્રક્રિયા છે કે જેના દ્વારા આપણે નવી માહિતી, વર્તનની પેટર્ન અથવા અન્ય લોકો પાસેથી વલણ મેળવીએ છીએ. રોબર્ટ એ. બેરોન અને ડોન બાયર્ન (2004, 108) તેને આગળ મૂકતાં લખ્યું છે કે, “આપણી ઘણી માન્યતાઓ એવી પરિસ્થિતિઓમાં પ્રાપ્ત થાય છે જ્યાં આપણે અન્ય લોકો સાથે વાતચીત કરીએ છીએ, અથવા ફક્ત તેમના વર્તનનું અવલોકન કરીએ છીએ.”

આપણું મોટા ભાગનું વલણ આપણે જે જૂથના છીએ તેમાંથી વિકસે છે. બાળપણથી જ, બાળક કુટુંબમાં સામાજિકકરણની પ્રક્રિયા દરમિયાન વિવિધ વસ્તુઓ, લોકો વગેરે પ્રત્યે હકારાત્મક અને નકારાત્મક વલણ વિકસાવે છે. કુટુંબની સાથે, વ્યક્તિ તેના સાથીદારો અને અન્ય જૂથના સભ્યો પાસેથી સામાજિક શિક્ષણ દ્વારા પણ વલણ વિકસાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, બાળકો કેટલીક ખાદ્ય વસ્તુઓ, રમકડાં, વસ્તુઓ પ્રત્યે સકારાત્મક વલણ અને અન્ય પ્રત્યે નકારાત્મક વલણ કેળવે છે. ભલે આપણો એટીટ્યુડ મોટો હોય બનાવતા રહો. કેટલાક વલણ આંશિક રીતે બદલાય છે, કેટલાક વધુ ફેરફારમાંથી પસાર થાય છે. વલણની રચના, વિકાસ અને પરિવર્તનની પ્રક્રિયા ચાલુ રહે છે. જ્યાં એક તરફ મોટાભાગના વલણો આપણે જે જૂથના સભ્ય છીએ તેના પ્રભાવથી રચાય છે, તો બીજી તરફ કેટલાક વલણ વ્યક્તિગત અનુભવોના આધારે પણ રચાય છે. વ્યક્તિગત અનુભવો દ્વારા રચાયેલ વલણ, ખાસ કરીને દુર્ઘટના સાથે સંબંધિત, પ્રમાણમાં વધુ તીવ્ર હોય છે.

બી. કુપ્પુસ્વામી (1975 118) કહે છે કે, “વૃત્તિની રચના મુખ્યત્વે બાળપણ અને કિશોરાવસ્થામાં શીખવાની પ્રક્રિયા તરીકે શરૂ થાય છે. એકવાર વલણ રચાય છે, જ્ઞાનાત્મક સુસંગતતાના સિદ્ધાંતનો પ્રભાવ વધુને વધુ બને છે અને વ્યક્તિ નિષ્ક્રિય રહેવાનું ચાલુ રાખી શકતી નથી. તે અત્યાર સુધી જે શીખ્યા છે તેના આધારે તે નવી માહિતી પર પ્રક્રિયા કરવાનું શરૂ કરે છે, જે તેના વલણ સાથે સુસંગત છે. મનોવૈજ્ઞાનિકો અને સામાજિક મનોવૈજ્ઞાનિકોએ વલણની રચનાને સમજવા માટે વ્યાપક અભ્યાસ કર્યો છે. સામાન્ય રીતે, આ સંદર્ભમાં, વિષયને સમજવા માટે બે મહત્વપૂર્ણ અભિગમો, શિક્ષણ અને મજબૂતીકરણ હેઠળ વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.

અન્ય લોકો પાસેથી વલણ સામાજિક શિક્ષણ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. રોબર્ટ એ દ્વારા સામાજિક શિક્ષણની ત્રણ પ્રક્રિયાઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. બેરોન અને ડોન બાયર્ન (2004 108-110) પાસે-

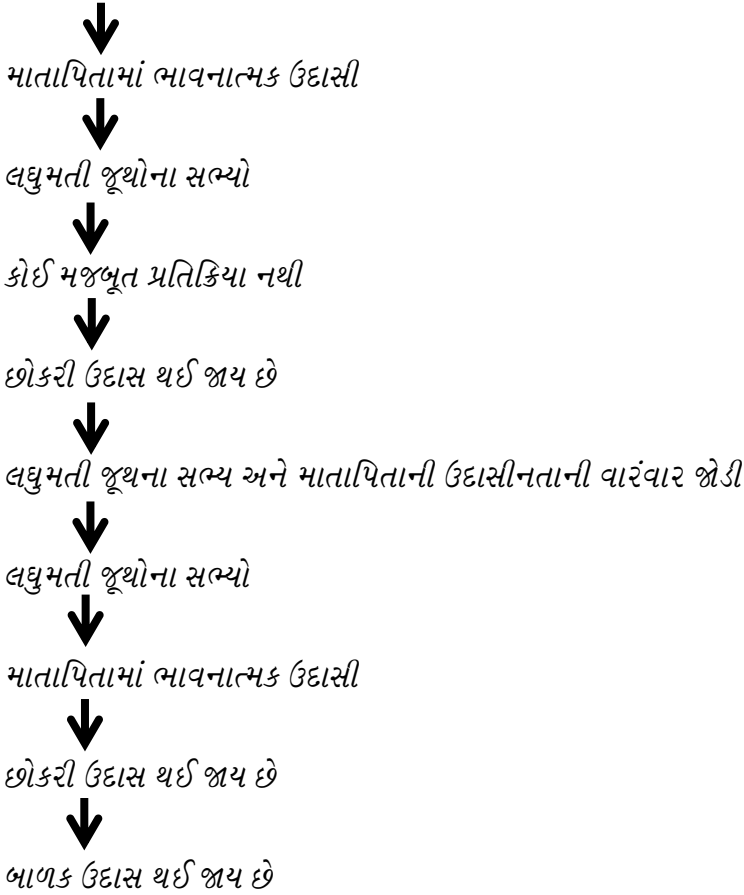
- (i) કન્ડિશનરિસ્પોન્સ (એસોસિએશન પર આધારિત લર્નિંગ)
- (ii) સંસાધન અનુકૂલન (સાચો અભિપ્રાય રાખવાનું શીખવું)
- (iii) અવલોકનલક્ષી શિક્ષણ (ઉદાહરણ દ્વારા શીખવું).

સામાજિક શિક્ષણની ઉપરોક્ત ત્રણ પ્રક્રિયાઓના વર્ણન પરથી, આપણે વલણની રચનાને સરળતાથી સમજી શકીએ છીએ.

આપણે જોડાણ પર આધારિત શિક્ષણને સમજી શકીએ છીએ એટલે કે મનોવિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતમાંથી કન્ડિશનરિસ્પોન્સ જે જણાવે છે કે જ્યારે એક ઉત્તેજના સતત બીજાની આગળ આવે છે, ત્યારે પ્રથમ ટૂંક સમયમાં બીજા માટે સૂચક બની જાય છે. આ એક ઉદાહરણ દ્વારા સમજી શકાય છે. જો કોઈ બાળક કોઈ ચોક્કસ જાતિ અથવા ધર્મની વ્યક્તિને જોઈને તેના પિતાને ભવાં ચડાવતા અથવા બડબડાટ કરતા જુએ છે, તો ધીમે ધીમે બાળક જે તે જાતિ અથવા ધર્મની વ્યક્તિ પ્રત્યે અગાઉ ઉદાસીન હતું તે પણ પ્રતિકૂળ વલણ કેળવે છે. તે સ્પષ્ટ છે કે પ્રતિકૂળ અથવા અનુકૂળ ભાવનાત્મક પ્રતિક્રિયાઓના સતત સંપર્કમાં બાળક પર અનુરૂપ અસર પડે છે. આમ, કન્ડિશનરિસ્પોન્સિંગ એ શિક્ષણનું મૂળભૂત સ્વરૂપ છે, જેમાં ઉત્તેજના, શરૂઆતમાં તટસ્થ, જ્યારે અન્ય ઉત્તેજના સાથે વારંવાર પુનરાવર્તન કરવામાં આવે ત્યારે પ્રતિભાવ ઉત્પન્ન કરવાની ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરે છે. એક રીતે, એક ઉત્તેજના બીજાની ઘટના અથવા પ્રસ્તુતિ માટે સંકેત બની જાય છે. (બેરોન અને બાયર્ન 2004: 109)

કોરિંક એટ અલ. કન્ડિશનરિસ્પોન્સને બેરોન અને બાયર્ન (2004:109) દ્વારા એક ઉદાહરણ અને ડાયાગ્રામ દ્વારા સરળ સ્વરૂપમાં સમજાવવામાં આવ્યું છે.

પ્રારંભિક સ્થિતિ

સામાજિક શિક્ષણની બીજી પ્રક્રિયા છે 'અર્થ અનુકૂલન', આ અંતર્ગત શિક્ષણને યોગ્ય અભિપ્રાય રાખવા માટે રાખવામાં આવે છે અને તેને વધુ સ્પષ્ટ કરવા માટે કહી શકાય કે અનુકૂલન એ શિક્ષણનું મૂળભૂત સ્વરૂપ છે જેમાં હકારાત્મક પરિણામો ઉત્પન્ન થાય છે. સકારાત્મક અથવા નકારાત્મક પરિણામને

નકારતા પ્રતિભાવો મજબૂત બને છે, જેને સક્રિય સહયોગી પ્રતિભાવ પણ કહેવાય છે. (બેરોન અને બાયર્ન 2004: 110) આ પ્રક્રિયામાં, બાળકનું વલણ પુરસ્કાર, પ્રશંસા, પ્રેમ દ્વારા રચાય છે. બાળક વારંવાર આવા વર્તન કરવા લાગે છે, જેના પગલે તેને પ્રેમ, પ્રશંસા કે પુરસ્કાર મળે છે. વર્તણૂકો કે જે સકારાત્મક પરિણામો આપે છે તેને મજબૂત બનાવવામાં આવે છે, જ્યારે વર્તણૂકો કે જે વખાણ, પ્રેમ અથવા પુરસ્કારો આપતા નથી તેને દબાવવામાં આવે છે. પરિવારમાં વડીલો, માતા-પિતા અને અન્ય પુષ્ટ સભ્યો બાળકોના વલણની રચનામાં સક્રિય ભૂમિકા ભજવે છે. તેથી જ બાળપણમાં મોટાભાગના બાળકો તેમના કૌટુંબિક મૂલ્યો અનુસાર વિચારો ધરાવે છે, જો કે કેટલાક બાળકો આમ કરતા નથી. જેમ જેમ તેઓ સમયની સાથે મોટા થાય છે તેમ તેમ તેમનું વલણ અન્ય પરિબળોના પ્રભાવ હેઠળ બદલાઈ શકે છે. જેનિંગ્સ અને નીમી (1968) એ અમેરિકન હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ પર અભ્યાસ હાથ ધર્યો હતો. તેમના અભ્યાસમાં જાણવા મળ્યું છે કે હાઈસ્કૂલના 76 ટકા વિદ્યાર્થીઓ તેમના માતાપિતા જેવા જ રાજકીય પક્ષના સમર્થકો હતા. માત્ર દસ ટકા વિદ્યાર્થીઓ એવા હતા જેમની પસંદગીઓ તેમના માતા-પિતા કરતા અલગ હતી. તેનાથી વિપરીત, ન્યુકોમ્બ (1943) એ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે જ્યારે યુવાન વિદ્યાર્થીઓ અથવા વ્યક્તિઓ પરસ્પર અભિપ્રાયોથી પ્રભાવિત થવાનું શરૂ કરે છે, ત્યારે તેમનું વલણ પણ બદલાય છે.

ઉપરોક્ત અભિગમો પરથી તે સ્પષ્ટ છે કે સજા અને ઈનામ વલણની રચનામાં ભૂમિકા ભજવે છે. બાળક અથવા મનુષ્ય તે વર્તણૂકો શીખે છે જેનું પ્રદર્શન કેટલાક મજબૂતીકરણ તરફ દોરી જાય છે. વલણ મોટે ભાગે મૌખિક રીતે વ્યક્ત કરવામાં આવે છે, તેથી પ્રશંસા, નિંદા અને ટીકા શક્તિશાળી મજબૂતીકરણ તરીકે કાર્ય કરે છે. શીખવાની ત્રીજી પ્રક્રિયા, જેના દ્વારા વલણ રચાય છે, તેને અવલોકનલક્ષી શિક્ષણ કહેવામાં આવે છે. આમાં વ્યક્તિ અન્યનું અવલોકન કરીને નવા પ્રકારના વર્તન કે વિચારો અપનાવે છે. બાળકો ધૂમ્રપાન કરે છે અને તેના વિશે સાનુકૂળ વિચારો ધરાવે છે તે અવલોકનશીલ શિક્ષણનું સૌથી સરળ ઉદાહરણ છે. બાળકો, યુવાનો અને પુષ્ટ સભ્યો દ્વારા સમૂહ માધ્યમો (પ્રિન્ટ અને ઈલેક્ટ્રોનિક બંને) દ્વારા વલણનું નિર્માણ પણ આ અંતર્ગત આવે છે.

વલણ માત્ર સામાજિક શિક્ષણ દ્વારા જ નહીં પરંતુ સામાજિક સરખામણી દ્વારા પણ રચાય છે. સામાજિક વાસ્તવિકતા વિશેના તેના વિચારોની સત્યતા જાણવા માટે વ્યક્તિ સામાજિક સરખામણીનો સહારો લે છે. લોકો તેમના વિચારોની તુલના અન્ય લોકો સાથે કરે છે. જો અન્ય લોકોના વિચારો તેના જેવા જ હોય, તો તેને ખાતરી થાય છે કે તેના વિચારો સાચા છે. સામાજિક સરખામણીની પ્રક્રિયા વલણમાં પરિવર્તન લાવે છે અને નવા વલણો પણ બનાવે છે. ફેસ્ટિંગર (1954) એ તેમના પુસ્તકમાં સામાજિક સરખામણી દ્વારા વલણની રચના પર પ્રકાશ ફેંક્યો છે. Maio, Aces and Bell (1994), Shave (1993) વગેરેના અભ્યાસો પરથી તે સ્પષ્ટ છે કે અન્ય લોકોના જૂથ વિશે નકારાત્મક વિચારો સાંભળ્યા પછી, લોકો તેમને મળ્યા વિના પણ તે જૂથ પ્રત્યે નકારાત્મક વલણ કેળવે છે.

આર્વે એટ અલ (1989), કેલર એટ અલ (1992) વગેરે જેવા ઘણા વિદ્વાનોના અભ્યાસો સાબિત કરે છે કે આનુવાંશિક પરિબળો પણ વલણની રચનામાં ફાળો આપે છે. સમાન જોડિયાના વલણમાં સમાનતા દ્વારા આ દ્રષ્ટિકોણની પુષ્ટિ કરવામાં આવી છે. એવું જાણવા મળ્યું કે સમાન જોડિયા બાળકોના વલણ બિન-સમાન જોડિયા કરતા વધુ સહસંબંધિત હતા પરિણામોએ એ પણ સાબિત કર્યું કે કેટલાક વલણો આનુવાંશિક પરિબળો દ્વારા પણ રચાય છે.

7.5 વલણના ઘટક તત્ત્વો

જે તત્ત્વોમાંથી વલણની રચના કરવામાં આવે છે તેને વલણના ઘટક તત્ત્વો કહેવામાં આવે છે. વલણની વ્યાખ્યાઓ પરથી તેના ઘટક તત્ત્વોનો અંદાજ લગાવી શકાય છે, પછી ભલે આ વ્યાખ્યા ઓલપોર્ટની હોય કે ક્ય અને ક્યફિલ અને અન્યની હોય. વાસ્તવમાં, વલણ એ ત્રણ ઘટકોની કાયમી વ્યવસ્થા છે જે જ્ઞાનાત્મક, ભાવનાત્મક અને વર્તન ઘટકો તરીકે ઓળખાય છે. વલણના ત્રણ ઘટકોનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન નીચે મુજબ છે.

કોઈપણ સ્વરૂપમાં (મૌખિક અથવા મૌખિક અથવા બિન-મૌખિક) મનુષ્ય દરેક વસ્તુ, વ્યક્તિ અથવા અન્યને સમજે છે, તે જ્ઞાનાત્મક ઘટક સૂચવે છે. વલણ પદાર્થ પ્રત્યે હકારાત્મક અથવા નકારાત્મક માન્યતા એ વલણનું જ્ઞાનાત્મક અથવા સમજશક્તિ ઘટક છે. આ માન્યતા ઘણીવાર સ્થિર પ્રકૃતિની હોય છે. તે પણ બદલાય છે અને તેની તીવ્રતા વધી કે ઘટી શકે છે. વલણ એ પ્રતિક્રિયા કરવાની તૈયારીની માનસિક અને ન્યુરોલોજીકલ સ્થિતિ છે, તે વલણ-વસ્તુ પ્રત્યેની માન્યતા વ્યક્ત કરે છે.

વલણનો બીજો ઘટક ભાવનાત્મક ઘટક છે. લાગણીઓ તેના હેઠળ આવે છે, જે વ્યક્તિની લાગણીઓ (પસંદ કે નાપસંદ)ને વલણ-વસ્તુ પ્રત્યે વ્યક્ત કરે છે. ભાવનાત્મક ઘટક એ કોઈપણ વલણનો એક મહત્ત્વપૂર્ણ ભાગ છે. વલણ અભિગમને ખૂબ ગમવાની, તેને ઓછી ગમવાની અથવા વલણ અભિગમને ઘણી નાપસંદ કરવાની અથવા સહેજ નાપસંદ કરવાની લાગણી એ સ્પષ્ટ કરે છે કે તેની તીવ્રતા વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ બદલાઈ શકે છે. વલણનું ત્રીજું ઘટક તત્ત્વ કાર્યાત્મક ઘટક છે. આ વલણ પદાર્થ પ્રત્યે વ્યક્તિની ક્રિયાને વ્યક્ત કરે છે, તેથી તેને વર્તન ઘટક પણ કહેવામાં આવે છે. વલણ - વ્યક્તિ કોઈ વસ્તુ પ્રત્યે કેવી રીતે વર્તે છે? શું તે પોતાની જાતને તેણીથી દૂર રાખે છે અથવા આક્રમક રીતે વર્તે છે અથવા તેણીની નજીક બની જાય છે? તે બધા વલણ પદાર્થ પ્રત્યે વ્યક્તિની હકારાત્મક કે નકારાત્મક દ્રષ્ટિ પર આધાર રાખે છે. વલણ એ વર્તનનું ચોક્કસ સ્વરૂપ પ્રદર્શિત કરે છે જેમ કે કોઈ વસ્તુ પ્રત્યે પસંદ અથવા નાપસંદ. કાર્યાત્મક ઘટકમાં વલણની વસ્તુથી અંતર જાળવવું, નિકટતા સ્થાપિત કરવી, પ્રેમ કરવો, આક્રમક વર્તન કરવું, શક્તિનો ઉપયોગ કરવો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

વલણના ઘટકોનું વિશ્લેષણ એ ભ્રમ પેદા કરી શકે છે કે આ માનવ વર્તનની માત્ર ત્રણ અવસ્થાઓ છે. વાસ્તવિકતા એ છે કે વલણ અને વર્તન વચ્ચે તફાવત છે. 1930 ના દાયકા દરમિયાન, પ્રખ્યાત સામાજિક મનોવિજ્ઞાની રિચાર્ડ ટી. લાપિયરે વ્યાપક સંશોધન કર્યું અને સાબિત કર્યું કે વલણ અને વર્તન વચ્ચે તફાવત છે. વલણ માનવ વર્તનને પ્રભાવિત કરે છે પરંતુ એ પણ સાચું છે કે વલણ ક્યારેક આપણા બાહ્ય વર્તનમાં પ્રતિબિંબિત થતું નથી. આધુનિક સમયમાં પણ વલણ અને વર્તન વચ્ચેના સંબંધના વિવિધ પાસાઓ પર સંશોધન કાર્ય ચાલુ છે. લા પિયરનો (1934) અભ્યાસ સ્પષ્ટ કરે છે કે વલણ અને વર્તન વચ્ચે નોંધપાત્ર તફાવત છે. તમે એક સરળ ઉદાહરણથી આને સરળતાથી સમજી શકો છો કે લોકો એક વાત કહે છે અને કરે છે બીજી. એટલું જ નહીં, જ્યારે આપણે કહીએ છીએ કે માણસ એક વસ્તુ વિચારે છે, એક વસ્તુ કહે છે અને બીજું કરે છે ત્યારે જટિલતા વધી શકે છે. વાસ્તવિકતા એ છે કે, “ઘણા પરિબળો વલણ અને વર્તન વચ્ચેના સંબંધના મધ્યસ્થી તરીકે કામ કરે છે અને આ સંબંધની મજબૂતાઈને પણ પ્રભાવિત કરે છે.

- પરિસ્થિતિની મર્યાદાઓ આપણને આપણા વલણને બાહ્ય રીતે વ્યક્ત કરતા અટકાવે છે. વધુમાં, અમે એવી પરિસ્થિતિઓને પ્રાધાન્ય આપીએ છીએ જે અમને અમારા મંતવ્યો વ્યક્ત કરવાની મંજૂરી આપે છે અને આનાથી આ અભિપ્રાયો મજબૂત થાય છે.
- વલણના કેટલાક પાસાઓ પણ વલણ-વર્તન સંબંધને મધ્યમ કરે છે. આમાં વલણ-ઉત્પત્તિ (વૈભવ કેવી રીતે રચાય છે), વલણ-શક્તિ (આમાં વલણની સુલભતા અને મહત્વનો સમાવેશ થાય છે), અને વલણની વિશિષ્ટતાનો સમાવેશ થાય છે.

વલણ વિવિધ પદ્ધતિઓ દ્વારા વર્તનને પ્રભાવિત કરે છે. જ્યારે આપણે આપણા વલણને કાળજીપૂર્વક ધ્યાનમાં લઈએ છીએ, ત્યારે આપણા વલણ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ હેતુઓ વર્તનની ખૂબ આગાહી કરે છે. પરિસ્થિતિઓમાં જ્યાં આપણે સભાન વિચારમાં વ્યસ્ત હોઈએ છીએ, વલણો પરિસ્થિતિ પ્રત્યેની આપણી ધારણાને આકાર આપીને વર્તનને પ્રભાવિત કરે છે. તત્પરતા, વ્યક્તિગત ધોરણો અને આર્કિટાઈપ્સ પણ વલણ-વર્તન સંબંધને પ્રભાવિત કરે છે.” (બેરોન અને બાયર્ન, 2004: 118)

7.6 પૂર્વગ્રહ અને વલણમાં તફાવત

એ વાત સાચી છે કે વલણ સ્થિર છે. જોકે આમાં પણ ફેરફાર જોવા મળી શકે છે. પરિવર્તનના વિવિધ પરિબલો છે. વલણના જ્ઞાનાત્મક ઘટકમાં ફેરફાર ભાવનાત્મક ઘટક અને વર્તન ઘટકમાં પણ પરિવર્તન લાવે છે. વલણ: કોઈ વસ્તુ વિશે પૂર્વગ્રહ હકારાત્મક અથવા નકારાત્મક માન્યતાને જન્મ આપે છે. સામાન્ય રીતે પૂર્વગ્રહ નકારાત્મક વલણ સૂચવે છે, જે નકારાત્મક ક્રિયામાં પરિણમે છે. પૂર્વગ્રહ અને વલણ પરિવર્તનની ચર્ચા કરતા પહેલા પૂર્વગ્રહનો અર્થ જાણવો જરૂરી છે. પૂર્વગ્રહ એ વ્યક્તિ અથવા સામાજિક જૂથના સભ્યો પ્રત્યેના નકારાત્મક વલણનો ઉલ્લેખ કરે છે. સામાજિક મનોવૈજ્ઞાનિકોએ પૂર્વગ્રહ અને ભેદભાવ વચ્ચે તફાવત કર્યો છે. ભેદભાવ એ પૂર્વગ્રહનું કાર્યાત્મક પાસું છે. આને કાર્યાત્મક પૂર્વગ્રહ પણ કહી શકાય. નકારાત્મક વલણ નકારાત્મક વર્તન (ભેદભાવ) તરફ દોરી જાય છે. ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓમાં દલિતો પ્રત્યે પૂર્વગ્રહ છે, પુરુષોને સ્ત્રીઓ પ્રત્યે પૂર્વગ્રહ છે, ગોરાઓને અશ્વેત પ્રત્યે પૂર્વગ્રહ છે, એ જ રીતે પૂર્વગ્રહના અનેક પાયા છે.

ત્યક્ષ અનુભવ દ્વારા વલણ બદલાય છે. તેથી, કેટલીકવાર જ્યારે આપણે કોઈના પ્રત્યે પૂર્વગ્રહ ધરાવતા હોઈએ છીએ અને તે તેની ક્ષમતા, કૌશલ્ય અથવા અન્ય આધારને આધારે આપણા પૂર્વગ્રહનો આધાર તોડી નાખે છે, ત્યારે આપણું પૂર્વગ્રહયુક્ત વલણ પણ બદલાઈ જાય છે. પૂર્વગ્રહ અને નવો અનુભવ માનવીય સમજશક્તિ, અપેક્ષા અને અનુભવ અથવા વાસ્તવિકતા વચ્ચે અસંગતતા પેદા કરે છે. સામાન્ય રીતે માણસ આ અસંગતતાને ફરીથી ગોઠવે છે અને તેનું વલણ બદલી નાખે છે. આ ફેરફાર આંશિક અથવા સંપૂર્ણ હોઈ શકે છે અને એક જ સમયે થઈ શકે છે અથવા પછી ઘણી વખત થઈ શકે છે. વિચાર અને અનુભવની અસંગતતા અથવા અપેક્ષા અને અનુભવની અસંગતતા વલણમાં ફેરફારનું કારણ બને છે.

ભારતમાં મહિલાઓ સામે પૂર્વગ્રહ એક ખાસ પ્રકારનું વલણ વ્યક્ત કરતું રહ્યું છે. આધુનિક સમયમાં, પૂર્વગ્રહ અને પરિણામે તેમના પ્રત્યેના વલણમાં મોટા પાયે પરિવર્તન આવે છે. વલણના જ્ઞાનાત્મક ઘટક કરતાં વર્તનના ઘટકમાં વધુ ફેરફાર પ્રતિબિંબિત થઈ રહ્યા છે, અને તેનું મુખ્ય કારણ સરળતાથી સમજી શકાય છે, તે છે કાનૂની જોગવાઈઓ. પરિવર્તન એ હકીકતમાં સ્પષ્ટપણે પ્રતિબિંબિત

થાય છે કે કાયદા દ્વારા ચોક્કસ વ્યક્તિ, ચોક્કસ જૂથ, ચોક્કસ જાતિ વગેરે પ્રત્યે ચોક્કસ પ્રકારની નકારાત્મક ક્રિયાઓ પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો છે.

7.7 સારાંશ

વૃત્તિને લગતી ઉપરોક્ત તમામ વિગતો પરથી માત્ર વલણનો ખ્યાલ જ સ્પષ્ટ થતો નથી પરંતુ વિવિધ વિદ્વાનોની વ્યાખ્યાઓથી પણ આપણે પરિચિત થઈએ છીએ. આ સાથે, અમે વલણની રચનાના વિવિધ પાસાઓને સમજીએ છીએ અને પૂર્વગ્રહ અને વલણમાં પરિવર્તનની પ્રકૃતિનું વિશ્લેષણ કરીએ છીએ. વલણની કોઈ વૈશ્વિક સ્વીકૃત વૈજ્ઞાનિક વ્યાખ્યા નથી. વિવિધ વિદ્વાનોએ વલણને વ્યાખ્યાયિત કર્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે, જર્ગેન (1974) કહે છે, “ચોક્કસ વસ્તુઓ પ્રત્યે ચોક્કસ રીતે વર્તન કરવાની વૃત્તિને વલણ કહેવાય છે.” આ વલણની મૂલ્યાંકનકારી બાજુ છે.

એડવર્ડ્સ (1957) એ ભાવનાત્મક પાસાને મહત્વ આપ્યું છે. તેમના મતે, “કોઈપણ મનોવૈજ્ઞાનિક વસ્તુ સાથે સંકળાયેલી હકારાત્મક અથવા નકારાત્મક લાગણીની માત્રાને વલણ કહેવામાં આવે છે.”

ઓલપોર્ટ (1935) એ વલણની પ્રમાણમાં વ્યાપક વ્યાખ્યા આપી છે. તેમના મતે, “વૃત્તિ એ પ્રતિભાવ આપવા માટે તત્પરતાની માનસિક અને નર્વસ સ્થિતિ છે જે અનુભવને કારણે ગોઠવવામાં આવે છે, અને જે વર્તન પર નિર્દેશિત અથવા ગતિશીલ અસર ધરાવે છે.” ઓલપોર્ટની વ્યાખ્યા વલણના તમામ પાસાઓનું જ્ઞાન પ્રદાન કરે છે. તેના ઘટક તત્વોમાં જ્ઞાનાત્મક, ભાવનાત્મક અને કાર્યાત્મક સમાવેશ થાય છે. આ ત્રણ ઘટકોમાં ઘણી વિશેષતાઓ છે જેમ કે અનુકૂળતા અથવા પ્રતિકૂળતા, સુસંગતતા, વલણમાં એકબીજા સાથે જોડાયેલું વગેરે. વલણ એ એક માનસિક અને ન્યુરોલોજીકલ સ્થિતિ પણ છે જે પ્રતિસાદ આપવાની તૈયારી સાથે છે. તેમાં સ્થિરતા છે પણ ખાસ પરિબળોના પ્રભાવથી તે બદલાય છે. તેની તીવ્રતા વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ બદલાય છે. વલણ જન્મજાત નથી, તે હસ્તગત છે. વલણના પાંચ પાસાઓ છે: દિશા, તીવ્રતા, કેન્દ્રિયતા, પ્રાધાન્ય અને સુસંગતતા.

વલણની રચનાનો મુખ્ય સ્ત્રોત સામાજિક શિક્ષણ છે. કુટુંબ, જૂથ, શાળા, કાર્યસ્થળ અને વ્યક્તિગત અનુભવથી વલણનો વિકાસ થાય છે. સામાજિક શિક્ષણની ત્રણ પ્રક્રિયાઓ છે: સંગઠન આધારિત, સાચી માન્યતા અને ઉદાહરણ દ્વારા. વલણ અને વર્તન વચ્ચે તફાવત છે. વલણ પણ પરિવર્તનશીલ છે. જ્યારે વિચાર અને અનુભવ વચ્ચે અસંગતતા હોય ત્યારે આપણું પૂર્વગ્રહયુક્ત વલણ બદલાય છે.

7.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. વલણની વિભાવના અને વ્યાખ્યાઓ લખો.

.....

.....

.....

.....

.....

2. વલણની લાક્ષણિકતાઓનું વર્ણન કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

3. વલણ નિર્માણની પ્રક્રિયાનું વર્ણન કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

4. વલણના ઘટક તત્ત્વોનું વર્ણન કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

5. પૂર્વગ્રહ અને વલણ પરિવર્તન સમજાવો

.....

.....

.....

.....

.....

7.9 ચાવીરૂપ શબ્દો

- પરિચય** : પરિચય એ એક મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રક્રિયા છે, જેમાં કોઈ વ્યક્તિ, સંસ્થા, અથવા વિષયના આધારભૂત તથ્યો અને માહિતી પ્રસ્તુત કરીને લોકોને પરિચિત કરાવવામાં આવે છે.
- આંતરવ્યક્તિત્વ** : આંતરવ્યક્તિત્વ એ એવી ગુણવત્તાઓ અને મૌલિક લક્ષણોનો સમૂહ છે, જે વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વ, વર્તન અને લાગણીઓ સાથે જોડાયેલો હોય છે. આ વ્યક્તિની અંદરની દુનિયાની અનુભૂતિઓ અને પરિપ્રેક્ષ્યોને પ્રકટ કરે છે.
- ઔપચારિક** : ઔપચારિક એ એક એવી સ્થિતિ છે જેમાં સાવચેતી, યોગ્યતા, અને અધિકારીઓ દ્વારા અનુસરાયેલું વર્તન હોય છે. આ પ્રકારના સંલગ્ન લોકો વચ્ચે પ્રતાબ અને વ્યાવસાયિક માપદંડો અનુસરવામાં આવે છે.
- અનૌપચારિક** : અનૌપચારિક એ એવી પરિસ્થિતિ છે જેમાં ઘરીલૂક, મૈત્રીપૂર્ણ અને નમ્ર રીતથી

	બાતચીત અને વ્યવહાર થાય છે. આ પ્રકારનું સંલગ્નતા મૌલિક અને આરામદાયક હોય છે.
વલણ	: વલણ એ વ્યક્તિની માનસિક અથવા ભાવનાત્મક પ્રતિક્રિયા, આદર્શ અને દૃષ્ટિકોણ છે, જે તેના વર્તન અને નિર્ણયોને પ્રભાવિત કરે છે. એ વ્યક્તિના અભિપ્રાય, અભિગમ અને માન્યતાઓને પ્રતિબિંબિત કરે છે.
વર્ણન	: વર્ણન એ એવી પ્રક્રિયા છે, જેમાં કોઈ વસ્તુ, પરિસ્થિતિ, અથવા વ્યક્તિના વિશિષ્ટ ગુણધર્મો અને લક્ષણોને સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવવામાં આવે છે. આ પ્રક્રિયામાં અભિપ્રાયોથી વિમુક્ત રહીને સ્પષ્ટતા અને સચોટતા મહત્વપૂર્ણ છે.

7.10 સંદર્ભસૂચિ

1. રૉબર્ટ એ. બૈરન એવં ડૉન બાયર્ન (2004) બી. કુપ્પુસ્વામી, 'સમાજ મનોવિજ્ઞાન કે મૂલ તત્ત્વ', વિકાસ પબ્લિશિંગ હાઉસ, પ્રા. લિ., દિલ્લી, 1975 (હિન્દી અનુવાદ શ્રીકાંત વ્યાસ)
2. Akolkar, V.V., 'Social Psychology', Asia Publishing House, Bombay, 1960.
3. Allport, G.W., Attitude in Murchison (Ed.) Handbook of Build Psychology, Clark Un Press, Mass, 1935.
4. Fazio, R.H. and Roskos-Ewoldsen, D.R. (1994), Acting as we Feel: When and How Attitudes Guide Behaviour in S. Shavitt and T.C. Brock (eds.), Persuasion, Bostan Allyn and Bacon.
5. Katz. D., 'The Functional Approach to the Study of Attitudes', Public Opinion Quarterly, Vol. 24,1960.
6. Krech and Crutchfield, 'Theofy and Problems of Social Psychology', McGraw- Hill Book Co., New York, 1948.
7. Sherif, M. and C.W. Sherif, "An Outline of Find Psychology", Harper and Bros', New York, 1957.
8. Smith et.al., 'Opinions and Personality', Wiley, N.Y. 1956
9. Tesser, A. and Martin, L. (1996). The Psychology of Evanation, in E.T. Higgins and A.W. Kruglanski (eds.), Social Psychology: Handbook of Basic Principles, New York: Guilford Press.
10. Triandis, H.C. 'Attitude and Attitude Change', Wiley, N.Y. 1971.
11. Allport, F.H. (1924) Social Psychology, Boston: Riverside Editions, Houghton Mifflin.
12. Allport, G.W. (1954) Nature of Prejudice, Garden City, N.Y.: Double day.
• La Piere, RT, "Attitude vs. Actions", Reproduced in Bickman and Henely, Beyond the Laboratory, McGraw-Hill, 1972.
13. Triandis, H.C., Attitude and Attitude Change, Wiley, N.Y., 1971.
14. બી. કુપ્પુસ્વામી, 'સમાજ મનોવિજ્ઞાન કે મૂલ તત્ત્વ', વિકાસ પબ્લિશિંગ હાઉસ પ્રા.લિ., નર્ડ દિલ્લી, 1975 (હિન્દી અનુવાદ-શ્રીકાન્ત વ્યાસ)।
15. રૉબર્ટ એ. બૈરન એવં ડૉન બાયર્ન, 'સામાજિક મનોવિજ્ઞાન (પ્રથમ હિન્દી અનુવાદ), 2004, પીયરસન એજુકેશન પ્રા.લિ., ભારતીય શાખા, દિલ્લી, 2004.

નિદર્શન (Direction)

પ્રો. (ડૉ.) અમી ઉપાધ્યાય

નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
કુલપતિ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

પ્રો. (ડૉ.) પ્રિયાંકી વ્યાસ

અધ્યક્ષશ્રી, સમાજકાર્ય તથા પ્રોફેસર, ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ
સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સંપાદક (Editor)

ડૉ. સંજય પટેલ

BSW & MSW કોર્સ કો-ઓર્ડિનેટર અને આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ
હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

સહ-સંપાદક (Co-Editor)

શ્રી આશિષ વસાવા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજકાર્ય, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડૉ. ભાગ્યશ્રી રાજપૂત

BSW & MSW કોર્સ સભ્ય સચિવ અને આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ
એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડૉ. જયેશ પરમાર

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડૉ. શિલ્પા રાજયગુરુ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

શ્રી કરણસિંહ પરમાર

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

વિષય સમિતિ (Subject Committee)

પ્રો. (ડૉ.) પ્રિયાંકી વ્યાસ

અધ્યક્ષશ્રી, સમાજકાર્ય તથા પ્રોફેસર, ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ
સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ડૉ. સંજય પટેલ

BSW & MSW કોર્સ કો-ઓર્ડિનેટર અને આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ
હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

પ્રો. (ડૉ.) મગનભાઈ પરમાર

અધ્યક્ષશ્રી, સમાજકાર્ય વિભાગ, પારુલ યુનિવર્સિટી, વડોદરા

પ્રો. (ડૉ.) ભાવના મહેતા

અધ્યક્ષશ્રી, સમાજકાર્ય વિભાગ, એમ. એસ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા

ડૉ. ભાગ્યશ્રી રાજપૂત

BSW & MSW કોર્સ સભ્ય સચિવ અને આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ
એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

વિષય પરામર્શન (Subject Review)

ડૉ. કાંતિબેન ત્રિવેદી

આચાર્ય, શ્રી સાર્વજનિક BSW-MSW કોલેજ, મહેસાણા

અનુવાદક (Translator)

ડૉ. જયેશ પરમાર

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર, સ્કૂલ ઓફ હુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીસ,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ભાષા પરામર્શન (Language Review)

પિ. ઘનશ્યામ ગઢવી

નિવૃત્ત આચાર્ય, શ્રીમતી સૌધસી સાર્વજનિક કોલેજ, મહેસાણા

પ્રકાશક (Publisher)

કુલસચિવ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

પ્રકાશન વર્ષ :

2024 (પ્રથમ આવૃત્તિ)

ISBN NO:

978-93-5598-594-1

978-93-5598-594-1

:સર્વાધિકાર સુરક્ષિત :

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે
વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર
કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસસામગ્રીનો કોઈ
પણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન
યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

Acknowledgement
The content in this book is modifications based on the
work created and shared by Uttarakhand Open
University - UOU for the subject Bachelor of Social
Work - BSW used according to terms described in
Creative Commons Attribution-Share Alike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)
This publication is made available under a Creative Commons Attribution-Non
Commercial-Share Alike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

પાઠ્યક્રમ- MSW - 303 વિભાગ - 2 સંચાર માધ્યમોની ભૂમિકાઓ વિભાગીય પરિચય

વિદ્યાર્થીમિત્રો, સમાજકાર્ય વિષય સાથે સંકળાયેલ સંચાર માધ્યમોના ઇતિહાસની શરૂઆત માનવ સંસ્કૃતિના આદિકાળથી થાય છે, જ્યાં સંદેશાઓ હસ્તસંકેતો, ચિત્રો અને અવાજો દ્વારા પ્રસારિત કરવામાં આવતા હતા. પ્રાચીન સમયમાં, શિલાલેખો અને પાત્રલેખો લખાણના માધ્યમ તરીકે ઉપયોગમાં લેતા. મધ્યકાળમાં પત્રલેખન અને દૂતો દ્વારા સંદેશ વહન કરવામાં આવતું, જ્યારે છાપખાનાની શોધ (15મી સદી) એ સંચારમાં ક્રાંતિ લાવી. છાપેલ પત્રો અને પુસ્તકો દ્વારા જ્ઞાનનું પ્રસારણ ઝડપી બન્યું. 19મી અને 20મી સદીમાં ટેલિગ્રાફ, રેડિયો, ટેલિવિઝન અને અંતે ઇન્ટરનેટ જેવા માધ્યમો દ્વારા સંચાર જાળાવૃત્ત અને વિશ્વવ્યાપી બન્યો. આ ક્રમમાં, દર યુક્તિએ સંચારને વધુ ઝડપી, વ્યાપક અને અસરકારક બનાવીને સમાજના તમામ ક્ષેત્રોમાં પરિવર્તન લાવ્યું. MSW પાઠ્યક્રમ- 303માં “મનોચિકિત્સક સમાજકાર્ય” સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પાઠ્યક્રમને બે વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે. જેમાં પ્રથમ વિભાગ સામાજિક મનોવિજ્ઞાનના ખ્યાલોમાં એકમ- 1 થી 7 નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે અને બીજો ભાગ સંચાર માધ્યમોની ભૂમિકાઓમાં એકમ- 8 થી 14નો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. આનુવંશિકતા અને પર્યાવરણ જેની ચર્ચા આઠમાં એકમમાં કરવામાં આવેલ છે. નેતૃત્વ વિગતવાર માહિતી નવમા એકમમાં આપેલ છે. સંચાર પરિચયનું વર્ણન દશમાં એકમમાં કરેલ છે. આ ઉપરાંત સંચારની રચના અને પ્રકારોની ચર્ચા અગિયારમાં એકમમાં આપેલ છે.

વિદ્યાર્થીમિત્રો, સંચાર દિશા વિષેની ચર્ચા બારમાં એકમમાં કરેલ છે. સંચારમાં અવરોધો તેરમાં એકમમાં સમજાવેલ છે. સામાજિક-મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાઓ ચૌદમાં એકમમાં કરવામાં આવેલ છે. સમાજકાર્યમાં સંચાર માધ્યમો મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા નિભાવે છે, કારણ કે આ માધ્યમો દ્વારા સમાજના વિવિધ વિસ્તાર અને સ્તરોથી માહિતી અને સંદેશો વહેંચવામાં આવે છે. સંચાર માધ્યમો સમાજના લોકો સાથે સક્રિય રીતે જોડાવાનો માર્ગ આપે છે અને તેમના અધિકારો, કલ્યાણ માટે માહિતગાર કરે છે. સંચાર માધ્યમો જેમ કે પ્રિન્ટ મીડિયા, રેડિયો, ટીવી અને આજકાલની ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ્સ, તદ્દન સરળ અને કાર્યક્ષમ રીતે લોકો સુધી પહોંચવા માટે સંચાર માધ્યમો ઉપયોગી નીવડે છે. વિદેશી, સ્થાનિક નીતિઓ, સેવા અને સહાયતા ક્ષેત્રની માહિતી પહોંચાડે છે. એ ઉપરાંત, આ માધ્યમો સમાજની ખામીઓને ઓળખી અને તેમાં ફેરફાર લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ બાબતો અંગે વિસ્તૃત માહિતી આ વિભાગમાં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

MSW-303
મનોચિકિત્સક સમાજકાર્ય

વિભાગ-2 : સંચાર માધ્યમોની ભૂમિકાઓ

એકમ-8: પ્રેરણા 79

એકમ -9: આનુવંશિકતા અને પર્યાવરણ 93

એકમ -10: નેતૃત્વ 107

એકમ--11: સંચાર પરિચય 123

એકમ -12: સંચારની રચના અને પ્રકારો 137

એકમ --13: સંચાર દિશા 147

એકમ-14: સંચારમાં અવરોધો 159

-: રૂપરેખા :-

- 8.0 ઉદ્દેશ્યો
- 8.1 પ્રસ્તાવના
- 8.2 પ્રેરણા
- 8.3 પ્રેરણાની લાક્ષણિકતાઓ
- 8.4 જરૂરિયાતની લાક્ષણિકતાઓ
- 8.6 જરૂરિયાતના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક નિર્ણાયકો
- 8.7 સમાયોજન
- 8.8 સમાયોજનના સ્તરો
- 8.9 સામાજિક સ્તરે સમાયોજન
- 8.10 તણાવ
- 8.11 વ્યક્તિત્વ પર તણાવની અસર
- 8.12 હતાશા
- 8.13 વ્યક્તિત્વ પર હતાશાની અસર
- 8.14 સંઘર્ષ
- 8.15 વ્યક્તિત્વ પર સંઘર્ષની અસર
- 8.16 સારાંશ
- 8.17 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 8.18 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 8.19 સંદર્ભસુચિ

8.0 ઉદ્દેશ્યો

વિદ્યાર્થી મિત્રો આ એકમના અભ્યાસબાદ તમે.....

- પ્રેરણાના અર્થ અને તેની વ્યાખ્યા વિશે જાણશો.
- પ્રેરણાના લક્ષણો સમજશો.
- જરૂરિયાત શું છે? તેનો અર્થ અને વ્યાખ્યા વિશે સમજશો.
- જરૂરિયાતના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક નિર્ણાયકો તેમજ તેની વિશેષતાઓ વિશે જાણશો.
- સમાયોજનનો અર્થ અને વ્યાખ્યા વિશે સમજશો.
- વ્યક્તિગત, સામાજિક અને અન્ય સ્તરો જેવા વિવિધ સ્તરે સમાયોજનની સ્થિતિ વિશે માહિતી મેળવી શકશો.

- તણાવ શું છે? તેમજ વ્યક્તિત્વ પર તેની અસરો વિશે જાણશો.
- ડિપ્રેશન શું છે? અને વ્યક્તિત્વ પર તેની શું અસર પડે છે તેની માહિતી પ્રાપ્ત કરશો.
- સંઘર્ષ શું છે? અને વ્યક્તિત્વ પર તેની શું અસર પડે છે તેના વિશે સમજશો.

8.1 પ્રસ્તાવના

વર્તન શા માટે થાય છે? આ સંદર્ભમાં જ પ્રેરણાની વિભાવનાનો વિકાસ થયો. પ્રેરણા એ શક્તિ છે જે માનવ વર્તનને ચલાવે છે. આ શક્તિને જરૂરિયાત અથવા ઈચ્છા કહેવાય છે. કોઈપણ વર્તન પ્રક્રિયાને સમજવા માટે, સંબંધિત જરૂરિયાતો અથવા ઈચ્છાઓને જાણવી જરૂરી છે. પ્રેરક તત્વો ઘણા સ્વરૂપો લઈ શકે છે, જેમ કે ઉદ્દેશ્યો, વૃત્તિઓ, ઈચ્છાઓ, હેતુઓ, આકાંક્ષાઓ, રુચિઓ, ટેવો વગેરે. આધુનિક મનોવૈજ્ઞાનિકો માને છે કે વર્તન સામાન્ય હોય કે અસામાન્ય, તે જરૂરિયાત અને પ્રેરણા દ્વારા નિયંત્રિત અને નિયંત્રિત થાય છે. પ્રેરણા પણ સમાયોજન સાથે નજીકથી સંબંધિત છે. સમાયોજન પ્રક્રિયાને અસર થાય છે કારણ કે વ્યક્તિનું વર્તન પ્રેરણાને આધીન હોય છે. આના આધારે, એવું જોવામાં આવે છે કે જે વ્યક્તિ તેની પ્રેરણાઓ અને વિચારોમાં સંકલન અથવા સમાયોજન સ્થાપિત કરવામાં અસમર્થ હોય તેના વર્તનને અવ્યવસ્થિત અથવા અવ્યવસ્થિત કહેવામાં આવે છે. તેથી, તે જાણવું જરૂરી છે કે તેના સામાન્ય સમાયોજનમાં વ્યક્તિની જરૂરિયાતો અને પ્રેરણાઓનું કાર્ય શું છે?

8.2 પ્રેરણાનો અર્થ અને વ્યાખ્યાઓ

‘પ્રેરણા’ શબ્દ લેટિન શબ્દ મોટિક્સ પરથી આવ્યો છે જેનો શાબ્દિક અર્થ થાય છે કે વ્યક્તિની આંતરિક શક્તિ અથવા ઊર્જા કે જેના દ્વારા વ્યક્તિ ચોક્કસ પ્રકારની પ્રક્રિયા કરવા માટે ઉત્તેજિત થાય છે. તેથી, પ્રેરક વર્તન વ્યક્તિની કેટલીક આંતરિક જરૂરિયાતો દ્વારા સંચાલિત થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, જ્યારે કોઈ વ્યક્તિને ભૂખ લાગે છે, ત્યારે ભૂખની જરૂરિયાત (શરીરમાં ખોરાકની અછત) વ્યક્તિનું ધ્યાન વિચલિત કરે છે અને તેને ખોરાક મેળવવામાં મદદ કરી શકે તેવા વર્તન તરફ દોરી જાય છે. પરિણામ એ છે કે વર્તન પસંદગીયુક્ત બને છે અને પ્રેરિત થાય ત્યારે ધ્યેય નિર્દેશિત થાય છે. જ્યાં સુધી લક્ષ્ય પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી આ વર્તન ચાલુ રહે છે.

આ સંદર્ભમાં મનોવૈજ્ઞાનિકોએ વિવિધ વ્યાખ્યાઓ આપી છે. ફિશરનો મત એ છે કે, ‘પ્રેરણા’ એ ક્રિયાનું વલણ અથવા પ્રોપલ્શન છે જેમાં અમુક ભાગ દિશા અને દિશા સાથે સંબંધિત છે.’

ગિલફોર્ડના મતે, ‘પ્રેરણા’ એ એક વિશેષ આંતરિક સ્થિતિ અથવા સ્થિતિ છે જે ક્રિયા શરૂ કરે છે અને તેને ચાલુ રાખે છે.’

કોલમેનના મતે, ‘પ્રેરણા’ એ વ્યક્તિની આંતરિક સ્થિતિ છે જે ચોક્કસ ધ્યેય તરફ વર્તનને ઉત્તેજિત અને દિશામાન કરે છે.’

શરીફ, ગિલમર અને શોને તેમના મંતવ્યો આ રીતે મૂક્યા છે કે ‘પ્રેરણા’ એ વ્યક્તિની કાર્ય કરવાની વૃત્તિ છે જે અમુક પ્રોપલ્શનથી શરૂ થાય છે અને ક્રિયામાં સમાપ્ત થાય છે.’

પ્રેરણાની મુખ્ય પ્રકૃતિ આ વ્યાખ્યાઓ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રેરણા એ એક આંતરિક પરિબળ અથવા સ્થિતિ છે જે કોઈ પણ ક્રિયા અથવા વર્તનને ચોક્કસ દિશામાં જાગૃત અથવા દિશામાન કરે છે.

પ્રેરક વર્તણૂકનો મુખ્ય આધાર અથવા માપદંડ શું છે, તેનો ઉલ્લેખ કેફર અને એપ્લે (1964) દ્વારા પણ કરવામાં આવ્યો છે જે નીચે મુજબ છે.

1. પ્રેરણા ઊર્જા પ્રદાન કરીને વ્યક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે.
2. પ્રેરણા વ્યક્તિના વર્તનને પસંદગીયુક્ત અને ધ્યેય લક્ષી બનાવે છે.
3. પ્રેરણા પ્રાણીના વર્તનમાં તીવ્રતા અને મંદતા બનાવે છે.
4. પ્રેરણા જીવના વર્તનમાં સ્વ-સુધારણા લાવે છે.
5. પ્રેરણા પ્રાણીની વર્તણૂકમાં ઉદ્ભવતા તકરારનો ઉકેલ પૂરો પાડે છે.
6. પ્રેરણા પ્રાણીના વર્તનને આર્થિક બનાવે છે.

પ્રેરિત વર્તનનું મુખ્ય કારણ પ્રેરણા અને જરૂરિયાત છે. આ સંદર્ભમાં, હલ, હેબ વગેરેએ દરેક પ્રેરક બળ અથવા અંત પ્રેરક બળ 'ની ઉત્પત્તિને અમુક ભૌતિક જરૂરિયાત ગણી છે.

8.3 પ્રેરણા અથવા પ્રેરણાની લાક્ષણિકતાઓ

પ્રેરણામાં નીચેના લક્ષણો છે

1. પ્રેરણા એ એક ખાસ આંતરિક સ્થિતિ છે.
2. તેના થવાથી જીવમાં એક ખાસ પ્રકારનો માનસિક તણાવ અને અસંતુલન ઉત્પન્ન થાય છે.
3. આ તણાવને દૂર કરવા માટે, વ્યક્તિ ધ્યેય નિર્દેશિત પ્રતિભાવો આપે છે.
4. ધ્યેય પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી આ ક્રિયા સતત ચાલુ રહે છે અને ધ્યેય અનુસાર ક્રિયાનું સ્વરૂપ પણ બદલાતું રહે છે.
5. લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી, તણાવ અને માનસિક અસંતુલન સમાપ્ત થાય છે.

8.4 અર્થ અને વ્યાખ્યાની જરૂર છે

જરૂરિયાત એક પ્રકારની આંતરિક સ્થિતિ છે. દરેક જીવની કેટલીક જરૂરિયાતો હોય છે. વ્યક્તિની વર્તણૂક તેના સંતોષ અને અસંતોષથી પ્રભાવિત થાય છે. કંટાળાજનક અને અન્ય મનોવૈજ્ઞાનિકોએ જરૂરિયાતને અભાવ ગણાવ્યો છે જે શરીરમાં તણાવ પેદા કરે છે અને એવું વર્તન ઉત્પન્ન કરે છે જે અસંતુલનને દૂર કરે છે. હલ અનુસાર, પ્રોપલ્શન વર્તનને ઊર્જા પ્રદાન કરે છે. આમ, પર્યાવરણમાં જે વસ્તુઓ જીવોના અસ્તિત્વ અને વિકાસમાં મદદ કરે છે તેને જરૂરિયાત કહેવામાં આવે છે. વ્યક્તિ પોતાનું અસ્તિત્વ જાળવવા અને વિઘટનથી પોતાને બચાવવા માટે પ્રયત્ન કરે છે.

8.5 જરૂરિયાતની લાક્ષણિકતાઓ

નીચેની જરૂરિયાતની લાક્ષણિકતાઓ છે-

1. જરૂરિયાત એક પ્રકારની આંતરિક લાક્ષણિકતા છે.
2. દરેક વ્યક્તિની ચોક્કસ જરૂરિયાતો હોય છે.
3. જરૂરિયાતોના સંતોષ અને અસંતોષથી વ્યક્તિનું વર્તન પ્રભાવિત થાય છે.
4. જરૂરિયાત વ્યક્તિને પ્રેરણા પૂરી પાડે છે.
5. જરૂરિયાતો અપૂર્ણ થવાના કિસ્સામાં વ્યક્તિમાં તણાવ વધે છે.

8.6 જરૂરિયાતના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક નિર્ણાયકો

1. શારીરિક જરૂરિયાતો: આમાં ઊંઘ સંબંધિત જરૂરિયાતોનો સમાવેશ થાય છે. આ જરૂરિયાતો પૂરી ન થવાથી માનસિક અસર થાય છે. એટલે કે, આ જરૂરિયાતો વ્યક્તિના મનોવૈજ્ઞાનિક કાર્યોને અસર કરે છે. વ્યક્તિનો તણાવ ત્યારે જ વધે છે જ્યારે વ્યક્તિની આ મનોવૈજ્ઞાનિક જરૂરિયાતોને પૂરી કરવામાં કોઈ અડચણ આવે છે.
2. પીડાદાયક ઉત્તેજનાની સલામતી અને અવગણના: દુઃખદાયક ઉત્તેજનાને ટાળવા ઈચ્છે તે પ્રાણીની કુદરતી વૃત્તિ છે. ભૂખ, તરસ, થાક, ગરમી, ઠંડી અને કેટલીક લાગણીઓ વ્યક્તિ માટે પીડાદાયક હોય છે. આનાથી બચવા માટે તે ઘણા સલામતી ઉપાયો શોધે છે. વિવિધ પ્રકારનાં સમાયોજનનાં પગલાં શોધે છે પરંતુ જ્યારે તે પોતાને પીડામાંથી છટકી શકતો નથી, ત્યારે ગેરવ્યવસ્થા શરૂ થાય છે.
3. જાતીયતા: આ જૈવિક પ્રેરણાનો મુખ્ય હેતુ સર્જનાત્મક છે. આને જાતીય વર્તન કહેવામાં આવે છે. વિવિધ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પરિબળો વ્યક્તિની જાતીય પ્રેરણાને પ્રભાવિત કરે છે. જાતીય વર્તનમાં વિચલનો વ્યક્તિગત અને જૂથ બંને સ્તરે જોવા મળે છે. સામાજિક સ્તરે નૈતિક ધોરણોના અવમૂલ્યનને કારણે, વ્યક્તિનું સેક્સ પ્રત્યે પ્રેરક વર્તન બદલાય છે. આ રીતે, શારીરિક જરૂરિયાતો આંતરિક રીતે વ્યક્તિને પેજના વિચાર મુજબ સતત અમુક લક્ષ્ય હાંસલ કરવા માટે ઉત્તેજિત કરે છે -

તેના ત્રણ મુખ્ય કાર્યો છે -

1. ભૌતિક જરૂરિયાતોની સંતોષ
2. જાનવરને શારીરિક ઈજાથી બચાવવા
3. પ્રજનન અને બાળ સંરક્ષણ માટે પ્રાણીને મદદરૂપ થાય તેવી પ્રવૃત્તિઓને ઉત્તેજિત કરવી.

● મનોવૈજ્ઞાનિક જરૂરિયાતો

સામાન્ય સમાજમાં, મોટાભાગની જૈવિક જરૂરિયાતો અને સુરક્ષા જીવો દ્વારા પૂરી કરવામાં આવે છે, જેના કારણે તેઓ ભાગ્યે જ કોઈ સંઘર્ષ અથવા વિક્ષેપનો સામનો કરે છે જ્યારે કેટલીક મનોવૈજ્ઞાનિક જરૂરિયાતોની ગેરહાજરીમાં, સમાયોજન, માનસિક સ્વાસ્થ્યમાં ઘટાડો અને સંઘર્ષ જેવી પરિસ્થિતિઓ ઊભી થાય છે. વ્યક્તિગત આ માટે પેજે તેમના મંતવ્યો નીચે મુજબ રજૂ કર્યા છે -

શ્રી ઓલપોર્ટે આ મનોવૈજ્ઞાનિક જરૂરિયાતોને શારીરિક જરૂરિયાતોમાંથી ઉદભવતા મોટા સ્વરૂપ તરીકે ગણી છે. મુખ્ય જરૂરિયાતો છે નીચે દર્શાવેલ છે.

1. સંરક્ષણ
2. જિજ્ઞાસા
3. પ્રેમ અને મંજૂરીની જરૂર છે
4. જોડાણ
5. શ્રેષ્ઠતા
6. આત્મસન્માન

● સામાજિક જરૂરિયાતો

માણસ સ્વભાવે સામૂહિકતા તરફ વલણ ધરાવે છે. વ્યક્તિ પોતાના સમૂહમાં સમાજ સાથે જોડાયેલ રહે છે. આ સામાજિક પ્રેરણાને લીધે, વ્યક્તિ સામાજિક રિવાજો અને પરંપરાઓ અનુસાર વર્તે છે અને તેના દરેક વર્તન માટે સામાજિક સ્વીકૃતિ માંગે છે.

નીચેની મુખ્ય સામાજિક જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં લીધી છે-

1. અન્ય લોકો તરફથી પ્રતિસાદ
2. મનોલૈંગિક પ્રેરણા
3. આદત અને પ્રેરણા
4. ઉત્તેજના

8.7 સમાયોજનનો અર્થ અને વ્યાખ્યા

વિદ્યાર્થી અર્ધવાર્ષિક પરીક્ષામાં તેના વર્ગમાં પ્રથમ સ્થાન મેળવવાનું લક્ષ્ય રાખે છે. જો કે, અન્ય વિદ્યાર્થીઓની સ્પર્ધા અને તેની ઓછી ક્ષમતાને કારણે તે પોતાનું લક્ષ્ય હાંસલ કરવામાં નિષ્ફળ જાય છે. આ કારણે તે હતાશા અને અસંતોષ, માનસિક તણાવ અને ભાવનાત્મક સંઘર્ષનો અનુભવ કરે છે. આવી સ્થિતિમાં તે પોતાનું મૂળ ધ્યેય એટલે કે અર્ધવાર્ષિક પરીક્ષામાં નાપાસ થવા પર ધ્યાન આપતો નથી અને વાર્ષિક પરીક્ષામાં પ્રથમ સ્થાન મેળવવાનું પોતાનું લક્ષ્ય બનાવે છે. હવે જો તે આ ધ્યેય હાંસલ કરે છે, તો તે તેની પરિસ્થિતિ અથવા વાતાવરણ સાથે 'વિસંગત' થાય છે. પરંતુ જો તેને સફળતા ન મળે તો તેનામાં 'વિસંગતતા' ઉત્પન્ન થાય છે. ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા માટે સંજોગોને અનુકૂળ બનાવવા અથવા સંજોગોને અનુકૂળ બનવું.

વ્યક્તિ પોતાની ક્ષમતા અનુસાર આ સમાયોજન કરે છે. અમે 'સમાયોજન' અને 'અસમાયોજન' ના અર્થને વધુ સ્પષ્ટ કરવા માટે કેટલીક વ્યાખ્યાઓ આપી રહ્યા છીએ, જેમ કે "સમાયોજન એ એવી પ્રક્રિયા છે કે જેના દ્વારા જીવો તેમની જરૂરિયાતોને અનુરૂપ થાય છે અને આ જરૂરિયાતોની પરિપૂર્ણતાને અસર કરતા સંજોગો.

ગેટ્સ એટ અલ "વ્યક્તિ અને તેના પર્યાવરણ વચ્ચેના અસંતુલનનો ઉલ્લેખ કરે છે."

આ વ્યાખ્યાઓ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સમાયોજન એ સતત પ્રક્રિયા છે. તે જ સમયે, વ્યક્તિ પરિસ્થિતિ અને વાતાવરણને અનુરૂપ થવા માટે તેના વર્તનમાં ફેરફાર કરે છે. તેથી, સમાયોજનને સંતુલિત સ્થિતિ કહેવામાં આવે છે.

● સમાયોજન સુવિધાઓ

સમાયોજન કરનાર વ્યક્તિમાં નીચેની લાક્ષણિકતાઓ જોવા મળે છે -

1. પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન, નિયંત્રણ અને યોગ્ય વર્તન.
2. સંતુલન.
3. પર્યાવરણ અને સંજોગોનો લાભ લેવો.
4. સમાજના અન્ય લોકોનું ધ્યાન.

5. સંતોષ અને ખુશી.
6. સામાજિકતા, આદર્શ પાત્ર, ભાવનાત્મક રીતે અસ્થિર, સંતુલિત અને જવાબદાર.
7. હિંમતવાન અને સમસ્યાનું નિરાકરણ.

ગેટ્સે કહ્યું છે કે સમાયોજિત વ્યક્તિ તે છે જેની જરૂરિયાતો અને સંતોષ સામાજિક દ્રષ્ટિકોણ અને સામાજિક જવાબદારીની સ્વીકૃતિ સાથે ગોઠવવામાં આવે છે.

8.8 સમાયોજનના સ્તરો

વ્યક્તિની બધી જ ઈચ્છાઓ કે જરૂરિયાતો પૂરી કરવી ક્યારેય શક્ય નથી, કારણ કે ઘણી બધી ઈચ્છાઓ એવી હોય છે જે સંપૂર્ણ રીતે અસામાજિક હોય છે અથવા વ્યક્તિની ક્ષમતા બહાર હોય છે અથવા તો અમુક અંશે જ પૂરી થાય છે. તેથી, સમાયોજન જાણતી વખતે, સમાયોજન ક્યા સ્વરૂપો લઈ શકે છે તે જાણવું પણ મહત્વપૂર્ણ છે. કેટલીકવાર વ્યક્તિ તેની ઈચ્છાઓ અને પર્યાવરણના વિવિધ સંજોગોને સમાયોજિત કરવામાં નિષ્ફળ જાય છે અથવા ખોટી રીતે ગોઠવાય છે. તેથી, અહીં સમાયોજનના અન્ય સ્વરૂપો વિશે પણ જાણવું મહત્વપૂર્ણ છે. અત્રે ઉલ્લેખનીય છે કે સમાયોજનની વિવિધ શ્રેણીઓ વચ્ચે કોઈ ભેદ રેખા દોરી શકાતી નથી, કારણ કે આ શ્રેણીઓમાં પ્રકારનો કોઈ તફાવત નથી પરંતુ ડિગ્રી અથવા તીવ્રતાનો તફાવત છે. નીચે અમે તેનું વ્યવસ્થિત રીતે વર્ણન કરી રહ્યા છીએ. સમાયોજન પ્રતિક્રિયાઓ: આ શ્રેણીમાં વ્યક્તિની તે પ્રતિક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે જે સંજોગો સાથે જોડાણમાં વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ કોઈ કાર્ય કરવા માંગે છે અને અવરોધક સંજોગો તે કાર્યમાં અવરોધ ઉભો કરે છે, ત્યારે સૌથી સામાન્ય રીત એ છે કે સખત અને સ્માર્ટ કામ કરવું. ઉદાહરણ તરીકે, એક વિદ્યાર્થી પરીક્ષામાં હાજર રહેવાની હતાશાને ટાળવા માટે સખત મહેનત કરે છે અને સામાન્ય રીતે આમ કરવામાં સફળતા મેળવે છે. આ રીતે તે પોતાની પ્રેરણાઓમાં સંતુલન જાળવી રાખે છે અને હતાશાનો શિકાર બનતો નથી. આમ, અનુકૂળ પ્રતિક્રિયાઓમાં મુખ્યત્વે વ્યક્તિની સર્જનાત્મક પ્રતિક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે જેમાં વ્યક્તિ તેના પર્યાવરણ અથવા સામાજિક નિયમો અથવા માન્યતાઓને સ્ટીરિયોટાઇપ તરીકે નહીં પરંતુ સાચા પરિપ્રેક્ષ્યને કારણે માને છે અને તેને પોતાની પ્રેરણાઓ સાથે સંતુલિત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. સિગ્મંડ મુજબ, આવા યોગ્ય પ્રતિભાવો વ્યક્તિત્વ વિકાસ અથવા વ્યક્તિની પરિપક્વતા તરફ દોરી જાય છે. સીશોર અને કર્ઝ અનુસાર, આ પ્રકારની પ્રતિક્રિયાઓની તપાસ કરવા માટે નીચેના મૂળભૂત તત્વો છે -

1. તે પ્રતિક્રિયાઓ જે વ્યક્તિને ઈચ્છિત ધ્યેય હાંસલ કરવામાં અથવા તેને પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ કરે છે,
2. જેના દ્વારા વ્યક્તિને સામાજિક પ્રતિષ્ઠા અને સતત વૃદ્ધિ થાય છે,
3. જેનાથી સમાજને ફાયદો થાય અને સાથે સાથે કોઈ વ્યક્તિને નુકસાન ન થાય,
4. જેના દ્વારા વ્યક્તિમાં એવો આત્મવિશ્વાસ કેળવાય છે કે તે ભવિષ્યની સમસ્યાઓને હિંમત અને નિશ્ચયથી ઉકેલી શકે છે.

8.9 વિક્ષેપિત અનુકૂળ અથવા અર્ધ-સંતુલન પ્રતિક્રિયાઓ

જ્યારે વ્યક્તિ તેની પ્રેરણાઓને પરિપૂર્ણ કરવા માટે સંજોગોને સંજોગો સાથે સંતુલિત કરે છે, ત્યારે તેની પ્રેરણાઓ સંપૂર્ણપણે સંતુષ્ટ થઈ શકતી નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, બધી પ્રેરણાઓ

સંપૂર્ણપણે અનુકૂળ સાબિત થતી નથી. કેટલાકમાં માત્ર આંશિક સમાયોજન હોય છે; ઉદાહરણ તરીકે, પરીક્ષામાં સારા માર્ક્સ મેળવવા માટે સખત મહેનત કરવાને બદલે, વિદ્યાર્થી દિવાસ્વપ્નો જુએ છે કે પેપર નીકળી જશે, કોપી તપાસનાર નિરીક્ષક જાણી જશે વગેરે. આવી સ્થિતિમાં, વિદ્યાર્થી કલ્પના દ્વારા આંશિક સમાયોજન સ્થાપિત કરશે, પરંતુ તેને સંપૂર્ણ સંતોષ મળશે નહીં. આવી પ્રક્રિયાઓને આંશિક રીતે અનુકૂળ અથવા અર્ધ-સંતુલિત પ્રતિક્રિયાઓ કહેવામાં આવે છે. ફિશરે આ હેઠળ વળતર વગેરે જેવી કાર્યવાહીનો સમાવેશ કર્યો છે.

● અયોગ્ય પ્રતિક્રિયાઓ

જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ સંજોગોમાં તેની પ્રેરણાઓને સમાયોજિત કરવામાં અસમર્થ હોય છે, ત્યારે તેને ગેરવ્યવસ્થા પ્રતિક્રિયાઓ કહેવામાં આવે છે. વ્યક્તિ સામાજિક અને બૌદ્ધિક હોવાના પરિણામે, તે અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. તેને વિવિધ પ્રેરકોને સંતોષવાની સમસ્યાનો સામનો કરવો પડે છે. જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ સમાયોજનને અવરોધે તેવા કાર્યો કરવાનું ચાલુ રાખે છે, ત્યારે આવી પ્રતિક્રિયાઓને અવ્યવસ્થિત પ્રતિક્રિયાઓ કહેવામાં આવે છે. જેમ કે પીવાની આદત કેળવવી જેથી તે સ્વતંત્ર રીતે કામ કરી શકે. આ પ્રકારની પ્રતિક્રિયાઓ ધરાવતી વ્યક્તિ સંજોગોમાં પ્રતિક્રિયા આપવાનો ઈનકાર કરે છે. તે નક્કી કરે છે કે તેણે સંજોગો સામે નકારાત્મક પ્રતિક્રિયા આપવી પડશે. આ પ્રકારની પ્રતિક્રિયાઓમાં રીએસન અને બાળપણના વર્તનને લગતી ક્રિયાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. વ્યક્તિ કેટલીકવાર કોઈ ખાસ પ્રેરણા અથવા જરૂરિયાત પર ધ્યાન આપતી નથી અને અન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં વ્યસ્ત રહે છે. આવી સ્થિતિમાં, તે પ્રેરણા નિરાશ થઈ જાય છે અને તે નિરાશ પ્રેરણા દબાવવામાં આવે છે. દબાવવાના પ્રયત્નોને મેલાડજસ્ટમેન્ટ પ્રતિક્રિયાઓ કહેવામાં આવે છે.

● ગેરવ્યવસ્થા પ્રતિક્રિયાઓ :

આ પ્રકારની પ્રતિક્રિયાઓમાં તે પ્રતિક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે જે ખોટી રીતે ગોઠવવામાં આવે છે. કારણ કે આ પ્રકારનું સમાયોજન વ્યક્તિ અને સમાજ બંને માટે હાનિકારક છે, તેને મેલાડજસ્ટમેન્ટ પ્રતિક્રિયાઓ કહેવામાં આવે છે. જે લોકો આવી પ્રવૃત્તિઓ કરે છે તેમની સમાજમાં ટીકા થાય છે અને ધીમે ધીમે તેમનું વર્તન સામાન્ય વર્તન કરતા અલગ થવા લાગે છે. આવા લોકો ન તો પોતાની પ્રગતિ કરી શકે છે અને ન તો તેમના દ્વારા સમાજ અને દેશની પ્રગતિ થાય છે. તેના સામાજિક સંબંધો ધીમે ધીમે બગડતા જાય છે. આ પ્રકારની પ્રતિક્રિયાઓ ઘણી અસામાન્ય વર્તણૂકો અને માનસિક વિકૃતિઓને જન્મ આપે છે. આ રીતે, આ પ્રતિક્રિયાઓને લીધે, વ્યક્તિ ન તો ઈચ્છિત ધ્યેય પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને ન તો તે ભવિષ્યની સમસ્યાઓ હલ કરવામાં મદદ કરે છે. આ લોકો બિનજરૂરી રીતે દિવાસ્વપ્નો જોવામાં પોતાનો સમય બગાડે છે. નિષ્ફળતાઓથી બચવા માટે, તે તેની પ્રેરણાઓને વધુ દબાવવાનું શીખે છે અને વધુ પડતા દમનને કારણે, વ્યક્તિ રોજિંદા જીવનમાં ઘણી ભૂલો, અસામાન્ય વર્તન અને માનસિક બીમારીઓથી પીડાવા લાગે છે. તેની અંદર હંમેશા ઉથલપાથલ રહે છે જેના કારણે તેનામાં આત્મવિશ્વાસ અને ઉત્સાહનો અભાવ હોય છે. સીશોર અને કર્ઝ મુજબ, નીચેના તત્વો અવ્યવસ્થિત પ્રતિક્રિયાઓમાં હાજર છે:

1. જે વ્યક્તિને ઈચ્છિત અને પ્રારંભિક ધ્યેય અથવા તેના યોગ્ય અવેજી લક્ષ્ય હાંસલ કરવાથી દૂર લઈ જાય છે.
2. જે વ્યક્તિને માત્ર કામચલાઉ આશ્વાસન આપે છે અને વાસ્તવમાં નુકસાનકારક છે.

3. જેના કારણે વ્યક્તિ સમાજ પર બોજ ગણાય છે. તે અન્ય લોકોની મદદ લઈ શકે છે પરંતુ અન્યને મદદ કરી શકતો નથી.
4. જેના કારણે વ્યક્તિના માનસિક અને શારીરિક સ્વાસ્થ્યને નુકસાન થાય છે, તેની કાર્યક્ષમતા ઘટી જાય છે અથવા આત્મવિશ્વાસનો અભાવ થાય છે.

ફિશરે આ પ્રતિક્રિયાઓ હેઠળ જુલમ, લાદવું, મજબૂરી વગેરે જેવી ક્રિયાઓનો સમાવેશ કર્યો છે.

8.10 તણાવની વ્યાખ્યા

આંતરિક સંઘર્ષ એ તણાવનું એક સ્વરૂપ છે. ફોઈડ મુજબ, અસામાન્યતાનો સ્ત્રોત તણાવ છે. મનુષ્ય માટે મુશ્કેલીઓ મુશ્કેલ છે પરંતુ જો માનવ જીવનમાં મુશ્કેલીઓ ન હોય તો જીવન સ્થિર બને. કારણ કે મુશ્કેલીઓના કારણે આપણામાં ટકી રહેવાની ઈચ્છા પેદા થાય છે, પરંતુ જો મુશ્કેલીઓ વધુ પડતી થઈ જાય તો તે અસાધારણતાનું રૂપ લઈ લે છે અને તેને તણાવ કહેવાય છે. જ્યાં સુધી આપણે ખોરાક ખાઈએ કે આપણી ઈચ્છાઓ પૂરી ન કરીએ ત્યાં સુધી આપણે આપણી અંદર તણાવની લાગણી અનુભવતા રહીએ છીએ. તણાવ પેદા થવાના ત્રણ કારણો છે-

1. નિષ્ફળતા અથવા હતાશા 2. સંઘર્ષ 3. પીડા, બોજ અથવા દબાણ

ધારો કે બાળકની માતા સફરજન લાવે છે. એ સફરજન મેળવવાની ઈચ્છા બાળકના મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ માતા સફરજનને છુપાવે છે અને તેને એવી જગ્યાએ રાખે છે જ્યાં બાળક પહોંચી શકતું નથી. બાળકને સફરજન કેવી રીતે મળવું જોઈએ? કારણ કે તે આ સમસ્યાનો સામનો કરી રહ્યો છે કે તે રાખેલા સફરજન સુધી પહોંચી શકતો નથી. આવી સ્થિતિમાં, તે ત્રણ રીતે વર્તશે: 1. કાં તો તે આક્રમક વર્તન કરશે, 2. તે પરિસ્થિતિમાંથી પોતાને પાછો ખેંચી લેશે અથવા 3. તે પરિસ્થિતિ સાથે કોઈ પ્રકારનું સમાધાન કરશે. પરિસ્થિતિની આક્રમકતામાં, બાળક ટ્રાયલ અને એરર પદ્ધતિનો આશરો લેશે અને સફરજન મેળવવાનો પ્રયાસ કરશે. ઉપાડમાં તે પ્રયત્ન કરવાનું બંધ કરશે અને રડવાનું શરૂ કરશે. પરંતુ કરારમાં તે તેની માતાને તેની બહેનને સારું સફરજન આપવા અને તેને બીજું કંઈક આપવાનું કહેશે. પરિસ્થિતિમાં આ ત્રણ પ્રકારનું વર્તન વ્યક્તિના મહત્વાકાંક્ષા સ્તર પર આધારિત છે. તણાવ સામાન્ય રીતે વધુ હાનિકારક હોય છે. આમાં, વ્યક્તિના વધુ મહત્વપૂર્ણ પ્રેરકો અવરોધિત થઈ જાય છે. આ પ્રકારની સ્થિતિ લાંબા સમય સુધી વ્યક્તિની સામે રહે છે, જેના કારણે વ્યક્તિની સામે અજાણી અને અશક્ય સમસ્યાઓ દેખાય છે. વ્યક્તિ આ સમસ્યાઓ હલ કરવામાં અસમર્થ હોય છે અને તે પોતાને આ સમસ્યાઓને નિયંત્રિત કરવામાં અસમર્થ જણાય છે.

કોલમેનના શબ્દોમાં -

તણાવ બે પ્રકારના હોય છે: 1. શારીરિક અને 2. માનસિક, ઉદાહરણ તરીકે, જ્યારે વ્યક્તિને તાવ આવે છે, ત્યારે તેના શરીરના દરેક ભાગ અને દરેક તંતુ તાપમાનથી પ્રભાવિત થાય છે. આ સ્થિતિ શારીરિક તણાવનું એક સ્વરૂપ છે. બીજું, જ્યારે વ્યક્તિ સખત મહેનત કરે છે અને તેની જરૂરિયાતો પૂરી કરી શકતો નથી, ત્યારે તણાવની સ્થિતિ ઊભી થાય છે. તેવી જ રીતે, ઘણી માનસિક સ્થિતિઓ, પરેશાનીઓ, વ્યક્તિગત નિષ્ફળતાઓ વગેરે પણ તણાવના કારણો છે. તણાવના સામૂહિક સ્વરૂપો પણ છે, જેમ કે યુદ્ધ વગેરે.

8.11 તણાવની અસર

તણાવની વ્યક્તિના વર્તન પર નીચેની અસરો હોય છે -

1. વ્યક્તિ આક્રમક વર્તન કરવા લાગે છે અને દરેક મુદ્દા પર લડવા લાગે છે.
2. વ્યક્તિ પોતાની જાતને પરિસ્થિતિથી અલગ કરી લે છે, એટલે કે તે પરિસ્થિતિને ટાળવા લાગે છે.
3. પરિસ્થિતિના આક્રમકતાને ટાળવા માટે, વ્યક્તિ ટ્રાયલ અને એરર પદ્ધતિનો આશરો લેવાનું શરૂ કરે છે.
4. વ્યક્તિમાં વધુ મહત્વપૂર્ણ હેતુઓ અવરોધિત થાય છે.
5. અજાણી અને અશક્ય સમસ્યાઓ વ્યક્તિ સમક્ષ દેખાવા લાગે છે.

8.12 હતાશાનો અર્થ અને વ્યાખ્યા

વ્યક્તિ પાસે ઘણી ઈચ્છાઓ અને જરૂરિયાતો હોય છે. તે તેમને સંતુષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. પરંતુ જરૂરી નથી કે તે આમ કરવામાં સફળ થાય. તેના માર્ગમાં અવરોધો આવી શકે છે. તે અવરોધો તેની આશાઓને સંપૂર્ણ અથવા આંશિક રીતે નાશ કરી શકે છે. આવી સ્થિતિમાં તે હતાશા અનુભવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, આપણે સવારની ટ્રેનમાં 4 વાગ્યાની દિલ્હી જવા માંગીએ છીએ. અમે વહેલા ઉઠવા માટે એલાર્મ ઘડિયાળમાં ચાવી મૂકીએ છીએ, પણ તે વાગતી નથી. આથી અમે જાગી શકતા નથી અને દિલ્હી જવા માટે અસમર્થ છીએ. અથવા ધારો કે આપણે સમયસર સ્ટેશન પર પહોંચીએ. પરંતુ ભીડને કારણે અમને ટિકિટ નથી મળી શકતી અથવા તો અમે ટ્રેનમાં બેસી શકતા નથી અને તે જતી રહે છે. બંને કિસ્સામાં અમારી દિલ્હી જવાની ઈચ્છા આડે આવે છે. તે પૂર્ણ થતું નથી, જેના પરિણામે આપણે ‘હતાશા’નો ભોગ બનીએ છીએ.

આ રીતે, આપણે કહી શકીએ કે ‘નૈરાશ્ય’ એ તણાવ અને સમાયોજનની સ્થિતિ છે, જે ત્યારે ઊભી થાય છે જ્યારે આપણે આપણી કોઈપણ ઈચ્છાઓ અથવા જરૂરિયાતોના માર્ગમાં અટવાઈ જઈએ છીએ. ‘નૈરાશ્ય’ નો અર્થ વધુ સ્પષ્ટ કરવા માટે, અમે બે વ્યાખ્યાઓ આપી રહ્યા છીએ, જેમ કે -

ગુડે “હતાશાનો અર્થ છે કોઈક ઈચ્છા અથવા જરૂરિયાતમાં અવરોધોનો સામનો કરવાથી ઉદ્ભવતા ભાવનાત્મક તણાવ.”

કોલેસ્નિક - “હતાશા એ કોઈ જરૂરિયાત પૂરી કરવામાં અથવા વ્યક્તિ જે મહત્વપૂર્ણ માને છે તે ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવામાં અવરોધિત અથવા અસફળ થવાની લાગણી છે.”

● હતાશાના પ્રકારો

‘હતાશા’ના બે પ્રકારના છે-

1. બાહ્ય હતાશા એ એવી પરિસ્થિતિનું પરિણામ છે જેમાં અમુક બાહ્ય અવરોધ વ્યક્તિને તેનું લક્ષ્ય હાંસલ કરવામાં રોકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, બાહ્ય હતાશા શારીરિક મર્યાદાઓ, નિયમો, કાયદાઓ અથવા અન્યના અધિકારો અથવા ઈચ્છાઓથી પરિણમી શકે છે.

2. આંતરિક હતાશા એ એક અવરોધનું પરિણામ છે જે વ્યક્તિની અંદર અસ્તિત્વ ધરાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, આંતરિક ઉદાસીનતા ભયને કારણે પરિણમી શકે છે જે વ્યક્તિને તેના લક્ષ્યો હાંસલ કરવામાં અથવા વ્યક્તિગત ખામીઓ (જેમ કે પૂરતા જ્ઞાન, શક્તિ, હિંમત અથવા કૌશલ્યનો અભાવ) થી અટકાવે છે.

8.13 હતાશાની અસર

હતાશાની સ્થિતિમાં, બાળક અથવા વ્યક્તિ ચાર રીતે વર્તે છે:

1. તે આક્રમક બને છે.
2. તે આત્મસમર્પણ કરે છે.
3. તે થોડા સમય માટે એકલા પડી જાય છે.
4. તે કોઈ રોગથી પીડિત હોવાનું વિચારે છે. પરંતુ એવું જરૂરી નથી કે આવું વર્તન કરનાર વ્યક્તિ ડિપ્રેશનનો શિકાર હોય. આ વિચારને સમર્થન આપતાં મોર્સ અને વિન્ગોએ લખ્યું છે કે, “ડિપ્રેશનનો ભોગ બનનાર વ્યક્તિ આ ચારમાંથી કોઈ પણ પ્રકારનું વર્તન કરે છે, પરંતુ તે જરૂરી નથી કે તેની પાસે આ ચારમાંથી કોઈ પણ પ્રકારનું વર્તન હોય.” કોઈપણ રીતે ડિપ્રેશનનો શિકાર છે.”

8.14 સંઘર્ષનો અર્થ અને વ્યાખ્યા

વ્યક્તિએ પોતાનું લક્ષ્ય હાંસલ કરતી વખતે અનેક અવરોધોનો સામનો કરવો પડે છે. ઘણી વખત, સમયની અછત, ઘણા વિકલ્પોમાંથી એક પસંદ કરવા અને ધ્યેય પ્રાપ્ત કર્યા પછી આગળનું લક્ષ્ય નક્કી કરવા જેવા ઘણા અવરોધો આવે છે. આવા સમયે માનસિક સંઘર્ષ કે સંઘર્ષ થવા લાગે છે. આ સ્થિતિ માનસિક અશાંતિની સ્થિતિ છે.

‘સંઘર્ષ’ નો સામાન્ય અર્થ વિરોધી વિચારો, ઈચ્છાઓ, ઉદ્દેશ્યો વગેરેનો વિરોધ છે. સંઘર્ષના કિસ્સામાં, વ્યક્તિમાં ભાવનાત્મક તણાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેની માનસિક શાંતિ નાશ પામે છે અને તે કોઈપણ પ્રકારનો નિર્ણય લેવામાં અસમર્થ હોય છે.

‘સંઘર્ષ’ ઘણા સ્વરૂપો લઈ શકે છે, જેમ કે એક વ્યક્તિનો બીજી વ્યક્તિ સાથે સંઘર્ષ, વ્યક્તિનો તેના પર્યાવરણ સાથેનો સંઘર્ષ, કૌટુંબિક સંઘર્ષ, સાંસ્કૃતિક સંઘર્ષ વગેરે. આ બધા કરતાં વધુ ગંભીર અને ભયંકર આંતરિક સંઘર્ષ છે. આ સંઘર્ષ વ્યક્તિના વિચારો, લાગણીઓ, ઈચ્છાઓ, લાગણીઓ, વલણ વગેરેમાં થાય છે.

‘સંઘર્ષ’નો મુખ્ય આધાર સાચા-ખોટાનો વિચાર છે. ઉદાહરણ તરીકે, બાળક જાણે છે કે તેના પિતાનું પાકીટ કબાટમાં રાખવામાં આવ્યું છે. તે તેના વિશે વિચારવાનું શરૂ કરે છે. તે તેમાંથી કેટલાક પૈસા ઉપાડવા માંગે છે. પરંતુ તે સમજે છે કે ચોરી કરવી એ અયોગ્ય કૃત્ય છે અને જો તેની ચોરીની જાણ થશે તો તેને સજા થશે. તે આ વિરોધાભાસી બાબતો વિશે વિચારે છે. પરિણામે, તેનામાં માનસિક સંઘર્ષ શરૂ થાય છે. તે શ્રેષ્ઠ અને યોગ્ય વસ્તુ કરવાનો નિર્ણય કરીને જ તેને સમાપ્ત કરી શકે છે.

‘સંઘર્ષ’ ની કેટલીક વ્યાખ્યાઓ જોઈ શકાય છે - ડગ્લાસ અને હોલેન્ડ “સંઘર્ષ એટલે ખાસ અને વિરોધી ઈચ્છાઓ વચ્ચેના તણાવના પરિણામે ઉદભવતી પીડાદાયક ભાવનાત્મક સ્થિતિ.”

કો અને કોના જણાવ્યા મુજબ, “જ્યારે વ્યક્તિએ તેના પર્યાવરણમાં તેના પોતાના હિતો અને ઈચ્છાઓ વિરુદ્ધ કામ કરતા પરિબળોનો સામનો કરવો પડે છે ત્યારે સંઘર્ષ થાય છે.” ફોઈડ મુજબ, “આઈડી, અહંકાર અને સુપરએગો વચ્ચે સંવાદિતાના અભાવને કારણે માનસિક સંઘર્ષ ઉદભવે છે.”

8.15 સંઘર્ષની અસર

વ્યક્તિઓ અથવા બાળકો પર સંઘર્ષની અસરો નીચે પ્રમાણે છે.

1. કોઈપણ કામ કરતી વખતે બાળકો અને લોકોની સામે માનસિક મૂંઝવણ ઊભી થાય છે.
2. બાળકો અને વ્યક્તિઓને હતાશા અને નિષ્ફળતાઓનો સામનો કરવો પડે છે.
3. બાળકો અને વ્યક્તિઓને વિરોધાભાસી પ્રશ્નો પસંદ કરવામાં મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડે છે.
4. બાળકો અને વ્યક્તિઓને પરિસ્થિતિઓનો સામનો કરવામાં મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડે છે.
5. બાળકો અને વ્યક્તિઓ સામે અસંતોષકારક પરિસ્થિતિઓ ઊભી થાય છે.
6. બાળકો અને વ્યક્તિઓના તેમના લક્ષ્યોને પ્રાપ્ત કરવા માટેના પ્રયત્નો નિષ્ફળ થવા લાગે છે.
7. બાળકો અને લોકો તેમની નિર્ણય લેવાની ક્ષમતા ગુમાવવા લાગે છે.
8. બાળકો અને લોકોની સામે માનસિક અને જાતીય સંઘર્ષો ઊભા થાય છે.
9. બાળકો અને વ્યક્તિઓ કુટુંબ અને શાળાના વાતાવરણ વચ્ચે તણાવનો સામનો કરે છે.

8.16 સારાંશ

પ્રસ્તુત એકમમાં, પ્રેરણા અથવા પ્રેરણાની વ્યાખ્યા અને અર્થ વિશે પ્રકાશ ફેંકવામાં આવ્યો છે. આ સાથે પ્રેરણાના લક્ષણો પણ આપવામાં આવ્યા છે. વર્તમાન એકમમાં જ જરૂરિયાતોનો અર્થ અને વ્યાખ્યા રજૂ કરવામાં આવી છે અને જૈવિક જરૂરિયાતો, મનોવૈજ્ઞાનિક જરૂરિયાતો, સામાજિક જરૂરિયાતો વગેરે વિશે વિગતવાર ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પ્રસ્તુત એકમમાં, સમાયોજનની વ્યાખ્યા, અર્થ અને લાક્ષણિકતાઓ પણ પ્રદાન કરવામાં આવી છે અને વિવિધ સ્તરે સમાયોજનની પ્રક્રિયા પર પણ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. આ એકમમાં, તણાવની વ્યાખ્યા અને વ્યક્તિ પર તેની અસરનું વિગતવાર વર્ણન રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. હતાશા શું છે? અને તેની વિશેષતાઓ શું છે તેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે અને ડિપ્રેશનના પ્રકારો અને તે વ્યક્તિ પર કેવી અસર કરે છે તે વિશે વિશેષ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. વર્તમાન એકમમાં જ સંઘર્ષનો અર્થ અને વ્યાખ્યા અને વ્યક્તિના જીવન પર તેની અસરો લખવામાં આવી છે.

8.17 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. તમે પ્રેરણા દ્વારા શું સમજો છો ?

.....
.....

.....
.....
.....
2. પ્રેરણાની વ્યાખ્યા અને લક્ષણો લખો.

.....
.....
.....
.....
.....
3. જરૂરિયાત શું છે ?

.....
.....
.....
.....
.....
4. શારીરિક જરૂરિયાતો શું છે? વર્ણન કરો.

.....
.....
.....
.....
.....
5. મનોવૈજ્ઞાનિક જરૂરિયાતો પર નોંધ લખો.

.....
.....
.....
.....
.....
6. સામાજિક જરૂરિયાતો શું છે ?

7. સમાયોજન શું છે ?

.....
.....
.....
.....
.....

8. સમાયોજનની વિશેષતાઓ લખો.

.....
.....
.....
.....
.....

9. વ્યક્તિના વિવિધ સ્તરે સમાયોજનની પ્રક્રિયાઓ વિશે લખો.

.....
.....
.....
.....
.....

10. હતાશા શું છે? અને વર્તન પર તેની શું અસર પડે છે?

.....
.....
.....
.....
.....

11. તણાવ શું છે? અને વર્તન પર તેની શું અસર પડે છે ?

.....
.....
.....
.....
.....

12. સંઘર્ષ શું છે? અને તે માનવ વર્તન પર શું અસર કરે છે ?

.....
.....
.....

8.18 ચાવીરૂપ શબ્દો

પ્રેરણા	: પ્રેરણા એ માનસિક પ્રેરણા છે જે વ્યક્તિને એહેસાસ આપે છે કે તે કોઈ લક્ષ્ય અથવા હેતુ માટે કાર્ય કરવો જોઈએ. તે વ્યક્તિના વર્તન, દષ્ટિ અને કાર્યશક્તિ પર અસર કરે છે.
જરૂર	: જરૂર એ એવી તાત્કાલિક આવશ્યકતા છે જે વ્યક્તિને પોઈઝ અથવા કાર્ય માટે પક્કી રીતે પ્રેરિત કરે છે. આ તે અવસ્થા છે, જ્યારે જીવિત રહેવા માટે અથવા કિસ્મત માટે મૂળભૂત મર્યાદાઓનું પાલન કરવું જરૂરી છે.
સમાયોજન	: સમાયોજન એ એવા પ્રક્રિયાને દર્શાવે છે જેમાં વ્યક્તિ કે જૂથ નવો પરિસ્થિતિ કે પરિપ્રેક્ષ્ય સાથે જોડાવા માટે પોતાને એડજસ્ટ કરે છે. આ તે સ્થિતિ છે જ્યાં વૈવિધ્ય અને પરિવર્તન સાથે સન્મતિ થાય છે.
ઉત્તેજના	: ઉત્તેજના એ એવી સ્થિતિ છે જેમાં કોઈ બાહ્ય અથવા આંતરિક પ્રેરણા વ્યક્તિને પેળવવામાં, સામનો કરવાની ક્ષમતા માટે સક્રિય કરે છે. તે વ્યક્તિના મૂડ અને જજબાતોને ગતિ આપે છે.
ભૌતિક	: ભૌતિક એ એ ક્ષેત્ર છે જે વ્યક્તિના શારીરિક, દ્રષ્ટિગત અને અનુભવને સાક્ષાત પ્રદર્શિત કરે છે. આ પદનો ઉપયોગ વર્તમાન પરિસ્થિતિઓમાં થતો શારીરિક સામગ્રી કે પરિવર્તનને દર્શાવવાનો છે.
પસંદગીયુક્ત	: પસંદગીયુક્ત એ એવા વસ્તુ અથવા વિકલ્પોને દર્શાવે છે, જે વ્યક્તિની પસંદગી, આકર્ષણ અને પસંદગીઓથી અનુરૂપ હોય છે. આ તે પરિસ્થિતિ છે જ્યારે વ્યક્તિ પોતાના માન્યતાઓ અને પસંદગીઓ મુજબ નિર્ણય લે છે.

8.19 સંદર્ભસૂચિ

1. સિંહ, લાભ એવં તિવારી ગોવિન્દ, અસમાન્ય મનોવિજ્ઞાન, વિનોદ પુસ્તક મન્દિર, આગરા, વર્ષ 2001, પેજ 99-103 તથા 130-131.
2. પાઠક, પી.ડી., શિક્ષા મનોવિજ્ઞાન, વિનોદ પુસ્તક મન્દિર આગરા, વર્ષ 2007, પેજ 420-422. તથા 426-428.

-: રૂપરેખા :-

- 9.0 ઉદ્દેશ્યો
- 9.1 પ્રસ્તાવના
- 9.2 વારસો
- 9.3 પદ્ધતિ
- 9.4 વારસાના નિયમો
- 9.5 પ્રાથમિક પ્રતિક્રિયાશીલ વૃત્તિઓ
- 9.6 વારસાની અસરથી સંબંધિત કેટલાક અભ્યાસો
- 9.7 પર્યાવરણના પ્રકાર
- 9.8 સારાંશ
- 9.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 9.10 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 9.11 ગ્રંથસૂચિ

9.0 ઉદ્દેશ્યો

વિદ્યાર્થી મિત્રો, પ્રસ્તુત એકમનો અભ્યાસ કર્યા તમે.....

- વારસાનો અર્થ સમજી શકશો.
- આનુવંશિકતા વિશે સમજશો.
- વારસાના નિયમો જાણી શકશો.
- વ્યક્તિત્વ પર આનુવંશિકતાની અસર વિશે સમજશો.
- પ્રાથમિક પ્રતિક્રિયાત્મક વૃત્તિઓને જાણશો.
- વારસાની અસરને લગતા કેટલાક અભ્યાસો કરી શકશો.
- પર્યાવરણના પ્રકારોને સમજવામાં સક્ષમ થશો.
- આનુવંશિકતા પર પર્યાવરણની અસરને સમજશો.
- આનુવંશિકતા અને પર્યાવરણના સંબંધિત મહત્ત્વને સમજવામાં સમર્થ થશો.

9.1 પ્રસ્તાવના

વ્યક્તિનું જીવન વારસા દ્વારા જ શક્ય છે. વંશપરંપરાગત પરિબળો તેના મનોશારીરિક બંધારણ પર વિશેષ અસર કરે છે. વારસો એ બાળકના શારીરિક અને માનસિક બંધારણનો પિતા છે. તેથી, વારસાનો અર્થ અને તેની અસરો જાણવી જરૂરી લાગે છે. વ્યક્તિને તેના સંતાનોમાંથી જે ગુણો અને લક્ષણો વારસામાં મળે છે તે વારસાગત લક્ષણો છે. એટલે કે, જે પ્રક્રિયા દ્વારા તે શારીરિક અને માનસિક લાક્ષણિકતાઓ પ્રાપ્ત થાય છે તેને વારસો કહેવામાં આવે છે.

રુથ, બેનેડિક્ટ આનુવંશિકતા એટલે માતાપિતા પાસેથી તેમના સંતાનોમાં વિવિધ લક્ષણોનું પ્રસારણ.

ફેરચાઈલ્ડ, એચ.પી. આનુવંશિકતાનો અર્થ થાય છે શારીરિક (જન્મજાત મનોવૈજ્ઞાનિક સહિત) લક્ષણોનું તેમના સંતાનોમાં પ્રસારણ.

પદ્ધતિ દ્વારા માતાપિતાના ગુણો બાળકના વ્યક્તિત્વમાં લાવવામાં આવે છે તેને વારસો કહેવામાં આવે છે.

9.2 વારસો

9.2.1 આનુવંશિકતા શબ્દની સમજૂતી

H-Human life

E-Emotions

R-Reasoning

E-Explaining capacity

D-Developmental traits

I-Integrating power

T-Talent temperament

Y-Yielding

આનુવંશિકતા માનવ જીવનને શક્ય બનાવે છે અને તેમાં લાગણી, તર્ક શક્તિ, સંચાર શક્તિ, બુદ્ધિ, વિકાસના ગુણો, આંતરિક શક્તિ અને કાર્યાત્મિક ક્ષમતાનો સમાવેશ થાય છે.

9.3 જીવતંત્રની પદ્ધતિ

હવે પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે માતા-પિતાના ગુણો બાળકમાં કેવી રીતે પ્રસારિત થાય છે. આ સમજવા માટે જીવનની રચના સમજવી જરૂરી છે. વ્યક્તિનું શરીર અનેક કોષોનું બનેલું છે. આ કોષો શરીરના દરેક ભાગમાં જોવા મળે છે અને શરીરને કાર્યશીલ બનાવે છે. સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચેના જાતીય સંબંધો દ્વારા, પુરુષના શુક્રાણુ ગર્ભાશયમાં પહોંચે છે અને સ્ત્રીનું ઈંડા પણ ફેલોપિયન ટ્યુબ દ્વારા ગર્ભાશયમાં પ્રવેશ કરે છે અને બંનેનું મિલન થાય છે, જેના પરિણામે ગર્ભાધાન શક્ય બને છે. ગર્ભાવસ્થા પૂર્ણ થતાં બાળકનો જન્મ થાય છે. પુરુષોમાં શુક્રાણુઓ અને સ્ત્રીઓમાં ઈંડા પ્રજનન ગ્રંથિઓમાંથી ઉદ્ભવે છે. દરેક માસિક ચક્રમાં, અંડાશયમાંથી એક ઈંડા ગ્રંથિ ઉત્પન્ન થાય છે. તે અંડાશયમાંથી આવે છે. આ પ્રક્રિયાને ઓવ્યુલેશન કહેવામાં આવે છે. જો કે દરેક સ્ત્રી-પુરુષના જાતીય સંબંધોથી ઘણા શુક્રાણુઓ બહાર આવે છે અને અંડાશયને મળે છે, પરંતુ તેમાંથી માત્ર એક જ પ્રણાલીમાં હાજર અંડાશયને મળે છે, તો જ નવું જીવન શરૂ થાય છે. આ ફળદ્રુપ ઓવમમાં 46 રંગસૂત્રો હોય છે, જેમાંથી અડધા માતાના હોય છે અને અડધા પિતાના હોય છે. સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેના અંડકોશ અને શુક્રાણુમાં 23-23 રંગસૂત્રો હોય છે અને દરેક રંગસૂત્રમાં 40-100 જનીનો હોય છે. જનીન માતા-પિતાના ગુણો બાળકમાં લઈ જાય છે. તેના આધારે બાળકનો રંગ, સ્વરૂપ, લંબાઈ, પહોળાઈ, બંધારણ વગેરે નક્કી કરવામાં આવે છે.

9.4 વારસાના નિયમો

વારસાના ત્રણ મુખ્ય નિયમો ગણવામાં આવે છે:

1. સમાનને જન્મ આપે છે
2. વિવિધતાનો કાયદો
3. પ્રત્યાગમાન

વારસાનો સાચો નિયમ એ છે કે સજીવો પોતાના જેવા જ અને સમાન વિકાસ પામે છે. આ તે જ લક્ષણો છે જે માતાપિતા ધરાવે છે. તે જ સમયે, બીજો નિયમ એ છે કે બાળક સંપૂર્ણપણે માતાપિતા સાથે સમાન નથી, તેની શારીરિક રચનામાં તફાવત છે. આનું કારણ એ છે કે માતા-પિતાના જનીનો બાળકમાં વિવિધ સ્થાનો ધરાવે છે, તેથી વિવિધતા જોવા મળે છે. માતાપિતાના સંતાનોમાં પણ ભિન્નતા છે, આ પ્રબળ અને અપ્રિય જનીનોના ગુણધર્મોને કારણે છે. ત્રીજો નિયમ એ છે કે પ્રતિભાશાળી માતાપિતાના બાળકો પ્રતિભાશાળી હોય છે અને નિમ્ન વર્ગના માતાપિતાના બાળકો નિમ્ન વર્ગના હોય છે. પ્રતિભાશાળી માતાપિતાના જનીન કોષો તેમને પ્રતિભાશાળી બનાવે છે. જ્યારે તેમના શુક્રાણુઓ મળે છે, ત્યારે એક બુદ્ધિશાળી બાળકનો જન્મ થાય છે. પરંતુ માતાપિતા અથવા દાદા દાદી હંમેશા પ્રતિભાશાળી નથી. તેથી, જ્યારે પૂર્વજોની પ્રતિભા ઓછી પ્રતિભાને મળે છે, ત્યારે બાળકમાં ઓછી ગુણવત્તાવાળા ગુણોનો વિકાસ થાય છે.

- સ્ત્રી પ્રતિભા
- પ્રતિભાશાળી બાળક
- પુરૂષ પ્રતિભા
- ઓછી પ્રતિભાશાળી બાળક
- સ્ત્રી ઓછી પ્રતિભાશાળી

9.4.1 વ્યક્તિત્વ પર આનુવંશિકતાની અસર

વ્યક્તિત્વની નીચેની લાક્ષણિકતાઓ વારસા દ્વારા પ્રભાવિત થાય છે.

1. શારીરિક બાંધકામ
2. શારીરિક આકાર, ઊંચાઈ, ચામડીનો રંગ, વાળ અને આંખો, ઊંચાઈ, બંધારણ વગેરે આનુવંશિકતાથી પ્રભાવિત થાય છે.
3. કાર્યાત્મક ક્ષમતા
4. શારીરિક શક્તિ, રક્ત વર્ગીકરણ, પ્રજનન, રોગો પ્રત્યે સંવેદનશીલતા વગેરે.
5. કાર્યાત્મક લક્ષણો છે જે વારસા દ્વારા પ્રભાવિત છે.
6. માનસિક લક્ષણો
7. બુદ્ધિ, નબળી માનસિકતા, મૂર્ખતા, ચતુરાઈ, વૈજ્ઞાનિક અને સાહિત્યિક ક્ષમતા વગેરે.
8. આનુવંશિકતા લક્ષણો પર અસર કરે છે.
9. અસામાન્ય લક્ષણો
10. આમાં એનિમિયા, રક્તપિત્ત, રંગ અંધત્વ, રાત્રી અંધત્વ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ વારસો

11. દ્વારા ટ્રાન્સફર કરવામાં આવે છે.

- વ્યક્તિત્વ પર આનુવંશિકતાની અસર

વિસ્તારો અને ક્લસ્ટરો

લાક્ષણિક ગુણધર્મો

1. ભૌતિક

શારીરિક આકાર: 1. લંબાઈ 2. વજન 3. જડાઈ 4. માળખું

રંગ: 1. ત્વચાનો રંગ 2. વાળનો રંગ 3. પોપચા

માળખું: 1. શરીરની રચના 2. મોંની રચના 3. આંખોનું માળખું 4. માથાનું માળખું

અસાધારણતા: 1. શારીરિક ખામી 2. માનસિક ખામી 3. રાત્રી અંધત્વ જેવા રોગો,

સ્ક્રિએકેનિયા, રક્તપિત્ત વગેરે. ધ્વનિ: 1. જોરથી 2. મધ્યમ

2. માનસિક બુદ્ધિ: 1. ઉત્તમ 2. ઉત્તમ 3. સામાન્યથી ઉપર 4. સામાન્યથી નીચે 5. મૂર્ખ 6. મૂર્ખ 7. રુટ

લાગણી: 1. આશા 2. નિરાશા 3. ચીડિયાપણું 4. અસ્થિરતા

સ્વેગ: 1. ગુસ્સો 2. ઝઘડો 3. સહાનુભૂતિ 4. પ્રેમ 5. ડર 6. ચિંતા 7. હાસ્ય

3. કાર્યાત્મક

શક્તિઓ: 1. શારીરિક શક્તિ 2. માનસિક શક્તિ 3. આત્માની શક્તિ 4. જાતીયતા

બ્લડ: A, AB, B, O

ફળદ્રુપતા: 1. કામવાસના 2. પ્રજનન કરવાની શક્તિ 3. સંતાન થવાનો અંતરાલ

રોગો પ્રત્યે સંવેદનશીલતા 1. શરીરની નાજુકતા 2. સહનશીલતા

9.5 પ્રાથમિક પ્રતિક્રિયાની વૃત્તિઓ

કાર્યાત્મક સ્તર: 1. પ્રવૃત્તિ 2. અન્ડરએક્ટિવિટી 3. હાયપરએક્ટિવિટી

અનુકૂલન: 1. સામાન્ય અનુકૂલન 2. મંદ અનુકૂલન 3. મુશ્કેલીઓ

સંવેદનશીલતા: 1. ખૂબ 2. ઓછી

સમસ્યાનું નિરાકરણ: 1. ધારણા 2. કલ્પના 3. અનુભવથી લાભ મેળવવાની ક્ષમતા 4. તર્ક શક્તિ

9.6 વારસાની અસરથી સંબંધિત કેટલાક અભ્યાસો

વ્યક્તિત્વ પર આનુવંશિકતાનો પ્રભાવ કેટલી હદે નોંધપાત્ર છે તે અંગે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. પરંતુ એ વાત ચોક્કસ છે કે વારસા વિના બાળકમાં ગુણો વિકસી શકતા નથી. શારીરિક લાક્ષણિકતાઓ,

બુદ્ધિ, પ્રકૃતિ વગેરે વારસા દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. ફ્રાન્સિસ ગાલ્શનએ તેમના પુસ્તક વારસાગત જીનિયસમાં વારસાની અસર દર્શાવી છે. તેમનો વિચાર હતો કે જ્યાં સુધી એક સક્ષમ પુરુષ સક્ષમ સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરશે ત્યાં સુધી બુદ્ધિશાળી બાળકનો જન્મ થશે. ગેલ્ટને 30 કલાકારોના પરિવારોનો અભ્યાસ કર્યો અને જાણવા મળ્યું કે આ પરિવારોના 64 ટકા બાળકો કલાકારો હતા, જ્યારે સામાન્ય વસ્તીના માત્ર 1 ટકા કલાકારો હોવાનું જણાયું હતું. 1992 માં, ગોડાર્ડે એ કલ્લિક્ક પરિવારનો અભ્યાસ પ્રકાશિત કર્યો. કાલિકાક નામનો વ્યક્તિ અમેરિકાનો રહેવાસી હતો જેણે બે વાર લગ્ન કર્યા હતા. એક ક્રાંતિ દરમિયાન અને બીજું પછી કરવામાં આવ્યું હતું. પહેલી પત્ની માનસિક વિકલાંગ હતી અને બીજી બુદ્ધિશાળી અને પૂજારીની દીકરી હતી. આ બંનેમાંથી જન્મેલા બાળકોમાં ઘણી અસમાનતા હતી. માનસિક રીતે વિકલાંગ પત્નીને જન્મેલા બાળકોની પેઢીઓમાંથી કુલ 480 143 માનસિક વિકલાંગ હતા. 24 શરાબી, 3 ગુનેગારો, 35 અનૈતિક કૃત્યો કરતા અને માત્ર 46 સામાન્ય હોવાનું જણાયું હતું. પાદરીની પુત્રીને જન્મેલા કુલ 496 બાળકોમાંથી મોટાભાગના વકીલો, ન્યાયાધીશો, ઉદ્યોગપતિઓ, પ્રોફેસરો વગેરે હતા.

કાર્લ પીયર્સન પણ વારસાની અસર પર ઘણા પ્રયોગો કર્યા. તેણે સાબિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો કે માતાપિતાની શારીરિક લાક્ષણિકતાઓ બાળક પર ચોક્કસપણે અસર કરે છે. તેમણે કહ્યું કે આનુવંશિકતાનો પ્રભાવ પર્યાવરણ કરતા 7 ગણો વધારે છે.

કાલમેન 5 એ સ્કિઝોફ્રેનિયાની ઉત્પત્તિ પર તેની અસરોના સંદર્ભમાં આનુવંશિકતાનો અભ્યાસ કર્યો અને તે નિષ્કર્ષ પર આવ્યા કે સામાન્ય વસ્તી કરતાં રક્ત સંબંધીઓમાં સ્કિઝોફ્રેનિયા વધુ સામાન્ય છે. જેક્સનએ પણ અભ્યાસ કર્યો હતો કે ઘણા રોગો પેઢીથી પેઢી સુધી પ્રસારિત થાય છે. તેથી, અભ્યાસો દર્શાવે છે કે આનુવંશિકતા વ્યક્તિની ઉત્પત્તિ અને તેની માનસિક અને શારીરિક લાક્ષણિકતાઓ નક્કી કરવામાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે. પરંતુ આ 100% સાચું નથી. જેમ યોગ્ય જમીન અને આબોહવા વિના વૃક્ષો અને છોડ ટકી શકતા નથી, તેવી જ રીતે યોગ્ય પર્યાવરણ વિના વ્યક્તિનો વિકાસ શક્ય નથી.

પર્યાવરણ બે શબ્દોથી બનેલું છે - પર્યાવરણ આવરણ. પરિ એટલે આસપાસ અને આવરણ એટલે આવરણ. એટલે કે તેની આસપાસના જીવ સિવાયની દરેક વસ્તુ તેના પર્યાવરણમાં સમાવિષ્ટ છે. ઉદાહરણ તરીકે, ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન, ગર્ભાશય પોતે બાળક માટે પર્યાવરણ છે. જન્મ સમયે, કુટુંબ અને ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ પર્યાવરણમાં આવે છે. જ્યારે તે બહાર જવાનું શરૂ કરે છે, ત્યારે તેના વાતાવરણમાં પડોશ, રમતના જૂથો અને અન્ય પરિસ્થિતિઓનો સમાવેશ થાય છે. આ પછી, શાળા અને અન્ય સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિઓનો પ્રભાવ આવે છે.

1. વ્યાખ્યા

ઝિન્સવર્ટ પી.: પર્યાવરણ એ દરેક વસ્તુ છે જે પદાર્થને ઘેરી લે છે અને તેના પર સીધી અસર કરે છે.

ઈલિયટ, ટી.ડી. સજીવ પદાર્થના કોઈપણ એકમની અસરકારક ઉત્તેજના અને ક્રિયાપ્રતિક્રિયાના ક્ષેત્રને પર્યાવરણ કહેવામાં આવે છે.

2. પર્યાવરણ શબ્દનું વિશ્લેષણ

E=શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ,

N=પડોશી

V = મૂલ્ય સિસ્ટમ

I = ક્રિયાપ્રતિક્રિયા પેટર્ન

R=ધર્મ

O-વ્યવસાય

N=પાલન

M-સામગ્રી સુવિધાઓ

E=આર્થિક પરિસ્થિતિઓ

N=કુદરતી વાતાવરણ

T=વિચારો

આમ આપણે કહી શકીએ કે પર્યાવરણમાં કુદરતી વાતાવરણ, સંસ્થાઓ, ધર્મ, વ્યવસાય, ભૌતિક સુવિધાઓ, આર્થિક સ્થિતિ, ક્રિયાપ્રતિક્રિયાની પદ્ધતિ અને મૂલ્ય વ્યવસ્થાનો સમાવેશ થાય છે.

પર્યાવરણમાં કુદરતી પરિસ્થિતિઓ, સંસ્થાઓ, ધર્મ, વ્યવસાય, ભૌતિક સુવિધાઓ, આર્થિક સ્થિતિ, ક્રિયાપ્રતિક્રિયાની પદ્ધતિઓ અને મૂલ્ય પ્રણાલીનો સમાવેશ થાય છે.

9.7 પર્યાવરણના પ્રકાર

I. બાહ્ય પર્યાવરણ

II. આંતરિક પર્યાવરણ

OC IC=E(પર્યાવરણ)

OC-બાહ્ય સ્થિતિ, IC-આંતરિક સ્થિતિ

OC=(Phy Bio Soc)

- ભૌતિક-ભૌતિક પાણી, હવા, સૂર્યપ્રકાશ, આબોહવાની મોસમની જમીન, ભેજ, આવાસ, કિરણોત્સર્ગ,
- જૈવ-જૈવિક: છોડ, પ્રાણીઓ, જંતુઓ, સૂક્ષ્મ જીવો, પોષણ,
- સમાજ સામાજિક: લોકો, રિવાજો, સંસ્કૃતિ, આવક વ્યવસાય, ધર્મ, સામાજિક અને રાજકીય સંગઠન, સંસ્થાઓ, પારિવારિક જીવન, જીવનધોરણ, શહેરીકરણ, ઔદ્યોગિકીકરણ, શેરીઓ અને તાણ, સ્પર્ધા.

III IC(LS NG PE)

LS- જીવન અવકાશ સમજવું, અર્થ, મૂલ્યનું મહત્ત્વ

N-જરૂરિયાતો: હું જીવન: ખોરાક, પાણી, હવા, જાતીય, મૂલ્ય,

II સલામતી: આંતરિક અને બાહ્ય

III પ્રેમ: સ્નેહ, જોડાણ, સંભાળ, ધ્યાન,

- ભાવનાત્મક ટેકો.

IV સંબંધ આદરણીય, આદર, દરજ્જો, મૂલ્ય, સ્વીકૃતિ, પ્રશંસા, મંજૂરી.

V સિદ્ધિ: સર્જનાત્મક અને ઉત્પાદક કાર્ય, કલ્યાણ, વાસ્તવિકતા સ્વ-અભિવ્યક્તિ.

G=ધ્યેય: વ્યવસાયિક ધ્યેય, શૈક્ષણિક ધ્યેય, ઘર બનાવવું, બાળકો હોવા, નાણાકીય સુરક્ષા શોધવી.

PE-ભૂતકાળનો અનુભવ: રચનાત્મક, વિનાશક, પીડાદાયક, આઘાતજનક.

9.7.1 પર્યાવરણની અસર

1. ભૌતિક અને જૈવિક

- ખાદ્યપદાર્થો: પંજાબમાં ઘઉં, બંગાળમાં ચોખા, ટુંડ્રમાં કાર્યુ માંસ, ઠંડા પ્રદેશોમાં વાળવાળા કપડાં, કોંગો બેસિનમાં નગ્ન, સમશીતોષ્ણ પ્રદેશોમાં કપાસ અને ઊન.
- ઘરો: પર્વતો પર ઢાળવાળી છતવાળા લાકડાના મકાનો, મેદાનોમાં ઈંટ અને સિમેન્ટ અને માટીના મકાનો.
- વસ્તી: મેદાનો, ટેકરીઓમાં ગીચ વસ્તી
- ભાગોમાં ઓછી વસ્તી
- વ્યવસાય: દરિયા કિનારે માછીમારી, મેદાનોમાં ઘઉં
- ચોખા વગેરેની ખેતી. જાતિઓ શારીરિક બંધારણ, રંગ અને શરીર, મેદાનોમાં વધુ રેલ અને સંસાધનો અને પર્વતોમાં ઓછા.
- આરોગ્ય સમશીતોષ્ણ શ્રેષ્ઠ સ્થિતિ
- માનવ વર્તન આર્થિક જીવન ઉનાળામાં વધુ આત્મહત્યા કરે છે
- ફળદ્રુપ પ્રદેશમાં ખેતી, ખનિજ પ્રદેશમાં કારખાનાઓ.
- કલા અને સાહિત્ય: પર્વતીય કલામાં પર્વતોનું વર્ણન, મેદાનોમાં પાકની જમીન અને લીલી પૃથ્વીનું વર્ણન.

2. સામાજિક પર્યાવરણ કુટુંબ (વર્ગ)

- ઉચ્ચ અને મધ્યમ વર્ગ: ઓછું સામાજિકકરણ, માતાપિતા દ્વારા વધુ કાળજી, સારા બનવા માટે પ્રોત્સાહન, વ્યક્તિગત અને સામૂહિક ધોરણો શીખવા પર ભાર, સ્પર્ધા, સારા બનવાની ચિંતા.
- નિમ્ન વર્ગ: તીવ્ર સામાજિકકરણ, માતાપિતાની ઓછી દેખરેખ, કોઈ પ્રોત્સાહન, સંખ્યાત્મક પગલાં, પ્રેમનો અભાવ, પોતાના જેવા જીવન લક્ષ્યો નહીં, સિદ્ધિને કારણે ચિંતાનો અભાવ.
- ખામીયુક્ત બાળક
- નકારાત્મક વલણ: તિરસ્કાર, ચિંતા, અસુરક્ષા, નબળો આત્મવિશ્વાસ,
- સંબંધ અલગતા, ઈર્ષ્યા, સભાન, વૃદ્ધિ મંદ
- અતિ લાડથી બગડેલું, શરમાળ, સ્વ-મૂલ્યાંકનનો અભાવ.
- અતિશય આત્મવિશ્વાસ, સ્વાર્થી, માતાપિતા પ્રત્યે પ્રતિકૂળ, શક્તિ વિરોધી

- અવાસ્તવિક
- શિસ્ત, સ્વ-મૂલ્યાંકન, સખત ચેતના વિકાસ, માનસિક સંઘર્ષની માંગ કરે છે. અસામાજિક વર્તન
- સ્વ-અવમૂલ્યનનો અભાવ, કઠોર ચેતના વિકાસ, માનસિક સંઘર્ષ. અસામાજિક વર્તન
- કઠોર શિસ્ત ભય અનિચ્છનીય: ધિક્કાર, મૈત્રીપૂર્ણ લાગણીઓનો અભાવ, ખામીયુક્ત મૂલ્ય માળખું, અવાસ્તવિક ઉદ્દેશ્યો, અવ્યવસ્થિત વર્તન.

3. શાળા

1. નિરંકુશ: હીનતા સંકુલ, લાગણીઓની સ્પષ્ટતામાં અવરોધ, શિક્ષકોનો સ્વભાવ.
2. ખૂબ સીધું: અનુશાસનહીન

પર્યાવરણ

1. મધ્યમ વર્ગના બાળકો માટે સ્પર્ધાત્મક અનુભવ, સતત તણાવ, શ્રેષ્ઠ અને હલકી લાગણીઓનો વિકાસ, સ્વ-કેન્દ્રિત 2. સહકારી: એકસાથે કામ કરવું, તમામ પ્રયાસોમાં સહકાર, સફળતા અને નિષ્ફળતામાં સામૂહિક ભાગીદારી, ઉદ્દેશ્ય, સ્વ-કેન્દ્રિત. કેન્દ્રિય, સામૂહિક પ્રયાસ, જૂથમાં આત્મસાત થવું, પુરસ્કારો અને સજાઓ

1. પુરસ્કારો - શૈક્ષણિક સિદ્ધિઓ માટે દરેકની સામે બાળકની પ્રશંસા કરવી
2. સજા: ખાનગીમાં સજાની સૌથી મોટી સિદ્ધિ એ છે કે દરેકની સામે સજાની અત્યંત નુકસાનકારક અસર.

4. ધર્મ:

વફાદાર નૈતિક દ્રષ્ટિકોણ, પ્રેમ, સદ્ભાવના, સહકાર, જીવનમાં શાંતિ, આત્મવિશ્વાસ, અસામાજિક પ્રવૃત્તિઓ કરવાનો ડર, પરંપરાગત વર્તન, આત્મહત્યાની લાગણી અને તણાવનો અભાવ.

- ધર્મમાં ઓછો અથવા
- કોઈ માન્યતા નથી
- નૈતિક દ્રષ્ટિકોણનો અભાવ, સદ્ભાવનાનો અભાવ,
- હંમેશા તાણ, આંતરિક શાંતિનો અભાવ, અનૈતિક કૃત્યો કરવાનો ડર, આત્મહત્યાની વૃત્તિઓ. ઉપરોક્ત શરતો ઉપરાંત, વ્યવસાયની કાર્યકારી પરિસ્થિતિઓ, ઉન્નતિની તકો, શિક્ષણ, વ્યક્તિગત ગુણોનું મહત્વ વગેરે પણ અસર કરે છે.

કેટલાક અભ્યાસ

કેટલાક પુરાવાઓ એ સાબિત કરવાના તમામ પ્રયાસો કર્યા છે કે વ્યક્તિનો માનવ સ્વભાવ સમાજમાં જ શક્ય છે. 1938 માં, અન્ના નામની 6 વર્ષની છોકરી મળી. તે ન તો બોલી શકતી હતી કે ન તો બોલી શકતી હતી, તેનો શારીરિક અને માનસિક વિકાસ પૂર્ણ થયો ન હતો. યુવતીને ઘરમાં એકલતામાં રાખવામાં આવી હતી અને તેને પરિવાર સાથે રહેવાની તક આપવામાં આવી ન હતી. બીજું ઉદાહરણ: કમલા અને અમલા નામની બે છોકરીઓ જેમને બાળપણમાં વરુ ઉપાડી ગયો હોવાનું જાણવા મળ્યું હતું. તેઓ માણસોની જેમ ન તો બોલી શકતા હતા અને ન ખાઈ શકતા હતા. તે પ્રાણીઓની જેમ

ચાલતી હતી અને વરુની જેમ રડતી હતી. બીજું ઉદાહરણ જોઈ શકાય છે: કાસ્પર હૌસર રાજકીય ષડયંત્રને કારણે સામાજિક સંબંધોથી અલગ પડી ગયા હતા. 1828 માં, 17 વર્ષની ઉંમરે, તે નુરેન વર્ગમાં મળી આવ્યો, તે સમયે તે ભાગ્યે જ ચાલી શકતો હતો. તે માત્ર બે શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરી શકતો હતો અને નિર્જીવ પદાર્થોને જીવંત માનતો હતો. આ તમામ અભ્યાસો સાબિત કરે છે કે વ્યક્તિનું માનસિક સ્વરૂપ સમાજમાં જ શક્ય છે. સામાજિક પર્યાવરણીય પરિસ્થિતિઓ વ્યક્તિગત તફાવતોને જન્મ આપે છે.

4. આનુવંશિકતા અને પર્યાવરણનું સાપેક્ષ મહત્ત્વ

ગેલ્ટનના અભ્યાસ સાથે, એક વિવાદ ઊભો થયો કે આનુવંશિકતા અને પર્યાવરણ વચ્ચે કયું મહત્ત્વ વધુ છે. ગેલ્ટને તેમના અભ્યાસમાં અવલોકન કર્યું કે કેવી રીતે નાની સંખ્યામાં અંગ્રેજી પરિવારોએ ઈંગ્લેન્ડમાં મહત્ત્વપૂર્ણ લોકોનું નિર્માણ કર્યું. તેમણે શોધી કાઢ્યું કે 188 અગ્રણી વ્યક્તિઓના 535 અગ્રણી સંબંધીઓ હતા જ્યારે 977 સામાન્ય લોકોના ફક્ત 4 ખાસ સંબંધીઓ હતા. પરંતુ આ અભ્યાસ એ નથી જણાવતો કે શું ખાસ વ્યક્તિઓ જીન્સના પ્રભાવને કારણે ઉભી થઈ કે પર્યાવરણને કારણે ખાસ બની. ગેલ્ટને પોતે આ સ્વીકાર્યું અને કહ્યું કે અભ્યાસ ફક્ત સૂચનો જ રજૂ કરે છે અને કોઈ સિદ્ધાંતને આગળ ધપાવતો નથી: આ સંદર્ભમાં, હુ અને (અનાસ્તાસી) અનાસ્તાસી કહે છે કે પ્રશ્ન એ છે કે આનુવંશિકતા અને પર્યાવરણ બંનેમાં કયા પરિબળો વર્તનના વિકાસ માટે જવાબદાર છે તે ગેરવાજબી છે અને અતાર્કિક કારણ કે વારસા વિના સજીવ વિકાસ કરી શકતો નથી અને યોગ્ય વાતાવરણ વિના સજીવ કોઈપણ પ્રકારનું વર્તન દર્શાવવા માટે ટકી શકતું નથી. તેથી બંનેને અલગથી જોઈ શકાતા નથી.

1. આનુવંશિકતા અને પર્યાવરણ બંને માળખાકીય લાક્ષણિકતાઓ પેદા કરે છે.

કેટલીક શરીરરચનાત્મક લાક્ષણિકતાઓ છે જેના પર વારસાની સીધી અસર થાય છે, જેમ કે લિંગ, આંખનો રંગ, રક્ત પ્રકાર વગેરે. આ માળખાકીય સુવિધાઓમાં પર્યાવરણીય જરૂરિયાત ઓછી છે. અન્ય લાક્ષણિકતાઓ જેમ કે શરીરનું કદ સમાન વારસામાં બદલાય છે કારણ કે તે પોષણ, આરોગ્ય, શિક્ષણ, આબોહવા વગેરેથી પ્રભાવિત થાય છે.

2. ગર્ભાવસ્થા આનુવંશિકતા અને પર્યાવરણ પર આધાર રાખે છે.

જે સમયે બાળકનો જન્મ થાય છે તે સમયે તે કોઈ ને કોઈ વાતાવરણથી ઘેરાયેલો હોય છે. તેના જન્મનું કારણ એ વાતાવરણ પણ છે જેમાં સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે શારીરિક સંબંધ શક્ય છે. અનુકૂળ વાતાવરણ હોય ત્યારે જ ગર્ભાવસ્થા શક્ય બને છે. જ્યાં સુધી બાળક ગર્ભમાં રહે છે ત્યાં સુધી તેનું વાતાવરણ ગર્ભાશય છે અને માતા પરની અસરો ગર્ભાશય દ્વારા બાળક પર પ્રતિબિંબિત થાય છે. ગર્ભની સ્થિતિ ગર્ભને અસર કરે છે. માતામાં પોષણનો અભાવ, દવાની અસર, રોગ, ભાવનાત્મક તાણ અને માનસિક અશાંતિ. તેનાથી બાળકમાં ખામી સર્જાય છે. રોથચાઈલ્ડ 11એ તેમના અભ્યાસમાં શોધી કાઢ્યું છે કે અકાળે જન્મેલા બાળકોની મોટાભાગની માતાઓ ભાવનાત્મક તાણથી પીડાય છે. કપૂર અને મેન્ડેલ 12 પણ એ જ નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યા કે જે માતાઓ ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન ચિંતા અને ભાવનાત્મક તાણથી પીડાય છે તેઓ અપરિપક્વ બાળકોને જન્મ આપે છે. આનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ગર્ભના વાતાવરણની અસર બાળકના વ્યક્તિત્વ પર પડે છે.

3. આનુવંશિકતા અને પર્યાવરણનો સીધો પ્રભાવ માળખાકીય અને વર્તણૂકીય લાક્ષણિકતાઓના વિકાસ પર દર્શાવવામાં આવે છે.

ઘણા વિદ્વાનોએ એ જાણવાનો પ્રયાસ કર્યો કે વિવિધ પર્યાવરણીય પરિસ્થિતિઓનો શારીરિક વિકાસ (ઉઠવું, બેસવું, ચાલવું વગેરે) પર કેટલો પ્રભાવ પડે છે અને વારસાગત દળો પર કેટલો પ્રભાવ પડે છે, પરંતુ કોઈ સફળ જવાબ મળી શક્યો નથી.

ગેસેલ 13, થોમ્પસન 14, સ્ટ્રેચર 15 વગેરે જેવા મનોવૈજ્ઞાનિકોએ તેમના અભ્યાસ પરથી તારણ કાઢ્યું કે પર્યાવરણીય પરિસ્થિતિઓ વિકાસની ગતિ અને સમય પર કોઈ અસર કરતી નથી. આ અભ્યાસોમાં, જોડિયાઓને નિયંત્રિત કરવાની પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. એક પ્રશિક્ષિત હતો, બીજો ન હતો. તાલીમ બાદ પણ આમાં કોઈ ફેરફાર થયો નથી. પરંતુ આનાથી એ સાબિત થતું નથી કે પર્યાવરણનો કોઈ પ્રભાવ નથી કારણ કે જો બાળક સામાજિક વાતાવરણમાં ન હોય તો તેનો શારીરિક અને માનસિક વિકાસ શક્ય નથી, આ વાત અનેક પરીક્ષણો દ્વારા સાબિત થઈ છે.

4. આનુવંશિકતા અને પર્યાવરણ બંને બુદ્ધિ પર અસરકારક છે.

ન્યુમેન, ફીમેન, વર્ટ અને વેન્ડેનબર્ગ વગેરેએ તેમના અભ્યાસમાં સાબિત કર્યું કે એક સાથે ઉછરેલા બાળકોની બુદ્ધિમત્તામાં ઘણી સમાનતા છે. અલગથી ઉછરેલા જોડિયા બાળકોમાં અસમાનતા જોવા મળી છે.

5. આનુવંશિકતા અને પર્યાવરણ બંને મનોવૈજ્ઞાનિક ગુણોના વિકાસમાં સક્રિયપણે ફાળો આપે છે.

આનુવંશિકતાનો મનોવૈજ્ઞાનિક ગુણો (આત્મવિશ્વાસ, અસરકારકતા, વચસ્વ, પ્રવૃત્તિ, ગુસ્સો, આકાંક્ષા, ઉદાસી) પર વધુ પ્રભાવ છે. તેમના અભ્યાસો દ્વારા, બેન્ડેનબર્ગ, ફીડમેન અને ગોટેસમેને સાબિત કર્યું છે કે આનુવંશિકતા મનોવૈજ્ઞાનિક ગુણોના વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ છે. અભ્યાસમાં ઘણી મર્યાદાઓ હોવા છતાં, તારણો દર્શાવે છે કે આનુવંશિકતા બહિર્મુખ અને અંતર્મુખ વ્યક્તિત્વના વિકાસ પર વધુ અસર કરે છે. (ઈએજીહજા સ.ત.) ઈએજીહજાએ આ સાબિત કર્યું છે. પરંતુ જ્યાં સુધી અનુકૂળ વાતાવરણ ન મળે ત્યાં સુધી આ ગુણો વિકસી શકતા નથી.

6. ગોઠવણ પર્યાવરણ દ્વારા વધુ અને આનુવંશિકતા દ્વારા ઓછી અસર કરે છે.

બાળકોના વિકાસ અને ગોઠવણ પર પર્યાવરણનો પ્રભાવ મહત્વપૂર્ણ છે. રોડમેનના મતે, વ્યક્તિનો સામાજિક વર્ગ તેના જીવનને ઘણી હદ સુધી અસર કરે છે. જેઓ નીચલા વર્ગના છે તેઓમાં શારીરિક હલકી ગુણવત્તા, જીવનધોરણ નીચું, અદાલતોમાં ઓછો ન્યાય, ઈચ્છાઓ અને પ્રેરણાઓનું નીચું સ્તર હોય છે. જો બાળકને જરૂરિયાત કરતાં વધુ પ્રેમ આપવામાં આવે તો તેને એડજસ્ટ કરવામાં મુશ્કેલી પડે છે અને જીવન દયનીય બની જાય છે.

7. સામાજિક ગુણોનો વિકાસ પર્યાવરણ પર વધુ નિર્ભર છે.

સામાજિક ગુણો (મિત્રતા, સહકાર, સહાનુભૂતિ, વર્તનની રીત) પર પર્યાવરણનો પ્રભાવ મહત્વપૂર્ણ છે. પર્યાવરણના પ્રકાર પ્રમાણે એક જ પ્રકારના ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે.

8. માનસિક અને વર્તણૂકીય વિકૃતિઓ પર પર્યાવરણનો પ્રભાવ મહત્વપૂર્ણ છે.

માનસિક રોગોનું કારણ આનુવંશિકતા નથી પરંતુ પર્યાવરણ છે. આનુવંશિકતા માત્ર થોડા રોગો (સ્કિઝોફ્રેનિયા) માં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. વર્તણૂકીય વિકૃતિઓ (સ્વયંસ્ફૂર્તિ, આક્રમકતા,

આજ્ઞાભંગ, વિનાશકતા, ચોરી, જૂઠું બોલવું, ગુનાઓ કરવા, ભાગી જવું) પર પર્યાવરણનો વધુ પ્રભાવ છે.

ઉપરના વર્ણન પરથી સાબિત થાય છે કે આનુવંશિકતા અને પર્યાવરણ બંને મહત્વપૂર્ણ છે. જીવનની દરેક ઘટના માટે તે સમાન રીતે જવાબદાર છે. ન તો કોઈ તેમાંથી કોઈને દૂર કરી શકે છે અને ન તો કોઈ તે જ કરી શકે છે. હકીકતમાં, માનવ વિકાસમાં, પર્યાવરણ અને આનુવંશિકતા બંનેની અલગથી કલ્પના કરી શકાતી નથી. જેનું બીજ છે તે જ વૃક્ષમાંથી તે જ વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. મધ્યવર્તી વિકાસ માટે પર્યાવરણ જરૂરી છે.

9.8 સારાંશ

માણસ શું કરી શકે છે તે આનુવંશિકતા દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે છે; વારસો માત્ર સંભવિતતા આપે છે. પર્યાવરણ આ ક્ષમતાના વિકાસ માટે તક પૂરી પાડે છે. આ બેમાંથી કયું વધુ મહત્વનું છે એવો પ્રશ્ન પૂછવો એ પૂછવા જેવું છે કે શું ખોરાક કે સલામતી કે હવા મનુષ્ય માટે વધુ મહત્વની છે. વાસ્તવમાં બંને સમાન મહત્વના છે.

9.9 તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

1. વારસાનો અર્થ સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

2. આનુવંશિકતા શબ્દ સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

3. જીવનની પદ્ધતિ સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

4. વારસાના નિયમોનું વર્ણન કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

5. વ્યક્તિત્વ પર આનુવંશિકતાની અસર સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

6. પ્રાથમિક પ્રતિક્રિયા વૃત્તિઓ શું છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

7. વારસાની અસરથી સંબંધિત અભ્યાસનું વર્ણન કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

8. પર્યાવરણના કેટલા પ્રકાર છે ?

.....

.....

.....

.....

.....

9. પર્યાવરણની અસર સમજાવો.

.....

.....

.....

.....
.....
10. આનુવંશિકતા અને પર્યાવરણનું સાપેક્ષ મહત્ત્વ સમજાવો.
.....
.....
.....
.....

9.10 ચાવીરૂપ શબ્દો

- વારસો : વારસો એ એ સમગ્ર ધારણા છે, જેમાં પેઢીઓથી પેઢીઓ સુધી પરંપરાગત જ્ઞાન, સંસ્કૃતિ, મૂલ્યો અને પરિપ્રેક્ષ્યની વારસાગત વ્યવસ્થા સંચાલિત થાય છે. તે સાંસ્કૃતિક, સામાજિક અને વૈશ્વિક દ્રષ્ટિએ અગત્યનો ઘટક છે.
- પર્યાવરણ : પર્યાવરણ એ એ જૈવિક અને ભૂતિક ઘટકોનું એકસાથે સમૂહ છે, જેમાં પ્રાકૃતિક સંસાધનો, હવા, પાણી, જમીન, અને જીવંત પ્રાણીઓ સામેલ છે. આનો ઉદ્દેશ માનવ જીવન અને પ્રકૃતિના સંકલનની સ્થિતિ માટે મહત્ત્વપૂર્ણ છે.
- ગોઠવણ : ગોઠવણ એ એ વ્યવસ્થા છે, જેમાં કોઈ પરિસ્થિતિ, સ્થાન અથવા વિચારધારા સુપ્રમાણિત અને વ્યવસ્થિત થાય છે. આમાં પ્રક્રિયાઓ, તત્ત્વો અને સંસ્થાઓની યોગ્ય સંકલ્પના અને નીતિ તરીકે ચર્ચા થાય છે.
- પ્રાણીની રચના : પ્રાણીની રચના એ જીવનના વિવિધ પ્રકારના જીવનચક્ર, અંગો અને શારીરિક ધુજાવટોથી સંકળાયેલી પ્રક્રિયા છે. આ મૌલિક તત્ત્વો એ વૈશ્વિક વૈજ્ઞાનિક અભિગમોથી વિવિધ જીવાતોને અનુકૂળ બનાવે છે.

9.11 સંદર્ભસૂચિ

1. Benedict, Ruth Patterns of Culture, Mantor Book company New York, 1929.
2. Fairchild, H.P.: Dictionary of Sociology, Philosophical Library, New York, 1966 P. 140.
3. Goddard: The Kallikak Family, New York, 1906
4. Pearson, Karl: Nature and Nurture, London, 1910
5. Kallman, F.J. Heredity in Health and Mental Disorder, New York, 1953
6. Jakson, D.: Etiology of Schizophrenia, Basic Books, New York, 1912
7. Gisbert, P: Op. cit. P. 233
8. Elliott, T.D.: Op. cit. P. 10
9. Hebb, D.O.: Heredity and Environment, Bristish J. of Animal behaviour P. 43-47
10. Anastasi A. Heredity, Environment and the Question How? Psychological Review, 1958, 65, 197-208
11. Rothschild. B.F.: Incubator Isolation As a Possible Contributive Factor to the High Incidence of emotional disturbance among Pre-mature Persons. Journal of Psychology, 1967, 110(2) P287- 304

12. Caputo, D. B. & Mandell, W. Consequences of Low birth weight. *Developmental Psychology*. 1970 p 363-383
13. Gessel, A.L. *The Oontogenesis of Behaviour*, Child Psychology, willey, New York, 1954
14. Gessel, A, L, Thompson, H.: *Learning and Growth in Indetical Infant*
Thompson, H. Twin, *Gen^aic Psychology*, Monograph 1929, 6, P. 1-124
15. Streyer, L.C. *Language and Growth*, *Gen^aic Psychology*,1930, P. 309-310
16. Colemn, James C. *Abnormal Psychology and Modern Life*, D.P. Taraporevala Sons & Company, Bombay, 1974 P. 97

-: રૂપરેખા :-

10.0 ઉદ્દેશ્યો

10.1 પ્રસ્તાવના

10.2 નેતૃત્વ

10.3 નેતૃત્વના ઉદ્ભવ માટે જરૂરી શરતો

10.4 નેતૃત્વની વ્યાખ્યાઓ

10.5 નેતૃત્વની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ

10.6 નેતૃત્વ શૈલી

10.7 નેતૃત્વ કાર્યો

10.8 નેતૃત્વની વિચારધારાઓ

10.9 નેતૃત્વના પ્રકારો

10.10 નેતૃત્વના ગુણો

10.11 સારાંશ

10.12 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

10.13 ચાવીરૂપ શબ્દો

10.14 સંદર્ભસૂચિ

10.0 ઉદ્દેશ્યો

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આ એકમના અભ્યાસબાદ તમે

- નેતૃત્વના ખ્યાલને સમજવામાં સમર્થ બનશો.
- નેતૃત્વના ઉદ્ભવ માટે જરૂરી પરિસ્થિતિઓને સમજવામાં સક્ષમ થશો.
- નેતૃત્વની વ્યાખ્યાઓનું વર્ણન કરી શકશો.
- નેતૃત્વની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓને સમજી શકશો.
- નેતૃત્વ શૈલીને જાણશો.
- નેતૃત્વની વિચારધારાઓને સમજી શકશો.
- નેતૃત્વના પ્રકારોનું વર્ણન કરી શકશો.
- નેતૃત્વના ગુણોને સમજશો.

10.1 પ્રસ્તાવના

નેતૃત્વ કેવી રીતે ઉદ્ભવે છે ? આ બાબતે સમાજશાસ્ત્રીઓ અને મનોવૈજ્ઞાનિકોની ઘણી વિચારધારાઓ છે. વંશ અને પરંપરાના સિદ્ધાંતમાં માનતા વિદ્વાનો માને છે કે સમાજમાં કેટલાક લોકો

આવા હોય છે. જેઓ આ જન્મજાત અથવા જન્મજાત નેતૃત્વ કરવાની ક્ષમતા સાથે જન્મે છે. બીજી બાજુ, કેટલાક મનોવૈજ્ઞાનિકો માને છે કે નેતાનું મૂળ ચોક્કસ પરિસ્થિતિ છે અને લોકો તેને નેતા તરીકે સ્વીકારે છે.

10.2 નેતૃત્વ

નેતૃત્વની ઉત્પત્તિ વિશે, બે વિચારો અથવા સિદ્ધાંતો આપણી સમક્ષ આવે છે-

- (i) માણસ સિદ્ધાંત
- (ii) સમય સિદ્ધાંત

- i. માણસ સિદ્ધાંત: આ સિદ્ધાંતના સમર્થકો કહે છે કે નેતાઓ જન્મે છે. વ્યક્તિમાં રહેલા નેતાના ગુણો અને ક્ષમતાઓ તેને કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં નેતા બનાવે છે. અને નેતા જન્મથી જ શારીરિક, માનસિક અને બૌદ્ધિક રીતે સજ્જ હોય છે. બ્રાઉન કહે છે કે સામાન્ય રીતે લોકો એવું પણ વિચારે છે કે વ્યક્તિ તેના ગુણોને કારણે નેતા બને છે.
- ii. સમય સિદ્ધાંત: આ રીતે, બ્રાઉન માનવ સિદ્ધાંતના અનુયાયીઓમાંથી એક છે અને તેણે 1936 માં કહ્યું હતું કે વિલ્સન, ક્લોયડ જ્યોર્જ, કેસર, લેનિન અને અન્ય મહાન લોકોના કારણે જ વિશ્વમાં મુખ્ય ખ્યાલો અને મહાન ફેરફારો થયા છે. વિશ્વની ઐતિહાસિક ઘટનાઓને કારણે આર્થિક, સામાજિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે પરિવર્તન માટે તૈયાર હતી. બ્રાઉનના નિવેદનના સમર્થક આધુનિક સમાજશાસ્ત્રી કેચ એ કચકિલ્ડે કહ્યું છે કે મહાત્મા ગાંધીના અસરકારક નેતૃત્વને કારણે જ ભારતે આઝાદી મેળવી છે. મહાત્મા ગાંધી તેમના ગુણો અને ક્ષમતાઓને કારણે ભારતીયોના આદરણીય નેતા બન્યા. ઉપરોક્ત વિદ્વાનોના મંતવ્યો પરથી તે સ્પષ્ટ થાય છે કે વ્યક્તિ તેના ગુણો અને ક્ષમતાઓના પરિણામે નેતા બને છે.

10.3 નેતૃત્વના ઉદભવ માટે જરૂરી શરતો

નેતૃત્વના ઉદભવ માટે ખાસ સંજોગો શું છે? જેમના નેતાઓ તેમના ગુણોને કારણે ચોક્કસ પરિસ્થિતિનો લાભ લઈને નેતા બને છે, તેઓ નીચે મુજબ છે.

- જૂથની રચના અને વિકાસ માટે નેતૃત્વ ઉદભવે છે - જ્યારે કોઈપણ જૂથની રચના કરવામાં આવે છે, ત્યારે શરૂઆતમાં કેટલાક સભ્યો અન્ય સભ્યો કરતાં વધુ સક્રિય હોય છે અને જૂથમાં તેમની સક્રિયતાને કારણે, તેઓ તે જૂથ પર પણ પ્રભુત્વ ધરાવે છે અને સત્તા ધરાવનાર વ્યક્તિ તેના નેતા છે. તે જૂથ અને આ નેતૃત્વના શ્રી ગણેશ છે. તે નેતા જૂથના ઉદ્દેશ્યો સિદ્ધ કરવા માટે નીતિઓ અને યોજનાઓ બનાવે છે. તેથી આપણે કહી શકીએ કે નેતાનું મૂળ જૂથ નિર્માણ અને વિકાસ માટે છે.
- નેતૃત્વ અસ્થિર જૂથમાં ઉદભવે છે - જ્યારે જૂથનું માળખું અસ્થિર રહે છે, ત્યારે તેના સભ્યો એવા નેતાની શોધ કરે છે જે જૂથને સ્થિર અને કાયમી બનાવી શકે. આ સ્થિતિમાં, એક લાયક વ્યક્તિ તેની ક્ષમતાના આધારે તે જૂથનો નેતા બને છે અને જૂથની જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરે છે. અશાંત વાતાવરણમાં, જૂથની અંદર આવા નેતાઓ નિશ્ચય સાથે કાર્ય કરે છે અને તેમના પેટા જૂથોને પણ ગોઠવે છે, તેથી આપણે કહી શકીએ કે અસ્થિર જૂથમાં પણ નેતૃત્વ ઉત્પન્ન થાય છે.

- એક સમસ્યારૂપ પરિસ્થિતિમાં નેતૃત્વ ઉભું થાય છે - જ્યારે જૂથના ઉદ્દેશ્યોને પ્રાપ્ત કરવામાં બાહ્ય દબાણ અથવા આંતરિક ખલેલ હોય છે, ત્યારે આ પરિસ્થિતિમાં એવા નેતાની જરૂર છે જે આંતરિક વિક્ષેપ અને બાહ્ય શક્તિઓનો નાશ કરી શકે અને જૂથના લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરી શકે. આ સ્થિતિમાં, વ્યક્તિ તેની ક્ષમતા, બુદ્ધિ, જ્ઞાન, આત્મવિશ્વાસ અને પ્રયત્નો વગેરેથી જૂથને સુરક્ષા પ્રદાન કરે છે.
- નેતૃત્વ વ્યક્તિગત જરૂરિયાતોના સંતોષમાંથી ઉદ્ભવે છે - નેતૃત્વ જૂથના સભ્યોની જરૂરિયાતોના સંતોષમાંથી ઉદ્ભવે છે. અમે નેતાના મહત્ત્વની વ્યક્તિગત જવાબદારી નિભાવીશું. નેતાઓ આ જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરવા માટે જન્મે છે, આપણે સારા કાર્યો માટે પુરસ્કાર અને ખરાબ કાર્યો માટે સજા, પિતા જેવું વર્તન વગેરેમાં જોઈએ છીએ. નેતાનું મૂળ સભ્યોની અંગત જરૂરિયાતો જેમ કે પ્રતિષ્ઠા, ઓળખ, પ્રતિષ્ઠા વગેરેને સંતોષવાનું છે. આ સિવાય ડર, પ્રેમ, ગુસ્સો વગેરેને સંતુલિત કરવા માટે નેતાનો જન્મ થાય છે.
- નેતૃત્વની ઉત્પત્તિ નેતાની જરૂરિયાતોને સંતોષવા માટે છે - નેતૃત્વની ઉત્પત્તિ એક ગતિશીલ પ્રક્રિયા છે. નેતૃત્વ માત્ર જૂથની એકંદર શરતો અને સભ્યોની જરૂરિયાતોને પરિપૂર્ણ કરવા માટે જ નહીં પરંતુ નેતાની વ્યક્તિગત જરૂરિયાતોને સંતોષવા માટે પણ ઉદ્ભવે છે. પ્રભુત્વ, સત્તા, પ્રતિષ્ઠા, સામાજિક માન્યતા વગેરે જેવી જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે નેતૃત્વ ઊભું થાય છે.
- ઉપરોક્ત તમામ વિચારો, સિદ્ધાંતો, ગુણો અને સંજોગોને ધ્યાનમાં રાખીને, આપણે કહી શકીએ કે નેતૃત્વના ઉદ્ભવ માટે, સંજોગો અને વ્યક્તિગત ગુણો હોવા એકદમ જરૂરી છે. સામાજિક પરિસ્થિતિ નેતૃત્વને જન્મ આપે છે અને નેતાના અંગત ગુણો ધરાવતા લોકો જેમ કે પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ, વલણ, વચસ્વની લાગણી, પ્રતિષ્ઠાની ઈચ્છા વગેરે નેતા બને છે.

10.4 નેતૃત્વની વ્યાખ્યાઓ

જ્યોર્જ આર. ટેરીએ નેતૃત્વને હેતુઓ માટે સ્વેચ્છાએ કામ કરવા માટે લોકોને પ્રભાવિત કરવાની ક્ષમતા તરીકે વ્યાખ્યાયિત કર્યું છે.

લિવિંગ્સ્ટન અનુસાર, નેતૃત્વનો અર્થ એ છે કે જે અન્ય લોકોમાં સામાજિક ઉદ્દેશ્યને અનુસરવાની ઈચ્છા જગાડે છે.

મૂરે નેતૃત્વને એવી ક્ષમતા તરીકે માને છે જે વ્યક્તિઓને નેતા દ્વારા અપેક્ષિત રીતે કાર્ય કરવા પ્રેરિત કરે છે.

જોન જી. ગ્લોવર નેતૃત્વને મેનેજમેન્ટનું એક મહત્ત્વપૂર્ણ પાસું માને છે જે ક્ષમતા, સર્જનાત્મકતા, પહેલ કરવાની શક્તિ અને સહાનુભૂતિને વ્યક્ત કરે છે જેની મદદથી લોકોનો વિશ્વાસ, સહકાર અને કામ કરવાની તત્પરતા સંસ્થાની પ્રક્રિયામાં મનોબળ બનાવીને પ્રાપ્ત થાય છે.

ઓર્ડવે ટીડ અનુસાર, "નેતૃત્વ એ એવા ગુણોનું સંયોજન છે જે વ્યક્તિને અન્ય લોકો દ્વારા કામ કરાવવા માટે સક્ષમ બનાવે છે, ખાસ કરીને અન્યોને સ્વેચ્છાએ કામ કરવા માટે પ્રભાવિત કરીને."

ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાઓનો અભ્યાસ કરવા પર, તે જાણીતું છે કે નેતૃત્વ એ આપેલ પરિસ્થિતિમાં લક્ષ્યો પ્રાપ્ત કરવા માટે વ્યક્તિ અથવા જૂથના પ્રયત્નોને પ્રભાવિત કરવાની પ્રક્રિયા છે.

10.5 નેતૃત્વની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ

નેતૃત્વની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ નીચે મુજબ છે-

1. અનુયાયીઓને એકત્ર કરવા અનુયાયીઓ વિના નેતૃત્વની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે. હકીકતમાં, જૂથ વિના નેતૃત્વ અસ્તિત્વમાં નથી, કારણ કે નેતા ફક્ત અનુયાયીઓ અથવા જૂથ પર જ તેની સત્તાનો ઉપયોગ કરી શકે છે. નેતૃત્વનો ઉદ્દેશ્ય અનુયાયીઓ અથવા વ્યક્તિઓના સમૂહને પોતાની આસપાસ એકત્ર કરવાનો અને તેમને અમુક નિર્ધારિત સામૂહિક ઉદ્દેશ્ય પ્રત્યે વફાદાર રાખવાનો છે.
2. આચાર અને વર્તનને પ્રભાવિત કરવા માટે નેતૃત્વને પ્રભાવના વિચારની જરૂર છે, કારણ કે પ્રભાવ વિના નેતૃત્વની કલ્પના કરી શકાતી નથી. નેતૃત્વનો સમગ્ર ખ્યાલ હવે એકબીજા પર વ્યક્તિઓના પ્રભાવ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. જાહેર વહીવટમાં નેતૃત્વની ભૂમિકાનો સાર એ છે કે એક કારોબારી તેના સાથી અધિકારીઓના વર્તન અથવા વર્તનને ઈચ્છિત દિશામાં કેટલી હદે પ્રભાવિત કરી શકે છે. પરંતુ આ સંદર્ભમાં, એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે અન્ય લોકોના વર્તનને પ્રભાવિત કરવાનો અર્થ એ નથી કે તેમની પાસેથી અયોગ્ય કામ લેવામાં આવે. તેમનું કાર્ય તેમના ગૌણ અધિકારીઓને દિશા આપવાનું છે અને તેમને એવી રીતે કામ કરવા માટે પ્રેરિત કરવાનું છે કે તેમનામાં બુદ્ધિશાળી સ્વ-રુચિની પ્રતિક્રિયાઓ આપોઆપ ઉત્તેજિત થાય છે.
3. પરંપરાગત સંબંધ મેરી પાર્કર ફોલીએ નેતા અને અનુયાયીઓ વચ્ચેના આંતરવ્યક્તિત્વ સંબંધને નેતૃત્વની મુખ્ય લાક્ષણિકતા તરીકે ગણી છે, પરંતુ તે તે છે જે ઈચ્છાઓનું અર્થઘટન કેવી રીતે કરવું તે જાણે છે. તે અન્ય લોકો સાથે સંબંધિત હોવા જોઈએ જેથી તેમનામાં સાથે કામ કરવાની પ્રેરણા આપોઆપ ઉત્પન્ન થઈ શકે. આ રીતે એક નેતા માત્ર તેના જૂથને પ્રભાવિત કરતું નથી પરંતુ તે પોતે પણ તેના જૂથથી પ્રભાવિત થાય છે.
4. સામૂહિક લક્ષ્યો: તે નેતૃત્વનો સ્વભાવ અને સ્વભાવ છે કે તે સામૂહિક લક્ષ્યો અથવા ઉદ્દેશ્યો પ્રાપ્ત કરવા માટે તેના અનુયાયીઓનાં પ્રયત્નોને નિર્દેશિત કરે છે. તેથી, કેટલાક ધ્યેયો સ્પષ્ટ રીતે વ્યાખ્યાયિત કરવા માટે નેતાની ફરજ છે જેથી અનુયાયીઓ આ લક્ષ્યો સાથે તેમની રુચિઓને એકીકૃત કરી શકે.

10.6 નેતૃત્વ શૈલીઓ

ઓહિયો સ્ટેટ યુનિવર્સિટીના સર્વિસ રિસર્ચ બોર્ડે નેતૃત્વને 5 શ્રેણીઓમાં વિભાજિત કર્યું છે.

- નોકરિયાત - આવા નેતા માત્ર નિર્ધારિત દિનચયાને વળગી રહે છે, તેના ઉપરી અધિકારીઓને સંતોષવાનો પ્રયાસ કરે છે, અને ગૌણ અધિકારીઓની માંગને અવગણે છે અને આવા નેતા પ્રત્યે ઉદાસીનતા અને અવજ્ઞા અનુભવે છે.
- નિરંકુશ - આવા નેતા નિરંકુશ હોય છે અને તેના કર્મચારીઓ પાસેથી કામ કરાવતી વખતે ધાકધમકી, ધાકધમકી, ત્રાસ વગેરે પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરે છે. આવા નેતાના ગૌણ લોકો વિરોધી બની જાય છે અને પોતાના હિત સાધવામાં વ્યસ્ત રહે છે.
- રાજદ્વારી: આવા નેતા તકવાદી હોય છે અને લોકોનું શોષણ કરે છે. લોકોને તેમનામાં વિશ્વાસ નથી.

- નિષ્ણાત - આવા નેતા ફક્ત તેના ક્ષેત્ર સાથે સંબંધિત છે. તે તેના ગૌણ અધિકારીઓ સાથે સહકારથી વર્તે છે. તેમના સાથીદારો તેમનો આદર કરે છે, પરંતુ તેઓ કોઈપણ પરિવર્તનની વિરુદ્ધ છે.
- ક્વાર્ટર-બેક: આવા નેતા તેમના ગૌણ અધિકારીઓ સાથે ગાઢ સંબંધ સ્થાપિત કરે છે, ભલે તેમના ઉપરી અધિકારીઓ તેમનાથી નાખુશ હોય.

❖ ક્રિયા આર્ગિરિસે ત્રણ પ્રકારના નેતાઓ વચ્ચે તફાવત કર્યો છે.

નિર્દેશક, પરવાનગી આપનાર અને સહયોગી (સહભાગી).

- નિર્દેશક પ્રકાર નેતા ઈનામો તેમજ સજાની વ્યવસ્થા કરે છે. તેના ગૌણ પોતાને ગૌણ માને છે અને તેના કારણે તે નિષ્ક્રિય થઈ જાય છે. તેમનું મનોબળ નીચું છે જેના કારણે નેતૃત્વ વિકાસ કરી શકતું નથી.
- પરવાનગી આપતો પ્રકાર - આવા નેતા અન્ય લોકો માટે કામ શરૂ કરે છે. તેની પાસે ઉચ્ચ સહનશક્તિ છે અને તે અન્યની લાગણીઓ પ્રત્યે સંવેદનશીલ છે. તે સોંપાયેલ કાર્ય પૂર્ણ કરે છે, પરંતુ નેતૃત્વ વિકસાવવામાં નિષ્ફળ જાય છે.
- સહભાગી પ્રકારનો નેતા: આવા નેતા અન્યોમાં પહેલ, નિર્ણય લેવાની ક્ષમતા અને કાર્ય કરવાની પદ્ધતિઓ વિકસાવવામાં મદદ કરે છે. તે પોતાની લાગણીઓને મુક્તપણે વ્યક્ત કરે છે.

ટેરીએ છ પ્રકારના નેતૃત્વનું વર્ણન કર્યું છે:- વ્યક્તિગત નેતૃત્વ, બિન-વ્યક્તિગત નેતૃત્વ, સત્તાવાદી નેતૃત્વ, લોકશાહી નેતૃત્વ, પિતૃત્વવાદી નેતૃત્વ અને સ્થાનિક નેતૃત્વ).

1 કહેવાની શૈલી

- સરેરાશ કરતાં વધુ કામ લક્ષી અને સરેરાશ કરતાં ઓછા સંબંધો લક્ષી.
- આ શૈલી માટે 'વર્ણન' શબ્દનો અર્થ છે અનુયાયીઓને શું, ક્યાં અને કેવી રીતે કરવું તે જણાવવું અથવા આદેશ આપવો.
- જ્યારે અનુયાયીઓની તૈયારીનું સ્તર સરેરાશ કરતા ઘણું ઓછું હોય એટલે કે તેમની પાસે ક્ષમતા અને સહકાર બંનેનો અભાવ હોય ત્યારે આ શૈલી સૌથી વધુ યોગ્ય છે. આવી સ્થિતિમાં, તેમને નિર્દેશિત કરવાની જરૂર છે.
- તેને માર્ગદર્શક, નિર્દેશન અથવા રચના શૈલી પણ કહી શકાય.

2 વેચાણ શૈલી

- સરેરાશથી ઉપર કાર્ય લક્ષી અને સંબંધ લક્ષી.

આ શૈલી માટે 'વેચાણ' શબ્દનો અર્થ એ છે કે અહીં અનુયાયીઓને માત્ર માર્ગદર્શન આપવામાં આવતું નથી, પરંતુ તેમને તેમના વિચારો વ્યક્ત કરવાની અને સ્પષ્ટતા પૂર્ણવાની તક પણ આપવામાં આવે છે. અહીં શું, ક્યાં અને કેવી રીતે સાથે 'શા માટે' પણ સામેલ છે. અહીં 'શા માટે' ની સમજૂતી તેને વર્ણનની શૈલીથી અલગ પાડે છે.

- આ શૈલી સૌથી યોગ્ય છે જ્યારે અનુયાયીઓની તૈયારીનું સ્તર સરેરાશથી નીચે હોય, એટલે કે, જો કે તે બધા અસમર્થ છે, તેઓ હજી પણ પ્રયાસ કરી રહ્યા છે અને તેમના પ્રયત્નોમાં વિશ્વાસ છે.

- તેને સમજૂતીત્મક, પ્રેરક અથવા સ્પષ્ટીકરણ શૈલી પણ કહી શકાય.

3. સહભાગી શૈલી

- સરેરાશ કરતાં ઓછું કામ લક્ષી અને સરેરાશ કરતાં વધુ સંબંધ લક્ષી વર્તન.
- આ શૈલીમાં 'ભાગીદારી' શબ્દનો અર્થ છે કે અહીં નેતા દ્વારા નિર્દેશિત વર્તનની સરખામણીમાં સમર્થિત વર્તનનું મહત્ત્વ વધે છે. અહીં નેતાની ભૂમિકા તેના અનુયાયીઓને સંચાર અને પ્રોત્સાહિત કરવાની બને છે.

10.7 નેતૃત્વના કાર્યો

નેતૃત્વના કાર્યો અંગે વિદ્વાનોમાં કોઈ એકમત નથી. વિવિધ વિદ્વાનો નેતૃત્વના કાર્યસૂચિ પર વિવિધ કાર્યો મૂકે છે. ડાલ્ટન ઇ. મેક્ફાર્લેન્ડે નેતૃત્વના કાર્યોમાં વિવિધ બાબતોનો સમાવેશ કર્યો છે: (1) જૂથના લક્ષ્યો નક્કી કરવા, (2) યોજના બનાવવી (3) નીતિ અને કાર્યપદ્ધતિ નક્કી કરવી (4) ગૌણ અધિકારીઓની તરફેણ કરવી, (5) એ કાર્યક્ષમ કર્મચારીઓનું જૂથ અને તેમનું રક્ષણ કરવું, (6) તેમની સિદ્ધિઓના સંદર્ભમાં ગૌણ કર્મચારીઓના વર્તનનું મૂલ્યાંકન કરવું, (7) અનુયાયીઓ માટે ઉદાહરણ પૂરું પાડવું.

નોર્મન એફ. વોશબર્નએ સારા લીડર બનવા માટે નીચેના આઠ કાર્યોનું વર્ણન કર્યું છે: (1) ક્રિયાઓ શરૂ કરવી, (2) ઓર્ડર આપવો, (3) તેના જૂથમાં સ્થાપિત ચેનલોનો ઉપયોગ કરવો, (4) તેના જૂથને જાણવું અને તેનું પાલન કરવું કાર્યવાહી, (5) શિસ્ત જાળવવી, (6) ગૌણ અધિકારીઓને સાંભળવું, (7) ગૌણની જરૂરિયાતોથી વાકેફ હોવું અને (8) ગૌણને મદદ કરવી. ઉપરોક્ત આધારો પર, એવું કહી શકાય કે નેતાએ નીચેના મુખ્ય કાર્યો કરવા પડે છે.

1. ગૌણ અધિકારીઓની લાગણીઓ અને સમસ્યાઓને સમજવી : સફળ નેતૃત્વ માટે, તે જરૂરી છે કે નેતા તેના જૂથના સભ્યો અને તેના ગૌણ અધિકારીઓની લાગણીઓ અને સમસ્યાઓને સારી રીતે સમજે. લોકશાહી સમાજમાં કર્મચારીઓની લાગણીઓ અને સમસ્યાઓને અવગણી શકાય નહીં.
2. સહકાર મેળવવો - વહીવટી સંસ્થાના ઉદ્દેશ્યો અને ધ્યેયો હાંસલ કરવા તમામ કર્મચારીઓના સહકારથી જ શક્ય બની શકે છે. તેથી, સફળ થવા માટે નેતાને તેના કર્મચારીઓના જૂથનો ટેકો મળે તે જરૂરી છે. આ માટે તેને પ્રશાસક તરીકે તેના તાબાના અધિકારીઓનો સહકાર મેળવવો જરૂરી છે. આ માટે ખાતરી કરવી જરૂરી છે કે ઉપક્રમની સફળતા તેમના હિતમાં છે.
3. સંકલન અને દિશા - સફળ નેતાનું ત્રીજું મુખ્ય કાર્ય આદેશ અને દિશા દ્વારા તેના ગૌણ અધિકારીઓના કાર્યમાં સંકલન સ્થાપિત કરવાનું છે. આ માટે તેણે સંચાર પ્રક્રિયાને અસરકારક બનાવવી પડશે અને ખાસ કરીને આદેશ અને નિર્દેશનની પ્રક્રિયામાં માનવ સંબંધોને ધ્યાનમાં રાખવા પડશે.
4. શિસ્ત જાળવવી - લીડરનું ચોથું કાર્ય તેના જૂથમાં શિસ્ત જાળવવાનું છે કારણ કે શિસ્ત દ્વારા જ તે તેના ગૌણ અધિકારીઓને નિયત નિયમોનું પાલન કરવા પ્રેરિત કરી શકે છે. અને શિસ્તમાં રહેલી શક્તિનો ઉપયોગ સરળતાથી કામ ચલાવવા માટે કરી શકે છે.

5. આદેશ આપવો- કાર્ય જાતે કરવાને બદલે, નેતા તેના ગૌણ અધિકારીઓ પાસેથી કામ લે છે. તેથી, તેમના દ્વારા કામ કરાવવા માટે, તેમણે આદેશો આપવા પડશે. તેના આધારે એમ કહી શકાય કે આદેશ આપવો એ નેતાનું મહત્વનું કાર્ય છે.
6. અસરકારક સંદેશાવ્યવહાર માટે વ્યવસ્થા કરવી - સંસ્થાની પ્રવૃત્તિઓમાં સંવાદિતા અને સંતુલન જાળવવા અને કર્મચારીઓ વચ્ચે સૌહાર્દપૂર્ણ સંબંધો અને ભાઈચારાનું વાતાવરણ સ્થાપિત કરવા માટે, સંચાલકો એટલે કે જૂથના નેતાઓએ સંચાર માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. આ દિશામાં, નેતા પોતે આવી સંચાર પ્રક્રિયા ગોઠવે છે, જેથી તેની અને ગૌણ અધિકારીઓ વચ્ચે સતત વિચારો, આદેશો વગેરેની આપ-લે થતી રહે.
7. સંસ્થા પ્રત્યે વફાદારી જાળવવી- એક કાર્યક્ષમ નેતાનું તે પણ મહત્વનું કાર્ય છે કે તે તેના ગૌણ અધિકારીઓને લગતા નિર્ણયો સર્વસંમતિથી લે.
8. સહકાર સુરક્ષિત- નેતા તેના જૂથ તરફથી સહકાર મેળવે છે. સહયોગ એ દ્રી-માર્ગી પ્રક્રિયા છે. અધિકારી અને જૂથ બંનેના સહકારથી જ શ્રેષ્ઠ રીતે કાર્ય પૂર્ણ કરવું શક્ય છે. સહકાર હાંસલ કરવા માટે, નેતા નીચે મુજબ કરે છે: (i) તે તેના દરેક અનુયાયીઓને ખાતરી આપે છે કે સંસ્થાના સફળ કાર્ય માટે તેના માટે તેના જૂથના હિતોને જાણવું અને સમજવું જરૂરી છે. (ii) નેતા માટે કુશળ મનોવિજ્ઞાની હોવું પણ જરૂરી છે. તેના માટે તેના જૂથના હિતોને જાણવું અને સમજવું જરૂરી છે (iii) સહકાર વિશ્વાસ પર આધારિત છે. લોકો ત્યારે જ સહકાર આપે છે જ્યારે તેમને તેમના નેતા પર પૂર્ણ વિશ્વાસ હોય.
9. શક્તિનો ઉપયોગ- શક્તિ નેતૃત્વ સાથે સંકળાયેલ છે. આ શક્તિનો ઉપયોગ ન્યાયિક અને સહાનુભૂતિપૂર્વક કરી શકાય છે અને બળ અને જુલમ દ્વારા પણ ઉપયોગ કરી શકાય છે. હકીકતમાં, એક નેતા તેની શક્તિનો ઉપયોગ એન્ટરપ્રાઈઝ અને જૂથના હિતમાં કરે છે.
10. કો-ઓર્ડિનેશન અને કમાન્ડ - ઈચ્છિત પરિણામો હાંસલ કરવા માટે, નેતા ઓર્ડર દ્વારા તેના ગૌણ અધિકારીઓના કાર્યનું સંકલન કરે છે. લિવિંગ્સ્ટનના મતે, નેતા દ્વારા આપવામાં આવેલા આદેશો વ્યવસ્થિત, લવચીક અને સ્પષ્ટ હોવા જોઈએ.
11. શિસ્તની જાળવણી - શિસ્ત એ એક પ્રકારનું બળ છે, જે જૂથના દરેક સભ્યને જૂથના નિયમો, રીતરિવાજો, આદતો, પરંપરાઓ વગેરે મુજબ વ્યક્તિગત અને સામૂહિક રીતે પરિસ્થિતિમાં પ્રતિક્રિયા આપવા માટે જન્મ આપે છે. કેટલીક શિસ્ત નિયમો અને કાયદાઓ દ્વારા લાદવામાં આવે છે અને કેટલીક સ્વ-લાદવામાં આવે છે. શિસ્ત જાળવવા માટે, નેતા દ્વારા જાળવણી અને મંજૂરી બંને સુસંગત હોવા જોઈએ.
12. ઉચ્ચ જૂથના મનોબળનો વિકાસ - નેતા તેના જૂથના સભ્યોનું મનોબળ સતત ઊંચું રાખે છે, કારણ કે મનોબળ વધવાની સાથે, ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા માટેના પ્રયત્નો વધુ મજબૂત બને છે અને જ્યારે મનોબળ ઘટે છે, ત્યારે આ શક્તિ વધવાની સાથે ઘટતી જાય છે.

10.8 નેતૃત્વના સિદ્ધાંતો

નેતૃત્વને લઈને ઘણી વિચારધારાઓ પ્રચલિત છે. આ વિચારધારાઓને પરિપ્રેક્ષ્ય અથવા નેતૃત્વ અભ્યાસના અભિગમો પણ કહેવામાં આવે છે. નેતૃત્વ સંબંધિત મુખ્ય વિચારધારાઓ અને અભિગમો નીચે મુજબ છે:

ધ ગ્રેટ મેન એપ્રોચ - નેતૃત્વના અભ્યાસ માટેનો અભિગમ એ માન્યતા પર આધારિત છે કે 'નેતાઓ જન્મે છે, બનેલા નથી.' આ વિચારધારા માને છે કે 'એક લીડર એ લીડર છે' એટલે કે તે એક મહાન વ્યક્તિ છે અને દરેક રીતે સક્ષમ છે. આ નેતાઓમાં વારસાગત નેતૃત્વ ગુણો હોય છે. મહાત્મા ગાંધી, માઓ, અબ્રાહમ લિંકન, એલેક્ઝાન્ડર, વગેરે જેવા મહાન જન્મેલા નેતાઓના ઉદાહરણોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. આ વિચારધારાના સમર્થકોને 'એક્ઝિક્યુટિવ ડેવલપમેન્ટ'ની નીતિમાં કોઈ વિશ્વાસ નથી. નેતૃત્વની સફળતાનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે, તેઓને નેતાની વર્તણૂક અને તેની કાર્યવાહીનો અભ્યાસ અને વિશ્લેષણ કરવામાં રસ નથી.

આ વિચારધારા માને છે કે આવા લોકો કોઈપણ સમયે, સ્થાન અને પરિસ્થિતિમાં નેતા તરીકે સફળ થાય છે કારણ કે તેમની પાસે જન્મજાત નેતૃત્વ કુશળતા અને ગુણો હોય છે. કહેવાય છે કે ઈતિહાસ આ મહાપુરુષોની ગાથા છે. આવા મહાન નેતાઓ તેમના યુગના સર્જક છે, તેમને બનાવનાર યુગના નહીં.

નીચેનો અર્થ આ વિચારધારામાં પ્રતિબિંબિત થાય છે:

- (1) કેટલાક લોકોને મહાન બનવાનું દેવી વરદાન મળે છે. આવા નેતાઓ માનવતાને ઈશ્વરીય ભેટ છે. આ નેતાઓમાં દેવી ગુણો અને વિશિષ્ટતા છે.
- (2) લીડર બનવા અને પોતાના અનુયાયીઓને પ્રભાવિત કરવા અને સફળતા હાંસલ કરવા માટે જન્મજાત નેતૃત્વ કૌશલ્ય જરૂરી અને પર્યાપ્ત છે.
- (3) આ વિચારધારા એ વિચારને અમાન્ય બનાવે છે કે વ્યક્તિને નેતૃત્વ માટે તાલીમ આપી શકાય છે. શિક્ષણ અને તાલીમ દ્વારા નેતૃત્વના ગુણો વિકસાવી શકાતા નથી.

લક્ષણ અભિગમ 'લક્ષણ' અભિગમ મહાન વ્યક્તિ અભિગમથી અલગ છે. લક્ષણ અભિગમ એ માન્યતા પર આધારિત છે કે સફળ નેતૃત્વ નેતાના વ્યક્તિત્વની લાક્ષણિકતાઓ પર આધાર રાખે છે અને તે લાક્ષણિકતાઓ અને ગુણોનો વ્યવસ્થિત રીતે અભ્યાસ અને વિશ્લેષણ કરવું શક્ય છે. અહીં નેતૃત્વનું વિશ્લેષણ કરવાનો હેતુ અસરકારક નેતાઓમાં જેવા મળતી બૌદ્ધિક, શારીરિક, સામાજિક, ભાવનાત્મક અને વ્યક્તિત્વની અન્ય લાક્ષણિકતાઓને ઓળખવાનો છે.

જ્યાં સુધી વ્યક્તિત્વ સંબંધિત ગુણોના નિર્ધારણનો સંબંધ છે, તે ખૂબ જ વિવાદાસ્પદ બાબત છે. ગુણવત્તા સૂચિમાં 5-6 થી 20 અથવા વધુ ગુણોનો સમાવેશ થઈ શકે છે. આ સંદર્ભે કોઈ સર્વસંમત માપદંડ ઉપલબ્ધ નથી. જોકે વિદ્વાનો ગુણોની કોઈપણ એક સામાન્ય સૂચિ અંગે સર્વસંમતિ સુધી પહોંચી શક્યા નથી, તેમ છતાં નીચેના ત્રણ સામાન્ય ગુણવત્તાના ક્ષેત્રો અંગે નિર્વિવાદ સર્વસંમતિ છે: (1) બુદ્ધિ, (2) સંચાર યુક્તિ, (3) જૂથના લક્ષ્યોનું મૂલ્યાંકન કરવાની ક્ષમતા.

સ્ટોગિલે ગુણવત્તા આધારિત સાહિત્યનું વિગતવાર સર્વેક્ષણ કર્યા પછી જણાવ્યું છે કે અસરકારક નેતામાં વિવિધ ગુણો હોય છે. તેમાંથી પાંચ શારીરિક ગુણો છે, ચાર બુદ્ધિ અને ક્ષમતા સંબંધિત ગુણો છે, સોળ વ્યક્તિત્વ સંબંધિત ગુણો છે, છ કામ સંબંધિત ગુણો છે અને નવ સામાજિક ગુણો છે.

સ્ટોગિલ દ્વારા માતૃત્વના ગુણોનું આ વર્ગીકરણ નીચે મુજબ છે:

- ઉંચાઈ, આરોગ્ય, શક્તિ, રંગ વગેરે જેવા શારીરિક ગુણો.
- બુદ્ધિ અને ક્ષમતાના ગુણો - જેમ કે ધીરજ, ઉદારતા, આત્મવિશ્વાસ વગેરે.
- ધીરજ, ઉદારતા, આત્મવિશ્વાસ વગેરે જેવા વ્યક્તિત્વના ગુણો.
- કાર્ય સંબંધિત ગુણો જેમ કે સિદ્ધિ, સાહસિકતા, પહેલ, તીવ્રતા, મજબૂત ઈચ્છાશક્તિ વગેરે.
- સામાજિક ગુણો જેમ કે સહકાર, દેખરેખ કરવાની ક્ષમતા, આંતરવ્યક્તિત્વ કૌશલ્ય વગેરે.

❖ પરિસ્થિતિલક્ષી અભિગમ (ધ સિચ્યુએશન એપ્રોચ)

આ અભિગમ આર. એમ.સ્ટોગીલ અને તેમના સાથીદારો દ્વારા કરવામાં આવેલ છે. આ વિચારધારા એ હકીકત પર ભાર મૂકે છે કે નેતૃત્વની સફળતા ચોક્કસ પરિસ્થિતિથી પ્રભાવિત થાય છે જેમાં નેતા કામ કરે છે. નેતૃત્વની સફળતાના અભ્યાસમાં ચોક્કસ પરિસ્થિતિનું વિશ્લેષણ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. સફળ નેતાનું વર્તન હંમેશા સરખું રહેતું નથી. તે જુદા જુદા સંજોગોમાં અલગ રીતે વર્તે છે. પરિસ્થિતિલક્ષી અભિગમ એ એક આકસ્મિક અભિગમ છે જેમાં ફોકસ અનુયાયીઓ પર હોય છે. નેતૃત્વ પદ્ધતિ પસંદ કરીને સફળ નેતૃત્વ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આ પસંદગી હર્સી બ્લેન્ચાર્ડના અભિપ્રાય અનુસાર અનુયાયીની પરિપક્વતા પર આધારિત છે આ અભિપ્રાય નેતૃત્વના બે પરિણામોને ધ્યાનમાં લે છે - લક્ષિત કાર્ય વર્તન અને સંબંધ વર્તન. આ સંશોધકોનું માનવું છે કે જેમ જેમ કર્મચારીઓની પરિપક્વતા તેમના કામમાં વધે છે તેમ તેમ નેતૃત્વની શૈલી પણ બદલવી જોઈએ. હર્સી બ્લેન્ચાર્ડ ચાર નેતૃત્વ શૈલીઓ વર્ણવી છે જે કર્મચારીઓના પરિપક્વતા સ્તર સાથે સંબંધિત હોઈ શકે છે: (i) નિર્દેશન, (ii) વેચાણ, (iii) સહભાગી અને (iv) સ્થાનાંતરણ.

વર્તણૂકલક્ષી અભિગમ: વર્તણૂકીય અભિગમમાં, નેતાના વ્યક્તિગત ગુણો અને લાક્ષણિકતાઓને બદલે તેના વર્તનના અભ્યાસ પર વધુ ભાર આપવામાં આવે છે. વર્તણૂક નેતા દ્વારા કરવામાં આવેલા કાર્યનો સંદર્ભ આપે છે અને નેતૃત્વ વિશ્લેષણ માટેના આ અભિગમમાં એક્ઝિક્યુટિવ્સ દ્વારા આયોજન, પ્રેરણા અને વાતચીતમાં ઉપયોગમાં લેવાતા સમય અને પદ્ધતિઓનો અભ્યાસ શામેલ છે. આ અભિગમ મુજબ નેતૃત્વની સફળતાનો આધાર નેતાઓના વર્તન પર હોય છે, એટલે કે નેતાની સફળતાનું મૂલ્યાંકન તેના વર્તનનું વિશ્લેષણ કરીને જ કરી શકાય છે.

● લક્ષ્ય વિચારધારા (Path-Goal Theory of Leadership)-

નેતૃત્વની આ વિચારધારાના પ્રારંભિક સમર્થક હાઉસ છે પરંતુ પાછળથી તે હાઉસ અને મિશેલ દ્વારા વિકસાવવામાં આવ્યું હતું. આ ફિલસૂફી ઓહિયો સ્ટેટ લીડરશિપ સ્ટડીઝ અને પ્રેરણાની અપેક્ષા સિદ્ધાંતથી પ્રેરિત છે.

પાથ-ધ્યેયની વિચારધારા એ વાત પર ભાર મૂકે છે કે નેતાઓ પાથ-ધ્યેયો અને સંતોષની જરૂરિયાત વિશે ગૌણ અધિકારીઓની ધારણાને પ્રભાવિત કરીને સંગઠનાત્મક અસરકારકતાને શ્રેષ્ઠ

બનાવી શકે છે. તેની પ્રથમ ધારણા એ છે કે ગૌણ અધિકારીઓ નેતાને સ્વીકારે છે અને તેના લક્ષ્યો, યોજનાઓ અને નીતિઓને એટલી હદે પ્રતિસાદ આપે છે કે તેઓને લાગે છે કે તેઓ તેમની તાત્કાલિક અથવા ભવિષ્યની જરૂરિયાતોને સંતોષશે. તેની બીજી ધારણા એ છે કે નેતા સફળતાપૂર્વક તેના ગૌણ અધિકારીઓને કાર્ય કરવા અને સંગઠનાત્મક લક્ષ્યોમાં તે હદે યોગદાન આપવામાં સફળ થશે કે તેને લાગે છે કે આ તેની તાત્કાલિક અથવા ભવિષ્યની જરૂરિયાતોને સંતોષશે. તેની ધારણા એ છે કે ગૌણ અધિકારીઓ નેતાને સ્વીકારે છે અને તેના લક્ષ્યો, યોજનાઓ અને નીતિઓને એટલી હદે પ્રતિસાદ આપે છે કે તેઓને લાગે છે કે તેઓ તેમની તાત્કાલિક અથવા ભવિષ્યની જરૂરિયાતોને સંતોષશે. તેની બીજી ધારણા એ છે કે નેતા તેના ગૌણ અધિકારીઓને સફળતાપૂર્વક કામ કરાવવામાં સફળ થશે અને સંસ્થાકીય ધ્યેયોમાં તે હદે યોગદાન આપશે કે તે (a) અસરકારક કામગીરી પર કર્મચારીઓની જરૂરિયાતોને સંતોષે છે અને (b) અસરકારક કામગીરીમાં મદદ કરે છે. સંસ્થા પાસે કેટલી હદે તૈયારી કરવાની ક્ષમતા છે, તેમની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે સહાય અને માર્ગદર્શન પૂરું પાડવું અને (c) અસરકારક કામગીરી પર તેમની જરૂરિયાત સંતોષવાનો આધાર.

આમ, જ્યારે કર્મચારીઓને લાગે છે કે તેમની પાસે કામગીરીના આધારે તેમના માટે જરૂરી છે તે કરવાની ક્ષમતા છે. આમ, જ્યારે કર્મચારીઓને લાગે છે કે તેમની જરૂરિયાત સંતોષ તેમના અસરકારક પ્રદર્શન પર આધારિત છે, ત્યારે તેઓ તેમની સંપૂર્ણ ક્ષમતા અનુસાર કાર્ય કરશે અને સંસ્થાકીય લક્ષ્યોની સિદ્ધિમાં તેમનું શ્રેષ્ઠ યોગદાન આપશે.

જીવન ચક્રનો અભિગમ – એ.કે. કોર્મન પોલ હર્સ અને કેનેથ બ્લેન્ચાર્ડ આ અભિગમના પ્રણેતા છે. આ અભિગમ ઓહિયો સ્ટેટ યુનિવર્સિટીના અભ્યાસનું પરિણામ છે. જીવન ચક્રનો અભિગમ નેતાની લાક્ષણિકતાઓ અને પરિસ્થિતિને બદલે અનુયાયીઓના મહત્ત્વ પર ભાર મૂકે છે. તેની માન્યતા મુજબ, નેતૃત્વનો સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ ઘટક અનુયાયીઓ છે કારણ કે દરેક પરિસ્થિતિમાં તેઓ વ્યક્તિગત રીતે નેતાને સ્વીકારે છે અથવા નકારે છે અને સામૂહિક રીતે તેઓ ખરેખર નેતાની વ્યક્તિગત શક્તિનો નિર્ધારક સ્ત્રોત છે. આ નેતૃત્વની મૂળભૂત માન્યતા એ છે કે સૌથી અસરકારક નેતૃત્વ શૈલીની યોગ્યતા અનુયાયીઓની તૈયારીના સ્તર પર આધારિત છે. હર્સ અને બ્લેન્ચાર્ડ નેતા, અનુયાયીઓ, ટોચના અધિકારીઓ (બોસ), મુખ્ય સહયોગીઓ, સંગઠન, નોકરીની પ્રકૃતિ (નોકરી-માગણીઓ) અને નિર્ણય લેવાનો સમય સહિત અનેક પરિસ્થિતિગત પરિબલોની ચર્ચા કરી છે. પરંતુ તે નિશ્ચિતપણે માને છે કે કોઈપણ નેતૃત્વની પરિસ્થિતિમાં સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ પરિબળ એ નેતા અને તેના અનુયાયીઓ વચ્ચેનો સંબંધ છે. જો અનુયાયીઓ નેતાનું અનુસરણ ન કરવા માટે નિર્ધારિત હોય, તો પછી ઉચ્ચ અધિકારીઓ અને મુખ્ય સહયોગીઓ શું વિચારે છે, અથવા કાર્યની પ્રકૃતિ શું છે તેનાથી કોઈ ફરક પડતો નથી. અનુયાયીઓ વિના કોઈ નેતૃત્વ હોઈ શકે નહીં.

10.9 નેતૃત્વના પ્રકારો

- પરિસ્થિતિગત નેતૃત્વ
- તે તેમના ગૌણ અધિકારીઓને તેમના સંબંધિત કાર્યક્ષેત્રમાં મહત્ત્વપૂર્ણ નિર્ણયો લેવાની મંજૂરી આપે છે.
- તે તેના ગૌણ અધિકારીઓને એવા નિર્ણયો લેવામાં ભાગ લે છે જે તેમને અસર કરે છે.
- તે તેના ઓર્ડરના કારણો સમજાવે છે અને જૂથને ભાવિ યોજનાઓ વિશે માહિતગાર રાખે છે.

- તે તેમના અનુયાયીઓને સામાજિક એકમ તરીકે કામ કરવા પ્રોત્સાહિત કરે છે.
- તે વધુ કર્મચારી કેન્દ્રિત છે અને કર્મચારીઓને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા પ્રદાન કરે છે. અને મૂળધર

પોલ હર્સી અને બ્લેન્ચાર્ડ માને છે કે નેતા માટે કઈ નેતૃત્વ શૈલી સૌથી યોગ્ય રહેશે તે ખરેખર લોકોની તૈયારીના સ્તર પર આધાર રાખે છે. આના પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અનુયાયીઓ અથવા ગૌણ અધિકારીઓની તૈયારીનું સ્તર નેતા દ્વારા કઈ નેતૃત્વ શૈલી પસંદ કરવી જોઈએ તે નિર્ધારિત કરે છે. તૈયારીને પરિપક્વતા અથવા વિકાસ પણ કહી શકાય.

સ્વતંત્ર નેતૃત્વ: આ એક પ્રકારનું નેતૃત્વ છે જેમાં નેતા તેના અનુયાયીઓ અને ગૌણ અધિકારીઓ સાથે સંપર્ક જાળવી રાખતા નથી અને તેમને તેમના પોતાના ધ્યેયો નક્કી કરવા અને તેમના પોતાના પર નિર્ણય લેવાની તકો પૂરી પાડે છે. હકીકતમાં, નોંધપાત્ર સત્તા ગૌણ અધિકારીઓને સોંપવામાં આવે છે. આવા નેતા માર્ગદર્શન આપતા નથી. આ રીતે તે ઓર્ડર આપવાનો આદેશ છે. તે એકંદર પ્રયત્નોમાં ભાગ્યે જ ફાળો આપે છે. પરિણામે, સમગ્ર સંસ્થામાં અરાજકતા જોવા મળે છે, કારણ કે તે લોકોને વિવિધ પરિસ્થિતિઓમાં કામ કરવાની મંજૂરી આપે છે. આ પ્રકારનું નેતૃત્વ ત્યારે જ સફળ થઈ શકે છે જ્યારે ગૌણ વ્યક્તિ સંપૂર્ણપણે બુદ્ધિશાળી અને તેની ફરજ પ્રત્યે વફાદાર હોય. આ જ કારણ છે કે આ પ્રકારનું નેતૃત્વ ચોક્કસ સંજોગોમાં જ સફળ થઈ શકે છે. સામાન્ય રીતે આ પ્રકારના નેતૃત્વને અપનાવવાની ભલામણ કરી શકાતી નથી.

લોકશાહી નેતૃત્વ - લોકશાહી વિચારો ધરાવતો નેતા એ વ્યક્તિ છે જે જૂથ સાથે ચર્ચા કર્યા પછી, નીતિઓ ઘડે છે. આ પ્રકારના નેતૃત્વનો ખ્યાલ સત્તાના વિકેન્દ્રીકરણ અને નિર્ણય લેવા પર આધારિત છે. લોકશાહી નેતા તેના અનુયાયીઓને સામાજિક એકમ તરીકે કામ કરવા પ્રોત્સાહિત કરે છે અને જૂથના સભ્યોની કુશળતા અને ક્ષમતાઓનો સંપૂર્ણ લાભ લે છે.

10.10 નેતૃત્વના ગુણ

1. વાતચીત કરવાની ક્ષમતા –

એક સારા નેતા પાસે અન્ય લોકોને સૂચનાઓ, વિચારો અને આદેશો પહોંચાડવાની ક્ષમતા હોવી જોઈએ. તે જ સમયે, વાતચીતના પરિણામે, તેની પાસે અન્ય લોકોની પ્રતિક્રિયાઓ જાણવાની ક્ષમતા પણ હોવી જોઈએ.

2. અખંડિતતા-

નેતૃત્વ શ્રેષ્ઠ કાર્ય કરે છે જ્યારે તે તે સદ્ભાવના, પ્રામાણિકતા અને પ્રામાણિકતા, નૈતિક શક્તિ અને સત્ય પર આધારિત છે.

3. નિર્ણાયકતા-

આ ગુણ નેતામાં નિર્ણય લેવાની સાથે સંબંધિત છે. દરેક નેતામાં કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં નિર્ણય લેવાની ક્ષમતા હોવી જોઈએ કારણ કે સંસ્થાની સફળતા પણ અસરકારક નિર્ણય લેનાર પર આધારિત છે.

4. પ્રેરણા આપવાની ક્ષમતા-

એક નેતા પાસે તેના અનુયાયીઓને પ્રભાવિત કરવાની પૂરતી ક્ષમતા હોવી જોઈએ.

5. હિંમત –

એક નેતા પાસે જે યોગ્ય લાગે તે કરવા માટે નૈતિક હિંમત હોવી જોઈએ. તેઓ નિર્ણય લેવામાં હિંમતવાન હોવા જોઈએ અને તે નિર્ણયો અનુસાર કાર્ય કરવામાં અડગ રહેવું જોઈએ. ફિલ્ડ માર્શલ સ્લિમના મતે, "હિંમત વિના, કોઈ સદ્ગુણ અસરકારક નથી. કારણ કે વિશ્વાસ, આશા અને દયા વગેરે જેવા તમામ ગુણો અસ્તિત્વમાં નથી જ્યાં સુધી તેનો ઉપયોગ કરવા માટે હિંમત લેવામાં ન આવે."

6. વિચારોમાં સુગમતા –

ઝડપથી બદલાતા સામાજિક-આર્થિક વાતાવરણમાં, નેતા માટે સુગમતા હોવી જરૂરી છે. જ્યારે સંજોગો બદલાય ત્યારે તેના વિચારો બદલવાની સુગમતા પણ હોવી જોઈએ.

7. જવાબદારી –

એક સારા નેતા પાસે અન્ય જવાબદારીઓ નિભાવવાની ક્ષમતા પણ હોવી જોઈએ. પોતાની જવાબદારી નિભાવીને જ તે પોતાની નૈતિક ફરજ નિભાવી શકે છે.

8. સમજાવટ –

એક નેતા પાસે અન્ય લોકોની લાગણીઓ, જિજ્ઞાસાઓ, રુચિઓ અને સંજોગોને સમજવા અને અનુભવવાની ક્ષમતા હોવી જોઈએ. એક સારો નેતા તે માનવામાં આવે છે જે તેના ગૌણ અધિકારીઓની લાગણીઓ અનુસાર કાર્ય કરે છે. લોકો આવા નેતાના આદેશનું પાલન કરે છે અને તેમની સૂચના મુજબ સ્વેચ્છાએ તેમનું કામ કરવા તૈયાર હોય છે.

9. શાણપણ:-

એક નેતા પાસે તેના અનુયાયીઓ કરતાં વધુ શાણપણ હોવું જોઈએ જેથી તે યોગ્ય માર્ગદર્શન આપી શકે અને તેમની પાસેથી અપેક્ષિત લક્ષ્યો હાંસલ કરી શકે.

10. સારો નિર્ણય –

એક સારા નેતામાં ભવિષ્ય વિશે વિચારવાની અને સમજવાની ક્ષમતા હોવી જોઈએ જેથી કરીને તે ભવિષ્યમાં થનારી સમસ્યાઓ અને કાર્યોના ઉકેલ માટે સારા નિર્ણય લઈ શકે.

ઉપરોક્ત ગુણોનું પૃથ્થકરણ કરતાં, તે નિષ્કર્ષ પર આવે છે કે નેતા માટે બે પ્રકારના ગુણો હોવા એકદમ જરૂરી છે: 1. આવશ્યક ગુણો અને 2. આંતરિક અને અમૂર્ત ગુણો.

આવશ્યક ગુણો હેઠળ હિંમત, દૂરંદેશી, દઢ નિશ્ચય, નિર્ણાયકતા, બુદ્ધિમત્તા, કલ્પનાશક્તિ, સક્રિયતા, સંકલન, સંવાદ અને સંચાલન કરવાની ક્ષમતા, સર્જનાત્મકતા વગેરે ગુણોનો સમાવેશ થાય છે.

આંતરિક ગુણોમાં પ્રામાણિકતા, નૈતિકતા, હિંમત, ઉદારતા, મુત્સદ્દીગીરી, વ્યવહારુ કુશળતા, સૌજન્ય, સંવાદિતા અને સહાનુભૂતિનો સમાવેશ થાય છે.

આ બધા ગુણો એકસાથે વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વને પ્રભાવશાળી બનાવે છે. નેતાનું વ્યક્તિત્વ ખુશનુમા હોવું જોઈએ, જો તેનામાં આ બધા ગુણો હશે તો તેના સાથીદારો અને અનુયાયીઓ તેને પસંદ

કરશે. અને તે જ સમયે, એક સારા નેતા તેના ગૌણ અધિકારીઓને પ્રોત્સાહિત કરવા અને મદદ કરવા તૈયાર હોવા જોઈએ.

નેતાએ તેના ગૌણ અધિકારીઓની લાક્ષણિકતાઓનું પણ મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ, તેમની પાસે કેટલી યોગ્યતા, પ્રેરણા અને પ્રતિબદ્ધતા છે. જો તેઓને આત્મનિર્ભરતાની તીવ્ર જરૂર હોય. જો તેમની પાસે નિર્ણય લેવાની જવાબદારી સ્વીકારવાની તૈયારી હોય, અસ્પષ્ટતા માટે ઉચ્ચ સ્તરની સહનશીલતા હોય, સમસ્યામાં રસ હોય, સંસ્થાકીય ધ્યેયો પ્રત્યે સમજણ અને પ્રતિબદ્ધતા હોય, નિર્ણય લેવા માટે જરૂરી જ્ઞાન અને કૌશલ્ય હોય અને અપેક્ષા રાખવામાં આવે. નિર્ણય લેવામાં ભાગ લેવા માટે, પછી તેમને નિર્ણયો લેવાની વધુ સ્વતંત્રતા આપી શકાય છે.

પરિસ્થિતિમાં સહજ દળો પણ નેતૃત્વ શૈલીની પસંદગીને પ્રભાવિત કરે છે, જેમ કે સંસ્થાની લાક્ષણિકતાઓ, જેમ કે તેની પરંપરાઓ, કાર્ય એકમોનું કદ, તેમનું ભૌગોલિક સ્થાન, સંસ્થાકીય અને આંતર-સંસ્થાકીય ક્રિયાપ્રતિક્રિયાના સ્તરને પ્રાપ્ત કરવા માટે જરૂરી છે. એન્ટરપ્રાઇઝના લક્ષ્યો, એકમમાં જૂથના સભ્યોની સંખ્યા, સમસ્યાનું સ્વરૂપ અને તેના માટે જરૂરી જ્ઞાન અને સફળતા, સમયનું દબાણ અને લાંબા ગાળાની વ્યૂહરચના.

નેતાએ વ્યક્તિગત રીતે તેના ગૌણ અધિકારીઓની લાક્ષણિકતાઓ અને જૂથના સભ્યો તરીકે અને સંસ્થામાં રહેલી શક્તિઓ અને ઉદાહરણને જાણવું જોઈએ, તેની પાસે પરિસ્થિતિ અનુસાર યોગ્ય નેતૃત્વ શૈલી અપનાવવાની સ્પષ્ટતા હોવી જોઈએ. તેઓ એવા નિષ્કર્ષ પર આવે છે કે સફળ મેનેજર ન તો મજબૂત હોય છે કે ન તો તે સંજોગોનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન કરી શકે અને પોતાના માટે સૌથી યોગ્ય નેતૃત્વ વર્તન નક્કી કરી શકે. અને એવું વર્તન કરે છે. તે સમજદાર અને લવચીક બંને છે. તેથી નેતૃત્વની સમસ્યા તેને મૂંઝવતી નથી. તેમાં કોઈ શંકા નથી કે ટેનેનબૌમ અને શિમેટે મેનેજરો માટે નેતૃત્વ શૈલીઓની પસંદગી માટે વ્યવહારુ માર્ગદર્શન માળખું રજૂ કર્યું છે. તેમનું યોગદાન ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે કે તેઓ ઓળખે છે કે ચોક્કસ નેતૃત્વ શૈલી તમામ પરિસ્થિતિઓમાં અસરકારક નથી. મેનેજરે પ્રસ્તુત સંજોગો અનુસાર તેના નેતૃત્વના વર્તનમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ.

નેતૃત્વના નીચેના ગુણોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે (1) આરોગ્ય અને શારીરિક તંદુરસ્તી અથવા ક્ષમતા, (2) બુદ્ધિ, માનસિક શક્તિ, (3) નૈતિક ગુણો, (4) સમાનતા અને (5) વ્યવસ્થાપક ક્ષમતા. શ્રી કાલ્ડે લીડરમાં ત્રણ પ્રકારના ગુણો પર વિશેષ ભાર મૂક્યો છે: (1) ટેકનિકલ ગુણો, (2) માનનીય ગુણો અને (3) સૈદ્ધાંતિક ગુણો. ટેકનિકલ ગુણોનો અર્થ છે તેની ક્ષમતા કે જેના દ્વારા તે તેના જ્ઞાન અને તકનીકોનો યોગ્ય રીતે તેના કાર્યમાં ઉપયોગ કરી શકે છે. તે અનુભવ અને તાલીમ દ્વારા આ ક્ષમતા મેળવે છે. માનવીય ગુણો હેઠળ, તેની ક્ષમતા અને નિર્ણય લેવાની ક્ષમતાનો સમાવેશ થાય છે અને તેની મદદથી, તે અન્ય લોકો સાથે કામ કરતી વખતે પ્રેરણા પ્રક્રિયાને સમજવામાં અને અસરકારક નેતૃત્વનો ઉપયોગ કરવા સક્ષમ બને છે. સૈદ્ધાંતિક ગુણવત્તા એટલે તેની ક્ષમતા જે તેને સમગ્ર સંસ્થાને સમજવા અને તેમાં તેનું સ્થાન શું છે તે જાણવા માટે સક્ષમ બનાવે છે.

10.11 સારાંશ

આમ કહી શકાય કે સારા નેતામાં આત્મવિશ્વાસ હોવો જોઈએ. આ ગુણથી લોકોનો વિશ્વાસ મેળવવામાં સક્ષમ હશે. એક સારા નેતામાં ઊર્જા, શક્તિ, ચેતના અને સતર્કતાનું મિશ્રણ હોવું જોઈએ

કારણ કે તેના દ્વારા જ તે ગૌણ અને અનુયાયીઓ તૈયાર કરી શકે છે. આ ગુણવત્તા તેના અનુભવ અને જ્ઞાનમાં વધારો કરે છે અને તેની વ્યક્તિગત અસર પડે છે.

10.12 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. નેતૃત્વના ઉદ્ભવ માટે જરૂરી શરતો સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

2. નેતૃત્વની વ્યાખ્યાઓનું વર્ણન કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

3. નેતૃત્વની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

4. નેતૃત્વ શૈલીનું વર્ણન કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

5. નેતૃત્વના કાર્યોનું વર્ણન કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

6. નેતૃત્વની વિચારધારાઓ સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

7. નેતૃત્વના પ્રકારોનું વર્ણન કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

8. નેતૃત્વના ગુણો સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

10.13 ચાવીરૂપ શબ્દો

- શૈલી** : નેતૃત્વની શૈલી એ નેતાના વર્તન, વિચારધારા અને કામગીરીના ધોરણો છે, જેના આધારે તે પોતાની ટીમને પ્રેરિત અને સંકલિત કરે છે. દરેક નેતાનું અનન્ય અભિગમ અને પ્રતિસાદ શૈલીમાં પ્રગટે છે.
- ગુણધર્મો** : નેતૃત્વના ગુણધર્મો એ એવા લક્ષણો છે, જેમ કે દ્રષ્ટિ, નૈતિકતા, સંકલનક્ષમતા અને ઈમાનદારી, જે એક નેતા માટે મહત્વપૂર્ણ છે અને તે ટીમના મનોબળ અને પ્રગતિ માટે સક્રિય રૂપે કાર્ય કરે છે.
- વિચાર** : વિચાર એ એ માનસિક પ્રક્રિયા છે, જેના દ્વારા નેતા દૃષ્ટિ, નિર્ણયો અને આયોજન માટે દિશા નિર્ધારિત કરે છે. આ તેમને હિતહિતોને સમજવામાં અને નવા વિચારો માટે તક આપે છે.
- મિલકત** : મિલકત એ એ પરિસ્થિતિ છે જેમાં વિવિધ વ્યક્તિઓ, સંસ્થાઓ અથવા જૂથો વચ્ચે સહકાર અને સંલગ્નતા થાય છે. આ દૃષ્ટિએ, સૌપ્રથમ હેતુ એ એકબીજાને મદદ અને પરસ્પર શ્રેષ્ઠ લાભ પ્રાપ્ત કરવાનું હોય છે.
- સમજૂતી** : સમજૂતી એ એ ક્રિયા છે, જેમાં નેતા અને તેમના અનુયાયી એક બીજા સાથે ખૂણાની વાતોથી પરિસ્થિતિને સુમેળિત રીતે સમજતા અને એકબીજાની દૃષ્ટિમાં સમાનતા લાવવાની કોશિશ કરે છે.
- સહભાગીઓ** : સહભાગીઓ એ તે વ્યક્તિઓ, જૂથો અથવા સંસ્થાઓ છે જે નેટવર્ક, યોજના અથવા

કાર્યક્રમમાં ભાગ લઈ રહ્યા હોય છે. સહભાગીઓ એ નેતૃત્વ માટે મહત્વપૂર્ણ સામગ્રી છે, જેમણે સામૂહિક ઉદ્દેશની સિદ્ધિ માટે સાથે મળીને કામ કરવું જોઈએ.

10.14 સંદર્ભસુચિ

1. ફાડિયા, બી. એલ. લોક પ્રશાસન, સાહિત્ય ભવન પબ્લિકેશન।
2. શર્મા, રાજેન્દ્ર કુમાર: રાજનૈતિક સમાજશાસ્ત્ર, અટલાંટિક પબ્લિકેશન ઍન્ડ ડિસ્ટ્રીબ્યૂટર
3. Merriam, C: Political Power, McGraw Hill, New York 1934
4. Hyman, H: Political Socialisation, Free Press, 1959
5. Gouldner, A.(ed.): Studies in Leadership, Harper, New York, 1954

-: રૂપરેખા :-

11.0 ઉદ્દેશ્યો

11.1 પ્રસ્તાવના

11.2 સંચારની વ્યાખ્યા

11.3 સંચારનું મહત્વ

11.4 સંદેશાવ્યવહારમાં તબક્કાઓ

11.5 સંદેશાવ્યવહારની પદ્ધતિઓ

11.6 સંચારમાં પરિબળો

11.7 સંચાર પ્રક્રિયા અને તત્ત્વો

11.8 સંચાર નેટવર્ક

11.9 વિચારની પ્રક્રિયા તરીકે વાતચીત

11.10 ટ્રાન્સમિશન તરીકે સંચાર

11.11 સાંસ્કૃતિક નિર્માતા તરીકે સંચાર

11.12 અસરકારક સંચારની વિશેષતાઓ

11.13 સ્વ-મૂલ્યાંકન માટેના પ્રશ્નો, ખાલી જગ્યા, વૈકલ્પિક, એક શબ્દ, ખૂબ ટૂંકા

11.14 સારાંશ

11.15 ચાવીરૂપ શબ્દો

11.16 સંદર્ભસુચિ

11.0 ઉદ્દેશ્યો

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આ એકમના અભ્યાસ બાદ તમે....

- સંચારની વિભાવના અને વ્યાખ્યા વિશે જાણી શકશો.
- સંચારના મહત્વ અને પદ્ધતિઓ વિશે સમજશો.
- સંદેશાવ્યવહારના પરિબળોને સમજી શકશો.
- સંચારની પ્રક્રિયા જાણશો.
- સંદેશાવ્યવહારના તત્ત્વોને સમજશો.
- સંચાર નેટવર્ક અને સંચારની વિશેષતાઓ વિશે માહિતી પ્રાપ્ત કરશો.

11.1 પ્રસ્તાવના

માણસ એક સામાજિક પ્રાણી છે અને વાતચીત કરવી તેનો સ્વભાવ છે. પોતાની લાગણીઓ અને વિચારોની આપલો કરવી એ તેમનો જન્મજાત સ્વભાવ છે. એવું માની શકાય છે કે સંચારની જરૂરિયાત

માનવ અસ્તિત્વમાં આવતાની સાથે જ અનુભવાઈ હશે. જે માણસની પાયાની જરૂરિયાત બની ગઈ છે. કોઈપણ સમાજ માટે સંચાર ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. શરીર માટે ખોરાક જે સ્થાન ધરાવે છે તે જ સ્થાન સમાજ વ્યવસ્થામાં સંચાર માટે છે. મનુષ્યનો શારીરિક અને માનસિક વિકાસ સંપૂર્ણપણે સંચાર પ્રક્રિયા સાથે જોડાયેલો છે. જન્મથી મૃત્યુ સુધી, માણસો વાતચીત દ્વારા એકબીજા સાથે જોડાયેલા રહે છે, એકબીજાને ઓળખે છે, સમજે છે અને પુષ્ટ બને છે. સંચારને માનવીય સંબંધોનો પાયો કહી શકાય. સમાજશાસ્ત્રીઓનું માનવું છે કે જો કોઈ પણ કુટુંબ, સમૂહ, સમુદાય અને સમાજમાં મનુષ્યો વચ્ચેનો સંચાર બંધ થઈ જશે તો સામાજિક વિઘટનની પ્રક્રિયા શરૂ થશે અને માનસિક વિકૃતિઓ ઊભી થવા લાગશે.

11.2 સંચારની વ્યાખ્યા

સંચાર શબ્દ લેટિન શબ્દ કોમ્યુનિસ પરથી આવ્યો છે જેનો અર્થ થાય છે આપવું. સામાન્ય બનાવવું. સંદેશાવ્યવહાર એ મનના વિચારો અને લાગણીઓની આપલે અથવા વિચારોને સામાન્ય બનાવવા અને અન્ય લોકો સાથે શેર કરવા છે.

સંચાર શબ્દ અંગ્રેજી શબ્દનું હિન્દી સંસ્કરણ છે. જે કોમ્યુન શબ્દ પરથી વિકસિત થયો છે. જેનો અર્થ થાય છે વિનિમય કરવું એટલે કે શેર કરવું.

સંચાર એ આધુનિક વિષય છે. મનોવિજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર, શિક્ષણશાસ્ત્ર, સામાજિક કાર્ય જેવા વિષયો સાથે તેનો સીધો સંબંધ છે. વિવિધ ચિંતકોએ તેની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ નક્કી કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

ચેરીના મતે, સંદેશાવ્યવહાર એ ઉત્પ્રેરકનું વિનિમય છે.

શેનોને સંચારને બીજા મગજના પ્રભાવ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કર્યો છે.

મિલેને વહીવટી દ્રષ્ટિકોણથી સંચારની વ્યાખ્યા કરી છે. તમારા મતે, સંદેશાવ્યવહાર એ વહીવટી સંસ્થાની જીવનરેખા છે.

ડૉ.શ્યામચરણ દુબેના શબ્દોમાં કહીએ તો સંચાર એ સમાજકરણનું મુખ્ય માધ્યમ છે. સંદેશાવ્યવહાર દ્વારા, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ એક પેઢીથી બીજી પેઢીમાં પસાર થાય છે. દરેક પરિસ્થિતિ અને સમાજકરણનું દરેક સ્વરૂપ સંચાર પર આધારિત છે. માણસ જ્યારે સંચાર દ્વારા સાંસ્કૃતિક વલણ, મૂલ્યો અને વર્તનના પ્રકારોને આત્મસાત કરે છે ત્યારે જૈવિક અસ્તિત્વમાંથી સામાજિક વ્યક્તિ બને છે. **બીબરના મતે,** એક વ્યક્તિ બીજાને પ્રભાવિત કરી શકે તે તમામ રીતો સંચાર હેઠળ આવે છે.

ન્યુમેન અને સમરના મતે, સંચાર એ બે અથવા વધુ લોકો વચ્ચે હકીકતો, વિચારો અને લાગણીઓનું પરસ્પર વિનિમય છે.

વિલ્વરના મતે, સંદેશાવ્યવહાર એ એવી પ્રક્રિયા છે જેના દ્વારા કોઈ સંદેશ સાંભળનાર સુધી સ્ત્રોત સુધી પહોંચે છે.

આમ, ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાઓના વિશ્લેષણના આધારે, તે નિષ્કર્ષ પર આવી શકે છે કે સંદેશાવ્યવહાર એ એક પ્રકારની ભાગીદારી છે, જેમાં જ્ઞાન, વિચારો, લાગણીઓ અને માહિતીનો અર્થ

સમજતી વખતે પરસ્પર વિનિમય થાય છે. આ ભાગીદારી પ્રેષક અને પ્રાપ્તકર્તા વચ્ચે થાય છે. તેમાં સામેલ વાતચીત અસરકારક અને અર્થપૂર્ણ હોય તે જરૂરી છે. સંચાર આપણને એક સાથે બાંધે છે. સંદેશાવ્યવહારને સમાજ નિર્માણની ધરી પણ કહી શકાય, જેને છોડી દેવાથી વ્યક્તિની ભાવનાત્મક ખોટ થઈ શકે છે.

11.3 સંચારનું મહત્વ

સંચાર એ દ્વિ-માર્ગી પ્રક્રિયા છે જ્યાં વિચારોની આપ-લે થાય છે. સંદેશાવ્યવહાર વિના માનવ સંસાધનોને એકત્રિત કરવું અશક્ય છે. સંચાર પ્રસારિત કરવા માટે ઘણા માધ્યમો છે. સંદેશાવ્યવહાર ત્યારે જ સફળ ગણી શકાય જ્યારે પ્રાપ્તકર્તા મોકલેલા સંદેશનું અર્થઘટન કરે અને પ્રતિસાદ આપે. માનવ જીવનના વિવિધ પાસાઓમાં સંચારનું ખૂબ મહત્વ છે. સંચારને વ્યવહારુ તત્ત્વ પણ ગણી શકાય કારણ કે એક વ્યક્તિનું વર્તન બીજી વ્યક્તિ પર સીધી અસર કરે છે. વહીવટ અને સંસ્થામાં સંચાર કેન્દ્રીય સ્તરે રહે છે જે માનવ અને સંસ્થાકીય પ્રવૃત્તિઓ કરે છે. સંચાર પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન કરે છે. સંદેશાવ્યવહારના મહત્ત્વ વિશે, એમ પણ કહી શકાય કે તે વિશ્વની તમામ સમસ્યાઓનું કારણ અને ઉકેલ છે. અસરકારક સંચારની ગેરહાજરીમાં, સંચાલન પણ પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી. વહીવટમાં સંદેશાવ્યવહારના મહત્ત્વને ઓળખતા, એલ્વિન ડોડ લખે છે કે "સંચાર એ સંચાલનની મુખ્ય સમસ્યા છે." થિયો હેમન કહે છે કે "વ્યવસ્થાપનીય કાર્યની સફળતા કાર્યક્ષમ સંદેશાવ્યવહાર પર આધારિત છે." સુઓજનિનના મતે, 'વ્યવસ્થાપન માટે સંકલિત અભિગમ માટે સારો સંદેશાવ્યવહાર ખૂબ જ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. નીચેના મુદ્દાઓના સંદર્ભમાં સંચારનું મહત્ત્વ સારી રીતે સમજી શકાય છે.

આયોજન અને સંચાર આયોજન એ ખૂબ જ મહત્ત્વપૂર્ણ અને પ્રાથમિક કાર્ય છે જે કાર્યક્ષમ આયોજનના અસરકારક અમલીકરણ પર આધારિત છે. યોજનાની રચના અને તેના અમલીકરણ બંને માટે સંચાર જરૂરી છે. કાર્યક્ષમ આયોજન માટે અનેક પ્રકારની જરૂરી અને ઉપયોગી માહિતી, તથ્યો અને ડેટા જરૂરી છે અને કાર્યક્ષમ અમલીકરણ માટે આદેશો, સૂચનાઓ અને માર્ગદર્શન જરૂરી છે. સંસ્થા અને સંદેશાવ્યવહાર: અધિકારો અને જવાબદારીઓ નક્કી કરવા અને સોંપવા અને કર્મચારીઓને તેમના વિશે જાગૃત કરવા, આ કાર્યો પણ સંસ્થાના કાર્યક્ષેત્રમાં આવે છે અને સંચાર વિના અશક્ય છે. બર્નાર્ડના શબ્દોમાં, "સંચારની ચોક્કસ પ્રણાલીની જરૂરિયાત એ આયોજકનું પ્રથમ કાર્ય છે."

પ્રેરણા અને સંદેશાવ્યવહાર: મેનેજરો કર્મચારીઓને પ્રોત્સાહિત કરે છે, જેને સંચારની જરૂર હોય છે. ડ્રકરના શબ્દોમાં કહીએ તો, "માહિતી એ મેનેજમેન્ટનું એક વિશેષ શસ્ત્ર છે. મેનેજર લોકોને મેનેજ કરવાનું કામ કરતા નથી, બલકે તે તેમને પ્રોત્સાહિત કરે છે, નિર્દેશિત કરે છે અને તેનું આયોજન કરે છે. આ તમામ કાર્યો કરવા માટે, મૌખિક અથવા લેખિત શબ્દો અથવા સંખ્યાઓની ભાષા. તેનું એકમાત્ર સાધન છે. સમૂહ દ્વારા કરવામાં આવતા પ્રયાસોને ચોક્કસ દિશા આપવા માટે સંકલન અને સંચાર સંકલન જરૂરી છે. ન્યુમેનના મતે, "સારી વાતચીત સંકલનમાં મદદ કરે છે." કુશિંગ નાઇલ્સ લખે છે કે સંકલન માટે સારી વાતચીત જરૂરી છે. બર્નાર્ડના શબ્દોમાં, "સંચાર એ એવું માધ્યમ છે કે જેના દ્વારા સંસ્થાના લોકોને એક સામાન્ય ઉદ્દેશ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે સંકલિત કરી શકાય છે".

નિયંત્રણ અને સંદેશાવ્યવહાર નિયંત્રણ દ્વારા, કાર્યક્ષમ સંચાલન એ જાણવાનો પ્રયાસ કરે છે કે કાર્ય પૂર્વ નિર્ધારિત યોજના મુજબ થઈ રહ્યું છે કે નહીં? આ ઉપરાંત, તે ભૂલો અને વિચલનોને શોધી કાઢવા અને શક્ય તેટલી વહેલી તકે તેને સુધારવા અને તેના પુનરાવર્તનને અટકાવવાનો પ્રયાસ કરે છે.

આ તમામ કાર્યો કાર્યક્ષમ સંચાર વ્યવસ્થા વિના શક્ય નથી. નિર્ણય લેવો અને સંદેશાવ્યવહાર: યોગ્ય નિર્ણયો લેવા માટે, મેનેજરો માટે યોગ્ય સમયે સાચી અને પર્યાપ્ત માહિતી, તથ્યો અને ડેટા મેળવવો જરૂરી છે. આ કામ પણ અસરકારક સંચાર સિસ્ટમ વિના શક્ય નથી.

અસરકારકતા અસરકારક સેવાઓ પ્રદાન કરવા માટે, સ્ટાફ સભ્યો વચ્ચે વિચારોનું મુક્ત અને ખુલ્લું વિનિમય બનાવવું મહત્વપૂર્ણ છે. એક સંસ્થાની અસરકારકતા તેના પર નિર્ભર કરે છે કે તેઓ ઓછામાં ઓછા ખર્ચે મહત્તમ ઉત્પાદનને કેટલું સમજે છે. ઉત્પાદકતા વધારવા માટે, સંસ્થામાં કોઈ મતભેદ ન હોવા જોઈએ, પરસ્પર સંવાદિતા હોવી જોઈએ, જેમાં વાતચીત ખૂબ મદદરૂપ સાબિત થઈ છે.

11.4 સંદેશાવ્યવહારમાં તબક્કાઓ

સંચાર પ્રક્રિયાના તબક્કાઓને ચાર મુખ્ય ભાગોમાં વિભાજિત કરી શકાય છે:-

A. પ્રથમ

પસંદ કરે છે. જે સંદેશ મોકલવાનો છે તેના પ્રેષકે તેને યોગ્ય માધ્યમ દ્વારા મૌખિક, બિન-મૌખિક અથવા લેખિત સ્વરૂપે મોકલવાનો રહેશે.

B. બીજો તબક્કો

પ્રેષક બીજા તબક્કામાં સંદેશ મોકલે છે અને પ્રયાસ કરે છે કે સંદેશ મોકલતી વખતે કોઈ દખલ ન થાય અને પ્રાપ્તકર્તા કોઈપણ દખલ વિના સંદેશને સમજી શકે.

C. ત્રીજો તબક્કો:

પ્રાપ્તકર્તા પ્રાપ્ત સંદેશના અર્થનું અર્થઘટન કરે છે અને જરૂરિયાત મુજબ પ્રતિસાદ આપવાનો પ્રયાસ કરે છે.

D. ચોથો તબક્કો:

પ્રતિસાદ તબક્કામાં, પ્રાપ્તકર્તા પ્રાપ્ત સંદેશનું અર્થઘટન કર્યા પછી પ્રેષકને પ્રતિસાદ આપે છે.

11.5 સંદેશાવ્યવહારની પદ્ધતિઓ

હાલમાં સંચારની ઘણી પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે જે નીચે મુજબ છે

1. **મેમોરેન્ડમ:** મેમોરેન્ડમ પદ્ધતિનો ઉપયોગ મોટાભાગે આંતરિક સંદેશાવ્યવહાર માટે થાય છે જ્યાં સભ્યો અને સભ્યો સાથે સંબંધિત પેઢી વચ્ચે ટૂંકા સ્વરૂપમાં માહિતીની આપલે થાય છે.
2. **પત્રો:** માહિતી અથવા સંદેશાની આપલે મોટે ભાગે પત્રો દ્વારા થાય છે. જેમ કે ઓર્ડર, બિઝનેસ સંબંધિત રેકોર્ડ વગેરે.
3. **ફેક્સ:** ફેક્સ પણ સંચારની એક પદ્ધતિ છે જેના દ્વારા ત્વરિત સંદેશ પ્રાપ્તકર્તા સુધી પહોંચે છે.
4. **ઈ-મેલ:-** માહિતી ટ્રાન્સફર કરવા માટે, સંદેશ ઈ-મેલ દ્વારા ઝડપી અને અનુકૂળ સ્વરૂપમાં મોકલવામાં આવે છે.

5. **માહિતી:-** માહિતી પણ સંચારની ટેકનોલોજી છે. ઉદાહરણ તરીકે, કોઈ સંસ્થામાં, કર્મચારીઓને રોજગાર, સુરક્ષા, આરોગ્ય, નિયમો, કાયદા અને કલ્યાણ સુવિધાઓ સંબંધિત માહિતી પ્રદાન કરવામાં આવે છે. સારાંશ: સારાંશ તકનીકનો ઉપયોગ મોટે ભાગે સંચાર માટેની મીટિંગ્સમાં થાય છે.
6. **અહેવાલ:-** અહેવાલ પણ સંચારની એક તકનીક છે જેમ કે નાણાકીય અહેવાલ, સમિતિઓની ભલામણો, તકનીકી અહેવાલ વગેરે.
7. **ટેલિફોન:-** ટેલિફોનનો ઉપયોગ મૌખિક સંચાર માટે થાય છે. જ્યાં સામ-સામે સંપર્ક સ્થાપિત કરી શકાતો નથી ત્યાં ટેલિફોન ટેકનોલોજીનો વધુ ઉપયોગ થાય છે.
8. **ઈન્ટરવ્યૂ:-** ઈન્ટરવ્યૂ ટેકનિકનો ઉપયોગ કર્મચારીઓની પસંદગી, તેમના પ્રમોશન અને વ્યક્તિગત ચર્ચા માટે થાય છે.
9. **રેડિયો:-** સંચાર ચોક્કસ આવર્તન પર રેડિયો દ્વારા પ્રસારિત થાય છે.
10. **ટીવી :-** ટીવીનો ઉપયોગ સંચાર માટે પણ થાય છે. જે યોગ્ય નેટવર્ક દ્વારા જોવા અને સાંભળવામાં આવે છે.
11. **વીડિયો કોન્ફરન્સિંગ:** વર્તમાન સમયમાં વીડિયો કોન્ફરન્સિંગ એ એક મહત્વપૂર્ણ પદ્ધતિ છે. જેમાં ફોનના વાયર દ્વારા વીડિયોની સાથે અવાજ પણ સાંભળી શકાય છે. આ સિવાય યોજના, ચિત્ર, નકશો, ચાર્ટ, આલેખ વગેરે સંદેશાવ્યવહારના માર્ગો છે.

11.6 સંચારમાં પરિબળો

સંદેશાવ્યવહારના પરિબળોને બે મુખ્ય ભાગોમાં વિભાજિત કરી શકાય છે. એક એવા પરિબળો છે જે સંચારને અસરકારક બનાવવામાં મદદ કરે છે અને બીજા પરિબળો છે જે સંચાર પ્રણાલીમાં નકારાત્મક ભૂમિકા ભજવે છે. સંદેશાવ્યવહારને પ્રોત્સાહન આપતા પરિબળો છે:

1. **વિષયનું જ્ઞાન:** વાતચીત કરનારને તે વિષયનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે. વિષયના ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસના અભાવે વાતચીત સફળ થઈ શકતી નથી.
2. **સંચાર સ્કીલ્સ:** સંચાર પ્રોસેસના બે મહત્વના પાસાઓ છે સંકેત અને સમજણ. નોટેશનમાં લેખન અને વાણીનો સમાવેશ થાય છે અને સંકેતોના અર્થઘટનમાં વાંચન અને સાંભળવા જેવી શૈલીઓનો સમાવેશ થાય છે. આ સિવાય સફળ વાતચીત માટે વિચાર અને તર્ક જરૂરી છે.
3. **સંચાર માધ્યમોનું જ્ઞાન:** સંચાર કાર્ય વિવિધ માધ્યમો દ્વારા પૂર્ણ થાય છે. કોમ્યુનિકેટરને સંચાર મીડિયાના ઉપયોગની પ્રકૃતિ, ઉપયોગિતા અને પદ્ધતિ વિશે જાણકારી હોવી જોઈએ.
4. **રુચિ:** કોઈપણ કાર્યના સફળ અમલીકરણ માટે, તે જરૂરી છે કે કાર્યકર તેના કાર્યમાં રસ લે અને તે પૂર્ણ સમર્પણ સાથે કરે. રસ સાથે કામ કરીને, વાતચીત કરનાર માત્ર પોતાની પ્રગતિના દરવાજા ખોલતો નથી પણ અન્યની પ્રગતિ માટે માર્ગદર્શક પણ બને છે.

5. વલણ: દરેક વ્યક્તિનું તેના કામ, સ્થળ અને સહકાર્યકરો પ્રત્યે અમુક વલણ હોય છે. આ વલણ વ્યક્તિની કાર્ય પ્રદર્શન શૈલીને પ્રભાવિત કરે છે. જો વાતચીત કરનાર તેના કાર્ય, કાર્યસ્થળ, સહકાર્યકરો અને સંદેશાવ્યવહાર પ્રાપ્ત કરનાર પ્રત્યે વફાદાર હોય અને સામાન્ય સૌહાર્દપૂર્ણ વલણ ધરાવે છે, તો તે ચોક્કસપણે તેના કાર્યમાં સફળ થશે.
6. વિશ્વસનીયતા :વિશ્વસનીયતા એ કોમ્યુનિકેટરની ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ ગુણવત્તા છે. સંદેશાવ્યવહારમાં સંદેશાવ્યવહારકર્તા પ્રત્યેની વિશ્વસનીયતા મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. પ્રાપ્તકર્તાઓનો કોમ્યુનિકેટરમાં જેટલો અતૂટ વિશ્વાસ હશે, તેટલા જ રીસીવરો સંદેશને તત્પરતા, એકાગ્રતા અને સંપૂર્ણતા સાથે સ્વીકારશે.
7. સારી વર્તણૂક વાતચીત કરનારની ભૂમિકા માર્ગદર્શકની છે. પ્રાપ્તકર્તા સાથેનું તેમનું સારું વર્તન સફળ સંચાર સંબંધ સ્થાપિત કરી શકે છે.
8. સંદેશ સ્પષ્ટ અને સરળ હોવો જોઈએ.

સંદેશાવ્યવહાર પ્રણાલીમાં નકારાત્મક ભૂમિકા ભજવતા પરિબળો નીચે મુજબ છે:-

1. યોગ્ય અને યોગ્ય સંચાર પ્રક્રિયાનો અભાવ
2. કાનૂની મર્યાદાઓ અને અયોગ્ય સંચાર નીતિ
3. અયોગ્ય વાતાવરણ
4. યોગ્ય વ્યૂહરચનાનો અભાવ
5. સરળ અને સ્પષ્ટ ભાષાનો અભાવ
6. પ્રેરણાનો અભાવ
7. સંચાર કૌશલ્યનો અભાવ

11.7 સંચાર પ્રક્રિયા અને તત્ત્વો

સંચાર એ એક દ્વિ-માર્ગી પ્રક્રિયા છે જેમાં વિચારો, અનુભવો, તથ્યો અને છાપ બે કે તેથી વધુ લોકો વચ્ચે પ્રસારિત થાય છે. સંદેશાવ્યવહાર પ્રક્રિયામાં પ્રથમ વ્યક્તિ સંદેશ સ્ત્રોત અથવા પ્રેષક છે. બીજી વ્યક્તિ સંદેશનો પ્રાપ્તકર્તા છે, એટલે કે પ્રાપ્તકર્તા અથવા પ્રાપ્તકર્તા. આ બે વ્યક્તિઓ વચ્ચે સંદેશાવ્યવહાર અથવા સંદેશ છે જે પ્રસારિત અને પ્રાપ્ત થાય છે અને પ્રસારિત શબ્દોનો 'અર્થ' હોય છે અને પ્રાપ્તકર્તા શબ્દોની પાછળ છુપાયેલા 'અર્થ'ને સમજ્યા પછી પ્રતિક્રિયાઓ વ્યક્ત કરે છે. સામાન્ય રીતે, સંદેશાવ્યવહારની પ્રક્રિયા ત્રણ ઘટકો દ્વારા પૂર્ણ થાય છે: અનુક્રમે પ્રેષક, સંદેશ અને પ્રાપ્તકર્તા. પરંતુ આ સિવાય, સંદેશ મોકલનારને કેટલાક માધ્યમની પણ જરૂર હોય છે જેની મદદથી તે પ્રાપ્તકર્તા સુધી પોતાના વિચારો પહોંચાડે. તેથી, એવું કહી શકાય કે સંચાર પ્રક્રિયામાં અર્થો સ્થાનાંતરિત થાય છે. જેને આંતર માનવ સંચાર વ્યવસ્થા પણ કહી શકાય.

❖ આદર્શ સંચાર પ્રક્રિયાનું ફોર્મેટ નીચે પ્રમાણે સમજી શકાય છે: -

1. સ્ત્રોત/પ્રેષક સંદેશાવ્યવહાર પ્રક્રિયા ચોક્કસ સ્ત્રોતથી શરૂ થાય છે જ્યાંથી માહિતી માટે કંઈક કહેવામાં આવે છે. માહિતી સ્ત્રોતમાંથી ઉદ્ભવે છે અને સ્ત્રોત વ્યક્તિગત અથવા વ્યક્તિઓનો સમૂહ હોઈ શકે છે. તેને કોમ્યુનિકેટર કહેવામાં આવે છે.

2. સંદેશ પ્રક્રિયાનું બીજું મહત્વનું તત્ત્વ માહિતી સંદેશ છે. સંદેશ એ ઉત્તેજનાનો સંદર્ભ આપે છે જે સ્ત્રોત અથવા સંદેશાવ્યવહારકર્તા અન્ય વ્યક્તિ એટલે કે માહિતી પ્રાપ્તકર્તાને આપે છે. સામાન્ય રીતે સંદેશ લેખિત અથવા બોલાયેલા શબ્દો દ્વારા ટ્રાન્સફર થાય છે. પરંતુ અન્ય સંદેશાઓ કેટલાક બિન-મૌખિક સંકેતો દ્વારા પણ આપવામાં આવે છે જેમ કે હાવભાવ, શારીરિક મુદ્રા, શારીરિક ભાષા વગેરે.
3. કોડિંગ એ સંચાર પ્રક્રિયાની ત્રીજી મહત્વપૂર્ણ હકીકત છે જેમાં આપેલ માહિતીને સમજી શકાય તેવા સંકેતોમાં રૂપાંતરિત કરવામાં આવે છે. કોડિંગની પ્રક્રિયા સરળ અને જટિલ હોઈ શકે છે. નોકરને ઘરમાં ચા બનાવવાનો ઓર્ડર આપવો એ એક સરળ કોડિંગનું ઉદાહરણ છે, પરંતુ મૂળાને પાધા પછી તેના સ્વાદ વિશે જણાવવું એ મુશ્કેલ કોડિંગનું ઉદાહરણ છે કારણ કે આ પરિસ્થિતિમાં વ્યક્તિ (સ્ત્રોત) માટે તેનું રૂપાંતર કરવું શક્ય છે. / તેણીની લાગણીઓને યોગ્ય શબ્દોમાં શોધે છે.
4. માધ્યમ - માધ્યમ એ સંચાર પ્રક્રિયાનું ચોથું તત્ત્વ છે. માધ્યમ એ માધ્યમનો ઉલ્લેખ કરે છે જેના દ્વારા માહિતી સ્ત્રોતમાંથી પ્રાપ્તકર્તા સુધી જાય છે. સામ-સામે નિયમન એ સંચાર પ્રક્રિયાનું સૌથી પ્રાથમિક માધ્યમ છે. પરંતુ આ સિવાય, સંદેશાવ્યવહારના અન્ય માધ્યમો છે જેને સમૂહ માધ્યમો પણ કહેવામાં આવે છે. આમાં દૂરદર્શન, રેડિયો, ફિલ્મ, અખબાર, મેગેઝિન વગેરે અગ્રણી છે.
5. પ્રાપ્તકર્તા એટલે તે વ્યક્તિ. જે મેસેજ મેળવે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, વ્યક્તિ સ્ત્રોતમાંથી સંદેશ મેળવે છે અને તેને પ્રાપ્તકર્તા કહેવામાં આવે છે તે સંદેશમાંથી સાચી માહિતી મેળવવાની જવાબદારી છે. પ્રાપ્તકર્તાનો સાચો અર્થ શોધો અને તે મુજબ કાર્ય કરો.
6. અર્થનું પરિવર્તન - અર્થનું રૂપાંતર એ સંચાર પ્રક્રિયાનું છઠ્ઠું મહત્વનું પાસું છે. અર્થઘટન એ એવી પ્રક્રિયા છે કે જેના દ્વારા માહિતીમાં સમાવિષ્ટ સંકેતોનો અર્થ પ્રાપ્તકર્તા દ્વારા અર્થઘટન કરવામાં આવે છે. મોટાભાગની પરિસ્થિતિઓમાં, રીસીવર સિગ્નલોને સરળ રીતે અર્થઘટન કરે છે અને અર્થને પરિવર્તિત કરે છે, પરંતુ કેટલીક પરિસ્થિતિઓમાં, સિગ્નલોનું સીધું અર્થઘટન કરવું મુશ્કેલ છે. અર્થ પરિવર્તન એ એક જટિલ અને મુશ્કેલ કાર્ય છે.
7. પ્રતિભાવ એ સંચારનું સાતમું તત્ત્વ છે. પ્રતિસાદ એ માહિતીનો એક પ્રકાર છે જે સ્ત્રોતમાંથી પ્રાપ્તકર્તાને અથવા સ્ત્રોતથી સંચારકર્તાને આપે છે. જ્યારે સ્ત્રોત પ્રાપ્તકર્તા પાસેથી પ્રતિસાદ મેળવે છે ત્યારે પરિણામ જ્ઞાન છે. તેથી તે તેના દ્વારા પ્રસારિત માહિતીના મહત્ત્વ અથવા અસરકારકતાને સમજવામાં સક્ષમ છે. પ્રતિસાદના આધારે, સ્ત્રોત એ પણ નક્કી કરી શકે છે કે તેના દ્વારા આપવામાં આવેલી માહિતીમાં કોઈપણ પ્રકારના ફેરફારની જરૂર છે કે કેમ તે અહીં નોંધનીય બાબત એ છે કે પ્રતિસાદ તત્ત્વ ફક્ત દ્વિ-માર્ગીય સંચારમાં જ જોવા મળે છે. વોઈસ એ વોઈસ કમ્યુનિકેશન પ્રક્રિયામાં પણ એક તત્ત્વ છે, અવાજ એ એવા અવરોધોનો ઉલ્લેખ કરે છે જેના કારણે પ્રાપ્તકર્તા સ્ત્રોત દ્વારા આપવામાં આવેલી માહિતીને યોગ્ય રીતે પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી અથવા પ્રાપ્તકર્તા દ્વારા આપવામાં આવેલી માહિતીના સ્ત્રોતને યોગ્ય રીતે પ્રાપ્ત કરવામાં સક્ષમ નથી. ઘણીવાર એવું જોવા મળે છે કે વ્યક્તિ અથવા પ્રાપ્તકર્તા બિનજરૂરી ઘોંઘાટ અથવા અન્ય કારણોસર સ્ત્રોત દ્વારા આપવામાં આવેલી માહિતી યોગ્ય રીતે પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. આ સંચારની અસરકારકતા ઘટાડે છે. ઉપરોક્ત તમામ ઘટકો ચોક્કસ ક્રમમાં કાર્ય કરે છે અને તે ક્રમને સંદેશાવ્યવહારનું મૂળભૂત સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે જે ચિત્રમાંથી સ્પષ્ટ કરી શકાય છે.

11.8 સંચાર નેટવર્ક

1. સંચાર નેટવર્ક - સંચાર નેટવર્ક એ જૂથના સભ્યો વચ્ચેની વિવિધ પેટર્નનો સંદર્ભ આપે છે. લિમિટ અને શો દ્વારા સંચાર નેટવર્કનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. લિમિટ અને શો દ્વારા કરવામાં આવેલા અભ્યાસના આધારે, પાંચ પ્રકારના સંચાર નેટવર્કની ઓળખ કરવામાં આવી છે. સંચાર નેટવર્ક નીચે મુજબ છે
2. ચક્ર નેટવર્ક - આ પ્રકારના નેટવર્કમાં, જૂથમાં એક વ્યક્તિ છે જેની સ્થિતિ વધુ કેન્દ્રિય છે. લોકો તેને જૂથના નેતા તરીકે માને છે.
3. ચેઇન નેટવર્ક- સાંકળ નેટવર્કમાં, જૂથનો દરેક સભ્ય ફક્ત તેના નજીકના સભ્ય સાથે થોડો સંદેશાવ્યવહાર કરી શકે છે. આ પ્રકારના નેટવર્કમાં, માહિતી કોઈપણ દિશામાં, ઉપરની તરફ કે નીચેની તરફ વહી શકે છે.
4. સર્કલ નેટવર્ક - આ પ્રકારના નેટવર્કમાં, જૂથનો કોઈ સભ્ય કેન્દ્રિય સ્થિતિમાં નથી અને તમામ પરિસ્થિતિઓમાં સંચાર વહે છે.
5. રૂ નેટવર્ક- રૂ નેટવર્ક એ એક કેન્દ્રિય નેટવર્ક છે જેમાં એવી વ્યક્તિ હોય છે જે અન્ય વ્યક્તિઓ કરતા વધુ મહત્વપૂર્ણ હોય છે.
6. કોમકોન નેટવર્ક - કોમકોન નેટવર્ક એ એક પ્રકારનું ઓપન સંચાર છે જેમાં શુપના દરેક સભ્ય અન્ય સભ્યો સાથે સીધો સંચાર સ્થાપિત કરી શકે છે.

11.9 વિચારની પ્રક્રિયા તરીકે વાતચીત

સંદેશાવ્યવહારની પ્રક્રિયા કોમ્યુનિકેટર, સંદેશ, સંચાર માધ્યમ અને રીસીવરના તત્ત્વો દ્વારા પૂર્ણ થાય છે. કોમ્યુનિકેટર એ સંચાર પ્રક્રિયામાં એક મહત્વપૂર્ણ બિંદુ છે જેને પ્રારંભિક બિંદુ પણ કહી શકાય. કોઈપણ હકીકત અથવા સત્યને રજૂ કરવું અને તેના દ્વારા લોકોને પ્રભાવિત કરવું એ ખૂબ જ પડકારજનક અને જવાબદાર કાર્ય છે. કોમ્યુનિકેટરનું કર્તવ્ય સામાજિક જવાબદારીઓથી ભરેલું હોય છે. તેથી, સંદેશાવ્યવહારકર્તાએ વિચારવાનું અને વિચારવાનું કામ કરવું જોઈએ, સંચારકર્તા સંતુલિત વ્યક્તિત્વ ધરાવતો હોવો જોઈએ, તેની પાસે તેના વિષયનું બહોળું જ્ઞાન, વિવિધ સંદેશાવ્યવહારના માધ્યમો, સમજદાર નિર્ણયો લેવાની ક્ષમતા અને તેના કામ પ્રત્યે રસ અને પ્રમાણિકતા હોવી જોઈએ. સંદેશાવ્યવહાર એ એક આયોજનબદ્ધ અને વ્યવસ્થિત પ્રક્રિયા છે. જેના માટે વિચારસરણીથી ભરપૂર પૂર્વ આયોજિત કાર્યક્રમો મહત્વપૂર્ણ છે. કોમ્યુનિકેટર વિષયનો જન્મદાતા હોવાથી, સંચાર પ્રક્રિયા શરૂ કરતા પહેલા તેણે ઘણા મહત્વપૂર્ણ નિર્ણયો લેવાના હોય છે જે નીચે મુજબ છે: -

- 1) સંદેશની પસંદગી
- 2) સંદેશનું અર્થઘટન
- 3) સંચાર માધ્યમની પસંદગી
- 4) પ્રાપ્તકર્તાની પસંદગી

સંચાર પ્રક્રિયામાં કોમ્યુનિકેટરનું પ્રથમ કાર્ય સંદેશ અથવા તેની સામગ્રી પસંદ કરવાનું છે. આ કાર્ય સામાન્ય રીતે માનસિક સ્તરથી શરૂ થાય છે, તેથી ઊંડા વિચાર જરૂરી છે. સંદેશની સામગ્રી મહત્વપૂર્ણ, ઉપયોગી, સમકાલીન, દરેક માટે યોગ્ય અને રસપ્રદ પણ હોવી જોઈએ.

વિષયની પસંદગી કર્યા પછી, વિષયની ચર્ચા એટલે કે તેની રજૂઆત અને રજૂઆત એ એક મહત્વપૂર્ણ પગલું છે. પ્રસ્તુતિ હંમેશા જીવંત અને આકર્ષક હોવી જોઈએ જે લોકોને સરળતાથી આકર્ષિત કરી શકે. વાતચીત કરનારે માપેલા શબ્દોમાં પોતાનો મુદ્દો રજૂ કરવો જોઈએ. વિષયવસ્તુના વિવિધ પાસાઓ સમજાવ્યા પછી, તમામ મુદ્દાઓને આવરી લઈને સંદેશ સમાપ્ત કરવો જોઈએ જેથી સમગ્ર પ્રસ્તુતિ એક શ્રેડમાં બંધાઈ જાય. ઉપરાંત, સંદેશાવ્યવહારમાં પ્રતિસાદના મહત્વને જોતાં, સંચારકર્તાએ પ્રાપ્તકર્તાના વિચારો અથવા જિજ્ઞાસાને આમંત્રણ આપવું જોઈએ.

સંદેશાવ્યવહારના માધ્યમોમાં લોકગીત, લોકનાટક, લોકનૃત્ય, કઠપૂતળી વગેરે જેવા લોક માધ્યમોની પસંદગી અને આધુનિક માધ્યમોમાં રેડિયો, ટેલિવિઝન, અખબારો, સામયિકો, ફિલ્મ પોસ્ટરો, જાહેરાતો વગેરેની પસંદગી કોમ્યુનિકેટર માટે મહત્વપૂર્ણ છે. સફળ સંદેશાવ્યવહાર પ્રક્રિયા માટે, તે જરૂરી છે કે સંચારકર્તા વાતચીતનું માધ્યમ સમજી વિચારીને પસંદ કરે.

સંચારના પ્રાપ્તકર્તાઓ સામાન્ય રીતે સંચાર માધ્યમ સાથે સંકળાયેલા હોય છે. સંદેશ મોકલવા માટે, સંદેશની ભાષા અને માહિતીનું સ્તર સામાન્ય હોવું જોઈએ. જો સંદેશ ગુણવત્તાયુક્ત હોય તો સંદેશ માધ્યમ દ્વારા જાણકાર પ્રાપ્તકર્તાઓની પસંદગી કરવી જોઈએ.

આમ, આપણે કહી શકીએ કે કોમ્યુનિકેટર એ મુખ્ય કેન્દ્રબિંદુ છે જે સંચાર પ્રક્રિયાને સફળ બનાવી શકે છે. કોમ્યુનિકેટર દ્વારા વિચાર્યા પછી કરવામાં આવતી વાતચીત તાર્કિક અને વ્યવસ્થિત છે. તેથી, સંદેશાવ્યવહાર પ્રક્રિયામાં તાર્કિક વિચારસરણી સફળ સંચારનું સૂચક છે.

11.10 ટ્રાન્સમિશન તરીકે સંચાર

સંચાર એ એક-માર્ગી પ્રક્રિયા છે જેમાં પ્રેષક પ્રાપ્તકર્તાને માહિતી મોકલે છે અને પ્રાપ્તકર્તા પ્રાપ્ત માહિતી પર પ્રતિસાદ આપે છે. સંચાર પ્રક્રિયામાં ટ્રાન્સમિશન મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. આ એક એવી ક્રિયા છે જેમાં પ્રેષક દ્વારા મોકલવામાં આવેલી માહિતી માધ્યમો દ્વારા પ્રસારિત થાય છે અને પ્રાપ્તકર્તા દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. જો સંદેશાવ્યવહાર અને ટ્રાન્સમિશનને અલગ રીતે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે, તો સંદેશાવ્યવહાર સંકેતો મોકલીને પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યારે ટ્રાન્સમિશનમાં, માહિતી ફક્ત મોકલવામાં આવે છે અને તેનો પ્રતિસાદ શક્ય નથી. તેથી રેમિટન્સને વન-વે પ્રક્રિયા ગણવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, મોબાઇલ ફોન દ્વારા સંચારની પ્રક્રિયા બે-માર્ગી છે જેમાં વાતચીત કરનાર અને પ્રાપ્તકર્તા બંને માહિતીની આપ-લે કરે છે. જ્યારે રેડિયો, ટેલિવિઝન જનસંચારનું એવું માધ્યમ છે કે જેના દ્વારા માહિતી પ્રસારિત થાય છે પરંતુ તેનો પ્રતિભાવ શક્ય નથી.

સંચાર પ્રક્રિયામાં, પ્રસારણ માટે યોગ્ય માધ્યમની આવશ્યકતા છે જેથી પ્રાપ્તકર્તા કોઈપણ અવરોધ વિના સંદેશ પ્રાપ્ત કરી શકે. આ ત્યારે જ શક્ય બને છે જ્યારે કોમ્યુનિકેટર યોગ્ય માધ્યમ પસંદ કરે. ટ્રાન્સમિશન માટે જરૂરી છે કે કોમ્યુનિકેટર્સ સામ-સામે સંપર્ક દ્વારા અથવા પત્ર દ્વારા અથવા ટેલિફોન દ્વારા અથવા ફેક્સ દ્વારા વાતચીત કરે. શિક્ષક માટે સારું લખવું અગત્યનું છે પરંતુ તે પણ મહત્વનું છે કે મૌખિક સંદેશાવ્યવહાર અને બોડી લેંગ્વેજ એકસાથે શિક્ષણને ખૂબ અસરકારક બનાવી શકે છે.

11.11 સાંસ્કૃતિક નિર્માતા તરીકે સંચાર

સંચાર એ એક આયોજિત પ્રક્રિયા છે. આ માટે સુઆયોજિત કાર્યક્રમ મહત્વપૂર્ણ છે. સંદેશાવ્યવહારકર્તા અથવા પ્રેષક આ પ્રક્રિયાનું કેન્દ્રિય બિંદુ છે. સંદેશાવ્યવહાર શરૂ કરતા પહેલા, ઘણા મહત્વપૂર્ણ નિર્ણયો લેવા પડે છે જે સંદેશાવ્યવહારને અસરકારક બનાવે છે.

દરેક વ્યક્તિ સામાજિક બંધનો, સાંસ્કૃતિક રિવાજો અને માન્યતાઓથી બંધાયેલો રહે છે. આ બધું તેના જીવનમાં આદતોનું સ્વરૂપ લે છે. સંદેશાવ્યવહાર કરનારની ફરજ છે કે સંદેશ મોકલતી વખતે વ્યક્તિની સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક માન્યતાઓનું કોઈપણ રીતે ઉલ્લંઘન ન થવું જોઈએ. સંદેશાઓ સાંસ્કૃતિક માન્યતાઓ સાથે સુસંગત હોવા જોઈએ. કોઈપણ સાંસ્કૃતિક માન્યતાને સંપૂર્ણ રીતે ખોટી અથવા ખરાબ કહેવાથી સંચાર પ્રક્રિયામાં અવરોધ આવી શકે છે. જો પરિવર્તન લાવવું હોય તો પરોક્ષ પદ્ધતિઓ અપનાવવી જોઈએ. સંસ્કૃતિ એ એકમાત્ર માધ્યમ છે જે આપણને નૈતિકતાનું જ્ઞાન આપે છે. સંસ્કૃતિ એક પેઢીથી બીજી પેઢીમાં પ્રસારિત થતી રહે છે. સંસ્કૃતિ દ્વારા જ માણસ મૂલ્યવાન બને છે. સાંસ્કૃતિક અવમૂલ્યનના કિસ્સામાં, સ્થાનાંતરણની પ્રક્રિયા અવરોધિત થઈ જાય છે. સાંસ્કૃતિક સ્થાનાંતરણ માટે યોગ્ય ભાષાની જરૂર છે. મૌખિક અથવા લેખિત સ્વરૂપ દ્વારા સંસ્કૃતિ આગળ વધતી રહે છે.

કોમ્યુનિકેટર દ્વારા મોકલવામાં આવેલ સંદેશ સામાન્ય લોકો અથવા સમાજને સીધી અસર કરે છે, તેથી સાંસ્કૃતિક માન્યતાઓ અને માન્યતાઓને અસર ન થાય તેવા પ્રયાસો કરવા જોઈએ. સામાજિક પરિવર્તન માટે સંચાર જરૂરી છે. સંચાર પ્રક્રિયા એ બે અથવા વધુ લોકો વચ્ચે વિચારો, લાગણીઓ, જ્ઞાન, માન્યતાઓ, મૂલ્યો, લાગણીઓનું અસરકારક વિનિમય છે. તેમાં સામેલ વાતચીત અસરકારક અને અર્થપૂર્ણ હોય તે જરૂરી છે. સંદેશાવ્યવહાર સફળ થાય છે જ્યારે પ્રાપ્તકર્તા તે જ અર્થ સાથે શબ્દો સ્વીકારે છે જેની સાથે પ્રેષક દ્વારા સંદેશ મોકલવામાં આવે છે. લોકો વાતચીત દ્વારા અન્યના વિચારો, માન્યતાઓ અને વર્તન બદલવાનો પ્રયાસ કરે છે.

આંતરવ્યક્તિત્વ પ્રક્રિયાઓ લોકોને એકબીજાની નજીક લાવે છે અને એકબીજાને સમજવામાં મદદ કરે છે. સંદેશાવ્યવહાર સુરક્ષા પ્રદાન કરવામાં અને માનવ સંબંધો, માનવ મૂલ્યો, માનવ માન્યતાઓ સ્થાપિત કરવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. જેમ સામાજિક સંબંધો, મૂલ્યો, માન્યતાઓ, પરંપરાઓ અને સંસ્કૃતિ વિના જીવનની કલ્પના કરી શકાતી નથી, તેવી જ રીતે સંચાર જીવનથી શરૂ થાય છે અને જીવનના અંત સાથે સમાપ્ત થાય છે. માણસને સામાજિક જીવ બનાવવામાં અને તેને યોગ્ય સ્થાન આપવામાં સંસ્કૃતિનું સ્થાન એ જ સંચારનું સ્થાન છે. જો સાચું હોય તો, સંસ્કૃતિ અને સંસ્કૃતિનો ઉદભવ અને વિકાસ વાસ્તવમાં સંચારનું મૂળ અને વિકાસ છે. આપણી માન્યતાઓ, આસ્થા અને રિવાજો જેવા સામાજિક વારસાની જાળવણી સંચાર દ્વારા જ થાય છે. મતલબ કે સંચારમાં પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા માટે માણસ પાસે સંચારનો આધાર છે અને સંચારની ગેરહાજરીમાં માણસના અસ્તિત્વની કલ્પના પણ કરી શકાતી નથી.

11.12 અસરકારક સંચારની વિશેષતાઓ

અસરકારક સંચારની લાક્ષણિકતાઓ નીચે મુજબ છે

1. વાતચીતનો હેતુ સ્પષ્ટ હોવો જોઈએ

2. સંદેશાવ્યવહારની ભાષા સમજી શકાય તેવી, સરળ અને સરળતાથી સમજી શકાય તેવી હોવી જોઈએ.
3. સંચાર શક્ય તેટલો સ્પષ્ટ હોવો જોઈએ અને તેમાં બધી જરૂરી વસ્તુઓ હોવી જોઈએ.
4. સંચાર પ્રાપ્તકર્તાની અપેક્ષા મુજબ હોવો જોઈએ.
5. વાતચીત સમયસર એટલે કે યોગ્ય સમયે થવી જોઈએ.
6. સંચાર મોકલતા પહેલા સંબંધિત વિષયની સંપૂર્ણ જાણકારી હોવી જરૂરી છે.
7. વાતચીત કરતા પહેલા પરસ્પર વિશ્વાસ સ્થાપિત કરવો જરૂરી છે.
8. સંચારમાં ફ્લેક્સિબિલિટી હોવી જોઈએ, એટલે કે જરૂરિયાત મુજબ બદલી શકાય છે.
9. સંચારને અસરકારક બનાવવા માટે ઉદાહરણો અને દ્રશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.
10. વિલંબની વૃત્તિઓ કે પ્રતિક્રિયાઓ અમલમાં ન મૂકવી જોઈએ. સંદેશાવ્યવહાર એ સંદેશાઓની સતત શ્રેણી હોવી જોઈએ.
11. એકતરફી સંચાર કરતાં દ્વિ-માર્ગી સંચાર વધુ સારો છે.
12. સંદેશ મોકલતી વખતે, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક માન્યતાઓને કોઈપણ રીતે નુકસાન ન થાય તેવા પ્રયાસો કરવા જોઈએ.
13. સંદેશાવ્યવહાર હંમેશા ફાયદાકારક હોવો જોઈએ કારણ કે કોઈપણ વસ્તુમાં ફાયદાકારક શક્યતાઓ જોવી એ માનવ સ્વભાવ છે.
14. સંદેશાવ્યવહારમાં ઉપયોગમાં લેવાતી પદ્ધતિઓ અથવા કાર્યો ખર્ચાળ ન હોવા જોઈએ, એટલે કે અર્થતંત્રના સિદ્ધાંતનું પાલન કરવું જોઈએ.
15. સંદેશાવ્યવહારમાં વિભાજનની ગુણવત્તા હોવી જોઈએ કારણ કે પ્રસારિત સંદેશનો હેતુ સમગ્ર સમુદાય અથવા વર્ગના કલ્યાણમાં રહેલો છે.
16. સંચાર બહુ-લાભકારી હોવો જોઈએ એટલે કે બહુજન હિતાય બહુજન સુખાયની લાગણી હોવી જોઈએ.

11.13 સારાંશ

પ્રસ્તુત એકમમાં, સંચારની વિભાવના, અર્થ, વ્યાખ્યા અને લાક્ષણિકતાઓ ઉપરાંત, સંદેશાવ્યવહારની પ્રક્રિયા, સંચાર નેટવર્ક, સંદેશાવ્યવહારના પરિબળો અને સંદેશાવ્યવહારનું મહત્વ પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું છે. આ એકમમાં, સંદેશાવ્યવહારના તબક્કાઓ, પદ્ધતિઓ અને ઘટકો વિશે માહિતી પ્રદાન કરવામાં આવી છે. આ એકમમાં, સંદેશાવ્યવહાર કેવી રીતે કાર્ય કરે છે અને તેની ઉપયોગિતા શું છે તે સમજાવવામાં આવ્યું છે.

11.14 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. સંચારનો ખ્યાલ શું છે?

.....

.....

.....

.....
.....
2. સંચારની વ્યાખ્યા લખો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....
3. સંચારની પ્રક્રિયાનો ઉલ્લેખ કરો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....
4. સંચારના તત્ત્વો સમજાવો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....
5. સંચારની લાક્ષણિકતાઓ લખો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....
6. સંચારના મહત્ત્વને પ્રકાશિત કરો.

7. સંચાર નેટવર્ક સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

8. સંચારના પરિબળો લખો.

.....

.....

.....

.....

.....

11.15 ચાવીરૂપ શબ્દો

- સંચાર** : સંચાર એ આચાર અને સંદેશાવ્યવહારની પ્રક્રિયા છે, જેમાં બે અથવા વધુ વ્યક્તિઓ વચ્ચે માહિતીઓ, વિચારો અને ભાવનાઓનું પરિવહન થાય છે. સંચાર કાર્યક્ષમ અને સ્પષ્ટ હોવું જોઈએ.
- માહિતી** : માહિતી એ એવી વ્યાખ્યા છે જે થકી વ્યક્તિઓ, સંસ્થાઓ અને સમાજો વચ્ચે જ્ઞાન, સમાચાર અને અન્ય જરૂરી તથ્યોનું વહન કરવામાં આવે છે. આનો વ્યાપક અર્થ બિનજરૂરી તથા મૂલ્યવાન તથ્યો પર આધારિત છે.
- સમાજકરણ** : સમાજકરણ એ તે પ્રક્રિયા છે, જેમાં વ્યક્તિ પોતાનું સંસ્કૃતિ, આચાર-વિચાર, અને સમાજમાં સામાજિક પદને સમજીને અપનાવતો હોય છે. આ રીતે વ્યક્તિ માન્યતાઓ અને પરંપરાઓને અનુરૂપ બની જાય છે.
- અહેવાલ** : અહેવાલ એ એ વિગતવાર દસ્તાવેજ છે, જે ચોક્કસ બાબતો, ઘટનાઓ અને પરિસ્થિતિઓ પર માહિતી પૂરી પાડે છે. આ વૈશ્વિક અને વ્યાવસાયિક સ્તરે સંલગ્ન માહિતી આપવામાં મદદરૂપ થાય છે.
- સંસ્કૃતિ** : સંસ્કૃતિ એ સમાજના જીવનમાં સંકલિત થયેલી વિચારધારા, પરંપરાઓ, કળા અને મૌલિક મંત્રોનું જ્ઞાન અને અભિવ્યક્તિ છે. આ સામાજિક પ્રતિબદ્ધતા અને સંલગ્નતાઓનું પ્રતિબિંબ હોય છે.
- વિડિયો કોન્ફરન્સિંગ** : વિડિયો કોન્ફરન્સિંગ એ સંચારના આધુનિક સાધન છે, જે વિદ્યુત મિડિયા અને ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરીને અંતરક્ષ ક્ષેત્રે લોકો સાથે વાતચીત માટે થાય છે. આ સમય અને સ્થળની મર્યાદાઓ દૂર કરીને કાર્યક્ષમ સંચાર સુવિધા પ્રદાન કરે છે.
- આયોજન** : આયોજન એ એ ક્રિયા છે, જેમાં અનેક ઘટક અને સંસાધનો એકઠા કરીને એક સક્રિય અને ગોઠવેલી ઘટના, પ્રવૃત્તિ અથવા સંમેલન કરવામાં આવે છે. આ પ્રક્રિયા સંયોજન, સમયસૂચિ અને સંચાલન માટે અનુકૂળ છે.

11.16 संदर्भसुचि

1. लोक प्रशासन, डॉ. अमरेश्वर अवस्थी एवं श्रीराम महेश्वरी, लक्ष्मीनारायण अग्रवाल पब्लिकेशन, आगरा।
2. प्रिन्सिपल ऑफ मैनेजमेन्ट, निर्मल सिंह, दीप एण्ड दीप पब्लिकेशन, नई दिल्ली।
3. मैनेजमेन्ट थ्योरी, एन.के. साहनी, कल्याणी पब्लिशर, नई दिल्ली।
4. मीडिया लेखन, आर.सी. त्रिपाठी एवं पवन अग्रवाल, भारत प्रकाशन, लखनऊ।

-: રૂપરેખા :-

12.0 ઉદ્દેશ્યો

12.1 પ્રસ્તાવના

12.2 ઔપચારિક સંચાર

12.3 ઔપચારિક સંચારના લાભો

12.4 ઔપચારિક સંદેશાવ્યવહારના ગેરફાયદા

12.5 અનૌપચારિક સંચાર

12.6 અનૌપચારિક સંચારના લાભો

12.7 અનૌપચારિક સંદેશાવ્યવહારના ગેરફાયદા

12.8 લેખિત સંચાર

12.9 લેખિત સંદેશાવ્યવહારના લાભો

12.10 લેખિત સંદેશાવ્યવહારના ગેરફાયદા

12.11 મૌખિક સંચાર

12.12 મૌખિક સંચારના લાભો

12.13 મૌખિક સંચારની ખામીઓ

12.14 બિન-મૌખિક સંચાર

12.15 બિન-મૌખિક સંચારના લાભો

12.16 આંતરવ્યક્તિત્વ સંચાર

12.17 આંતરવ્યક્તિગત સંચાર લાભો

12.18 માસ કોમ્યુનિકેશન

12.19 કોમ્યુનિકેશનના સિદ્ધાંતો

12.20 સારાંશ

12.21 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

12.22 ચાવીરૂપ શબ્દો

12.23 સંદર્ભસૂચિ

12.0 ઉદ્દેશ્યો

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આ એકમના અભ્યાસ અભ્યાસબાદ તમે...

- સંચારના પ્રકારો વિશે જાણશો.
- ઔપચારિક અને અનૌપચારિક સંચાર વિશે સમજી શકશો.

- લેખિત સંચાર અને મૌખિક સંચાર વિશે માહિતી પ્રાપ્ત કરશો.
- આંતરવ્યક્તિત્વ સંચાર અને સમૂહ સંચાર વચ્ચેના તફાવત વિશે જાણશો.
- કોમ્યુનિકેશનના પ્રકારોના ફાયદા અને ગેરફાયદા વિશે માહિતી પ્રાપ્ત કરશો.
- કોમ્યુનિકેશનના સિદ્ધાંતોને સમજી શકશો.

12.1 પ્રસ્તાવના

સંદેશાવ્યવહારની માનવ જીવન પર ભારે અસર પડે છે, સંચાર વિના જીવનની કલ્પના કરવી અર્થહીન છે. વાતચીત દ્વારા વ્યક્તિગત અને સામાજિક જીવનમાં હંમેશા સાતત્ય રહે છે. સંદેશાવ્યવહાર આપણા જીવનને વિવિધ રીતે અસર કરે છે જેને હેતુઓના આધારે ઘણા પ્રકારોમાં વિભાજિત કરી શકાય છે. સંદેશાવ્યવહારના કેટલાક મુખ્ય પ્રકારોનો અહીં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે જે સંચારની પ્રક્રિયાને મહત્વપૂર્ણ આધાર પૂરો પાડે છે.

1. ઔપચારિક અને અનોપચારિક સંચાર
2. આંતરવ્યક્તિત્વ અને સમૂહ સંચાર
3. મૌખિક સંચાર
4. લેખિત સંચાર
5. બિન-મૌખિક સંચાર

12.2 ઔપચારિક સંચાર

ઔપચારિક સંચાર સંસ્થામાં વિચારપૂર્વક સ્થાપિત થાય છે. કઈ વ્યક્તિએ કોને અને કયા અંતરાલમાં માહિતી આપવી જોઈએ, તે સંસ્થામાં વિવિધ સ્તરે કામ કરતા લોકો વચ્ચેના સંબંધોને સ્પષ્ટ કરવામાં મદદરૂપ થાય છે. ઔપચારિક સંદેશાઓના ઉત્પાદન અને પ્રસારણમાં, ઘણા ઔપચારિક સંદેશાવ્યવહાર મોટે ભાગે લખવામાં આવે છે. જો સંસ્થાના આચાર્ય તેમના વાઈસ પ્રિન્સિપાલને કેટલીક સૂચનાઓ આપે, તો તે માત્ર ઔપચારિક પ્રકૃતિની ગણવામાં આવશે કારણ કે ઉચ્ચ અધિકારી તેના તાબાના અધિકારીઓ અથવા કર્મચારીઓને સૂચનાઓ આપવા માટે બંધાયેલા છે. ઔપચારિક સંદેશાવ્યવહારના અન્ય ઉદાહરણો ઓર્ડર, બુલેટિન વગેરે છે.

12.3 ઔપચારિક સંદેશાવ્યવહારના લાભો ઔપચારિક સંદેશાવ્યવહારના ફાયદા નીચે મુજબ છે-

1. ઔપચારિક સંદેશાવ્યવહાર અધિકૃત સંચારકર્તા દ્વારા સાચી માહિતી પૂરી પાડવામાં આવે છે.
2. આ સંચાર લેખિત સ્વરૂપમાં થાય છે.
3. આ સંદેશાવ્યવહાર દ્વારા, સંદેશાવ્યવહારની પ્રતિક્રિયા થાય છે.
4. આ વાતચીત વ્યવસ્થિત અને યોગ્ય રીતે કરવામાં આવે છે.
5. આ કોમ્યુનિકેશન કરતી વખતે કોમ્યુનિકેશનના લેવલના ક્રમનું ખાસ ધ્યાન રાખવામાં આવે છે.
6. આ સંદેશાવ્યવહાર દ્વારા, કોમ્યુનિકેટરની સ્થિતિ સરળતાથી શોધી શકાય છે.

7. આ સંદેશાવ્યવહાર દ્વારા, વ્યવસાયિક બાબતોને સરળતાથી નિયંત્રિત અને ગોઠવી શકાય છે.
8. આ કોમ્યુનિકેશન દ્વારા દૂરના લોકો સાથે સરળતાથી સંબંધો સ્થાપિત કરી શકાય છે.

12.4 ઔપચારિક સંદેશાવ્યવહારના ગેરફાયદા

ઔપચારિક સંદેશાવ્યવહારના ગેરફાયદા નીચે મુજબ છે:- આ સંચારની ગતિ ધીમી છે.

1. સામાન્ય રીતે, આ સંદેશાવ્યવહારમાં, ઉચ્ચ અધિકૃત લોકોનો ભાર વધુ હોય છે.
2. આ સંદેશાવ્યવહારમાં, સંદેશાવ્યવહારની મુક્ત અને નિષ્પક્ષપણે ટીકા કરી શકાતી નથી.
3. આ કોમ્યુનિકેશનમાં નિયમોનું ચુસ્તપણે પાલન કરવામાં આવે છે જેના કારણે કોમ્યુનિકેશનમાં લવચીકતાના અભાવે હંમેશા અવરોધ આવવાની શક્યતા રહે છે.

12.5 અનૌપચારિક સંચાર

અનૌપચારિક મેસેજ વાહનોમાં કોઈ ઔપચારિકતા જાળવવામાં આવતી નથી. આવા સંચાર મુખ્યત્વે પક્ષકારો વચ્ચેના અનૌપચારિક સંબંધો પર આધાર રાખે છે. અનૌપચારિક સંદેશાવ્યવહારના કેટલાક ઉદાહરણો છે આંખના હાવભાવ, હકાર, હસવું, ગુસ્સો આવવો વગેરે. આવા સંદેશાવ્યવહારની ખામી એ છે કે સાવચેતીના અભાવને કારણે, તે કેટલીકવાર અફવાઓ ફેલાવવામાં મદદ કરે છે.

12.6 અનૌપચારિક સંચારના લાભો

અનૌપચારિક સંચારના ફાયદા નીચે મુજબ છે

1. આ સંદેશાવ્યવહાર દ્વારા સૌહાર્દપૂર્ણ સંબંધો અને શક્યતાઓની આપ-લે થાય છે.
2. આ સંદેશાવ્યવહાર દ્વારા સંચારની ગતિ ખૂબ ઝડપી છે.
3. આ સંચારમાં વિચારોનું આદાનપ્રદાન મુક્તપણે અને નિષ્પક્ષપણે થાય છે.
4. આ સંદેશાવ્યવહાર દ્વારા, સંબંધોમાં પ્રવર્તતા તણાવ ઓછો થાય છે અને લોકો વચ્ચે ભાવનાત્મક બંધન સ્થાપિત થાય છે.

12.7 અનૌપચારિક સંદેશાવ્યવહારના ગેરફાયદા

અનૌપચારિક સંચારના ગેરફાયદા નીચે મુજબ છે:-

1. આ સંદેશાવ્યવહાર દ્વારા અવિશ્વસનીય અને અપૂરતી માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.
2. આ સંદેશાવ્યવહારમાં, માહિતી પ્રદાન કરવાની જવાબદારી નિશ્ચિત નથી અને માહિતી કયા સ્તરથી અને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે તે શોધવાનું સરળ નથી.
3. આ પ્રકારનો સંચાર મોટાભાગની કોઈપણ સંસ્થામાં સમસ્યા ઊભી કરી શકે છે.
4. આ સંદેશાવ્યવહારમાં, માહિતીનો સ્ત્રોત કયા સ્તરે અને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થઈ રહ્યો છે તે નિશ્ચિત નથી, જેના કારણે માહિતીના ઉદ્દેશ્યોને પ્રાપ્ત કરવામાં અને તેના અર્થનું અર્થઘટન કરવામાં મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડે છે.

12.8 લેખિત સંચાર

લેખિત સંદેશાવ્યવહાર એ ઔપચારિક સંદેશાવ્યવહારનો એક પ્રકાર છે જેમાં લેખિત સ્વરૂપમાં એક વ્યક્તિથી બીજામાં માહિતીનું વિનિમય થાય છે, આ સંદેશાવ્યવહાર દ્વારા સંદેશાવ્યવહારકર્તા માટે લેખિત સ્વરૂપમાં મોકલવામાં આવેલ સંદેશનો રેકોર્ડ રાખવાનું સરળ બને છે. લેખિત સંદેશાવ્યવહાર એ સ્પષ્ટ કરે છે કે જરૂરી માહિતી દરેકને સમાનરૂપે પ્રદાન કરવામાં આવી છે. લેખિત સંદેશાવ્યવહાર સાચો, સંક્ષિપ્ત, સંપૂર્ણ અને સ્પષ્ટ છે. લેખિત સંદેશાવ્યવહારના માધ્યમો - બુલેટિન, હેન્ડબુક અને ડાયરીઓ, અખબારો, સામયિકો, સૂચન યોજનાઓ, વ્યવહારુ સામયિકો, સંસ્થાની પુસ્તિકાઓ, સંસ્થાના સમયપત્રક, નીતિ પુસ્તિકાઓ, પ્રક્રિયા પુસ્તિકાઓ, અહેવાલો, વટહુકમો વગેરે.

12.9 લેખિત સંદેશાવ્યવહારના લાભો

લેખિત સંદેશાવ્યવહારના નીચેના ફાયદા છે:-

1. લેખિત વાતચીતના કિસ્સામાં, બંને પક્ષોની હાજરી જરૂરી નથી.
2. તે વિગતવાર અને જટિલ માહિતીના સંચાર માટે વધુ યોગ્ય છે.
3. આનો અર્થ આર્થિક પણ છે કારણ કે ટેલિફોન પર વાત કરતા પોસ્ટ દ્વારા સમાચાર મોકલવા સસ્તી છે.
4. લેખિત સંદેશાવ્યવહાર પુરાવા તરીકે કામ કરે છે અને તેનો ઉપયોગ ભવિષ્યના સંદર્ભો માટે થાય છે.

12.10 લેખિત સંદેશાવ્યવહારના ગેરફાયદા

લેખિત સંદેશાવ્યવહારના નીચેના ગેરફાયદા છે:-

1. લેખિત સંદેશાવ્યવહારના કિસ્સામાં, દરેક માહિતી, પછી ભલે તે નાની હોય કે મોટી, લેખિત સ્વરૂપમાં રજૂ કરવાની હોય છે, જે સ્વાભાવિક રીતે જ ઘણો સમય અને નાણાંનો વ્યય થાય છે.
2. દરેક બાબત ભલે નાની હોય કે મોટી, લેખિત સ્વરૂપમાં રજૂ કરવી હંમેશા શક્ય નથી.
3. લેખિત વાતચીતમાં ગોપનીયતા જાળવી શકાતી નથી.
4. લેખિત સંચારની એક ખામી એ છે કે તે લાલ ટેપને પ્રોત્સાહન આપે છે.
5. અશિક્ષિત લોકો માટે લેખિત સંદેશાવ્યવહારનો કોઈ અર્થ નથી.

મૌખિક અથવા લેખિત વાતચીત કરતાં ક્યું સારું છે તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ સમસ્યા છે. વાસ્તવિક જવાબ દરેક કેસના સંજોગો પર નિર્ભર રહેશે.

12.11 મૌખિક સંચાર

મૌખિક સંદેશાવ્યવહાર એટલે સંદેશાવ્યવહારના પ્રાપ્તકર્તાને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે કોઈપણ માહિતી અથવા સંદેશાવ્યવહારનું સંચારકર્તાનું મૌખિક ઉચ્ચારણ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, જે માહિતી અથવા સંદેશાઓ લખવામાં આવતા નથી પરંતુ બોલવામાં આવે છે અથવા જારી કરવામાં આવે છે તેને

મૌખિક સંચાર કહેવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિ હેઠળ, સંદેશ મોકલનાર અને સંદેશ પ્રાપ્ત કરનાર બંને એકબીજાની સામે છે, આ પદ્ધતિમાં, વ્યક્તિગત એક્સેસ શક્ય છે.

લોરેન્સ એપલનીના જણાવ્યા મુજબ, "બોલાયેલા શબ્દ દ્વારા આંતરવ્યક્તિત્વ સંદેશાવ્યવહાર એ સંદેશાઓ પહોંચાડવાની શ્રેષ્ઠ કળા છે.

મૌખિક સંદેશાવ્યવહારના માધ્યમો: રૂબરૂ આપવામાં આવેલા ઓર્ડર, રેડિયો, ટેલિવિઝન, ટેલિફોન, પરિષદો અથવા મીટિંગ્સ, સંયુક્ત ચર્ચાઓ, મુલાકાતો, ઘોષણાઓ વગેરે દ્વારા સંદેશાવ્યવહાર.

12.12 મૌખિક સંચારના લાભો

મૌખિક સંચારના નીચેના ફાયદા છે:-

1. આ પદ્ધતિ સમય અને પૈસા બંને બચાવે છે.
2. તે સરળતાથી સમજી શકાય છે.
3. કટોકટીના સમયગાળા દરમિયાન કામને ઝડપી બનાવવા માટે મૌખિક પદ્ધતિ એકમાત્ર પદ્ધતિ છે.
4. લેખિત સંચાર કરતાં મૌખિક સંચાર વધુ લવચીક છે.
5. મૌખિક સંચાર પરસ્પર સંવાદિતા અને પરસ્પર સમજણને વધારે છે.

12.13 મૌખિક સંચારની ખામીઓ

મૌખિક સંચારના નીચેના ગેરફાયદા છે:-

1. વાતચીત પછી મૌખિક વાર્તાલાપને ફરીથી રજૂ કરવાનો પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી.
2. ભાવિ સંદર્ભ માટે મૌખિક સંચાર અયોગ્ય છે.
3. મૌખિક સંચારમાં માહિતી આપનારને વિચારવાની વધુ તક મળતી નથી.
4. ખર્ચાળ
5. તૈયારી જરૂરી.
6. અપૂર્ણ.

12.14 બિન-મૌખિક સંચાર

તે સંદેશાવ્યવહારનો એક પ્રકાર છે જે ન તો મૌખિક છે કે ન તો લેખિત. આ સંદેશાવ્યવહારમાં, એક વ્યક્તિ અન્ય વ્યક્તિને બિન-મૌખિક રીતે માહિતી પ્રદાન કરે છે, ઉદાહરણ તરીકે બોડી લેંગ્વેજ દ્વારા. આ સંચારમાં, સંચાર ભૌતિક અભિવ્યક્તિઓ દ્વારા પ્રસારિત થાય છે. જેને પ્રાપ્તકર્તા સરળતાથી બિન-મૌખિક રીતે સમજી શકે છે, જેમ કે ચહેરાના હાવભાવ, આંખો અને હાથની હિલચાલ વગેરે દ્વારા, વ્યક્તિ લાગણીઓ, લાગણીઓ, વલણ વગેરેને સરળતાથી સમજી શકે છે.

12.15 બિન-મૌખિક સંચારના લાભો

બિન-મૌખિક સંદેશાવ્યવહારના ફાયદા નીચે મુજબ છે-

1. આ સંદેશાવ્યવહાર દ્વારા, લાગણીઓ, લાગણીઓ, વલણ વગેરેને ટૂંકા સમયમાં પ્રસારિત કરી શકાય છે.
2. આ સંદેશાવ્યવહારને મૌખિક સંદેશાવ્યવહારના સ્વરૂપ તરીકે ગણી શકાય જેમાં મૌખિક સંચારના ફાયદા અને ગેરફાયદાનો સમાવેશ કરી શકાય.
3. આ સંચાર દ્વારા લોકો પ્રેરિત, પ્રભાવિત અને કેન્દ્રિત થઈ શકે છે.

12.16 આંતરવ્યક્તિત્વ સંચાર

આંતરવ્યક્તિત્વ સંદેશાવ્યવહાર એ સંદેશાવ્યવહારનો એક પ્રકાર છે જેમાં સંચારકર્તા અને પ્રાપ્તકર્તા સામસામે હોય છે. આંતરવ્યક્તિત્વ સંદેશાવ્યવહાર લેખિત અથવા મૌખિક બંને સ્વરૂપમાં હોઈ શકે છે, આંતરવ્યક્તિત્વ સંદેશાવ્યવહારમાં પત્ર, ડાયરી વગેરે જેવા લેખિત સ્વરૂપનો સમાવેશ થઈ શકે છે જ્યારે મૌખિક સંદેશાવ્યવહારમાં ટેલિફોન, સામ-સામે વાતચીત વગેરેનો સમાવેશ થઈ શકે છે.

12.17 આંતરવ્યક્તિગત સંચાર લાભો

આંતરવ્યક્તિત્વ સંચારના ફાયદા નીચે મુજબ છે

1. આ સંચાર દ્વારા કોમ્યુનિકેટર અને રીસીવર વચ્ચે સામ-સામે સંબંધ છે. જેના કારણે મૌખિક સંદેશાઓની ગુપ્તતા જળવાઈ રહે છે.
2. આ કોમ્યુનિકેશનમાં માત્ર કોમ્યુનિકેટર્સ અને રીસીવર હોય છે, જેના કારણે માહિતી અન્ય લોકો સુધી પહોંચી શકતી નથી.

12.18 સમૂહ સંદેશાવ્યવહાર

સમૂહ સંદેશાવ્યવહાર એ સંદેશાવ્યવહારનું એક માધ્યમ છે જેના દ્વારા કોઈપણ સંદેશ વિવિધ માધ્યમો દ્વારા જનતા સુધી પહોંચાડવામાં આવે છે. વર્તમાન સમયમાં ભાગ્યે જ કોઈ એવી વ્યક્તિ હશે જે મીડિયા સાથે જોડાયેલ ન હોય. જો સાચું કહું તો આજના માણસનો વિકાસ જનસંચારના માધ્યમથી જ થઈ રહ્યો છે. સામૂહિક માધ્યમો લોકોની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવામાં મોટી ભૂમિકા ભજવે છે. જે તમામ વર્ગો, તમામ કાર્યક્ષેત્રો અને તમામ ઉંમરના લોકોની અપેક્ષાઓ પૂરી કરવામાં મદદ કરે છે. હાલમાં, જનસંચારના ઘણા માધ્યમો છે, જેમ કે અખબારો/મેગેઝિન, રેડિયો, ટેલિવિઝન, ઈન્ટરનેટ વગેરે.

12.19 કોમ્યુનિકેશનના સિદ્ધાંતો

સંદેશાવ્યવહારની પ્રક્રિયા પરના વિવિધ અભ્યાસો પછી, તે સ્પષ્ટ થાય છે કે સિદ્ધાંતો સંચારનો આધાર પૂરો પાડવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. સંચારના સિદ્ધાંતો નીચે મુજબ છે-

1. ઉદ્દેશ્યોની સ્પષ્ટતાનો સિદ્ધાંત : સંદેશાવ્યવહારની સફળતા માટે, તે જરૂરી છે કે સંદેશાવ્યવહારના ઉદ્દેશ્યો ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ હોવા જોઈએ જેથી પ્રાપ્તકર્તા વાતચીતના વિષયને અર્થપૂર્ણ રીતે સમજી શકે.
2. પ્રેક્ષકોના સ્પષ્ટ જ્ઞાનનો સિદ્ધાંત : સંદેશાવ્યવહારની સફળતા માટે, તે જરૂરી છે કે વાતચીત કરનારને પ્રેક્ષકો કેવા છે તેનું જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે જેથી જે વિષયને પ્રસારિત કરવામાં આવે તે જ્ઞાન અનુસાર

સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપમાં પ્રસારિત કરી શકાય અને શ્રોતાઓની શુભેચ્છાઓ. આ ઉપરાંત, દર્શકો સરળતાથી વાતચીતને સમજી શકે તેની પણ કાળજી લેવી જોઈએ.

3. **વિશ્વસનિયતા જાળવવાનો સિદ્ધાંત :** કોમ્યુનિકેટર માટે કોમ્યુનિકેટરે પોતાની સ્થિતિ જાળવી રાખવી જરૂરી બની જાય છે કારણ કે કોમ્યુનિકેટર દ્વારા મોકલવામાં આવેલ કોમ્યુનિકેશન એ કોમ્યુનિકેટરની ક્ષમતા પર આધાર રાખે છે જો કોમ્યુનિકેટરને તેના પર વિશ્વાસ હોય તો શું થાય છે સમુદાયના હિત માટે સંદેશો પહોંચાડશે.
4. **સ્પષ્ટતાનો સિદ્ધાંત :** સંદેશાવ્યવહારમાં વપરાતી ભાષા અને પ્રસારિત કરવા માટેનો વિષય સરળ અને સમાન હોવો જોઈએ જેથી કરીને લોકો સંચારને સરળતાથી સમજી શકે. જો વાતચીત કરતી વખતે જટિલ ભાષાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો તે સંચારની પ્રક્રિયામાં અવરોધ લાવી શકે છે.
5. **વિચાર કર્યા પછી શબ્દો મોકલવા અને ગોઠવવાનો સિદ્ધાંત :** વાતચીત કરનાર માટે જરૂરી છે કે વાતચીતમાં વપરાતા શબ્દો યોગ્ય રીતે પસંદ કરવામાં આવે અને વિચારોમાં સુસંગતતા હોવી જોઈએ. જો વાતચીત કરતી વખતે શબ્દોને સમજી વિચારીને પસંદ ન કરવામાં આવે અને શબ્દો વચ્ચે કોઈ સંકલન અને એકરૂપતા ન હોય, તો પ્રાપ્તકર્તા વાતચીતના ઉદ્દેશ્યોને સમજી શકતો નથી.
6. **માહિતીની પર્યાપ્તતાનો સિદ્ધાંત:** સંચારકર્તા માટે જરૂરી છે કે વાતચીત કરતી વખતે માહિતીને પૂરતા સ્વરૂપમાં પ્રસારિત કરવામાં આવે, આ માટે તે જાણવું પણ જરૂરી છે કે માહિતી કયા સ્તરે પ્રસારિત થઈ રહી છે. માહિતીની અપૂરતીતાને લીધે, પ્રાપ્તકર્તા સંદેશાવ્યવહારના ઉદ્દેશ્યોનું ખોટું અર્થઘટન કરી શકે છે જેના કારણે સંચાર નિષ્ફળ થવાની સંભાવના છે.
7. **માહિતીના પ્રસારનો સિદ્ધાંત:** સંદેશાવ્યવહારની સફળતા માટે, તે જરૂરી છે કે માહિતી યોગ્ય સમયે, યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં, યોગ્ય વ્યક્તિ સુધી યોગ્ય કારણના સંદર્ભમાં પ્રસારિત થવી જોઈએ અને આ હકીકત પણ હોવી જોઈએ. માહિતી પ્રસારિત કરતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે છે કે જો સંદેશાવ્યવહારકર્તા માહિતી પહોંચાડતી વખતે પરિપ્રેક્ષ્ય, યોગ્ય વ્યક્તિ અને સ્પષ્ટ હેતુને ધ્યાનમાં રાખતો નથી, તો સંદેશાવ્યવહાર નિષ્ફળ જાય છે.
8. **ઘનતા અને સુસંગતતાનો સિદ્ધાંત:** સફળ સંચાર માટે, તે જરૂરી છે કે માહિતીમાં ઘનતા અને સુસંગતતાનું તત્વ હાજર હોય, જેથી માહિતી પ્રદાન કરવાનો ક્રમ અમલમાં મૂકી શકાય.
9. **એકાગ્રતાનો સિદ્ધાંત:** સંદેશાવ્યવહારની સફળતા માટે, વાતચીત કરનાર અને પ્રાપ્ત કરનાર બંને એકાગ્રતા સાથે કામ કરે તે જરૂરી છે. કોમ્યુનિકેટર માટે જરૂરી છે કે કોમ્યુનિકેશન મોકલતી વખતે તેની એકાગ્રતામાં ખલેલ ન પહોંચે અને તે રીસીવર માટે પણ જરૂરી છે. તે જરૂરી છે કે તે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે અને પ્રસારિત સંદેશાવ્યવહારનો અર્થ ઘડે.
10. **સમયબદ્ધતાનો સિદ્ધાંત:** વાતચીત ત્યારે જ સફળ થઈ શકે છે જ્યારે તે યોગ્ય અને નિશ્ચિત સમયે કરવામાં આવે. વાતચીત કરતી વખતે, વ્યક્તિએ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે સંદેશાવ્યવહારના ઉદ્દેશ્યો યોગ્ય સમયે પ્રાપ્ત થશે કે નહીં.
11. **રીડાયરેક્શનનો સિદ્ધાંત :** સંદેશાવ્યવહારની પ્રક્રિયા ત્યારે જ સફળ થઈ શકે છે જ્યારે પ્રાપ્તકર્તા મોકલેલા સંદેશના સાચા અને યોગ્ય અર્થનું અર્થઘટન કરે અને સંદેશાવ્યવહારકર્તાને પ્રતિભાવ

પ્રદાન કરે કારણ કે પ્રતિસાદ દ્વારા સંદેશાવ્યવહારકર્તાને સંદેશ મોકલવામાં આવેલ હેતુ વિશે ખબર પડે છે. જે કરવામાં આવ્યું છે તે સફળ થયું છે કે નહીં.

12.20 સારાંશ

વર્તમાન એકમમાં, સંદેશાવ્યવહારના પ્રકારો, તેના ફાયદા અને ગેરફાયદા અને સંદેશાવ્યવહારના સિદ્ધાંતોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. સંદેશાવ્યવહારના પ્રકારો પૈકી, ઔપચારિક અને અનોપચારિક સંદેશાવ્યવહાર, મૌખિક, બિન-મૌખિક અને લેખિત સંચાર અને આંતરવ્યક્તિત્વ અને સમૂહ સંચારની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

12.21 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. સંચારના પ્રકારોનો ઉલ્લેખ કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

2. ઔપચારિક અને અનોપચારિક સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

3. લેખિત, મૌખિક અને બિન-મૌખિક સંચાર વચ્ચેનો તફાવત સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

4. સંચારના ફાયદા અને ગેરફાયદા દર્શાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

5. આંતરવ્યક્તિત્વ અને સમૂહ સંચાર સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

6. સંચારના સિદ્ધાંતોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપો.

.....

.....

.....

.....

.....

12.22 ચાવીરૂપ શબ્દો

- ઔપચારિક** : ઔપચારિક એ એ પ્રકારનું વર્તન છે જેમાં સ્વીકારેલા નિયમો, વ્યવહારો અને સત્વરતા સાથે વ્યવહાર થાય છે. આમાં સામાન્ય રીતે નમ્રતા, વ્યવસાયિકતા અને સખત મર્યાદાઓનું પાલન થાય છે.
- આંતરવ્યક્તિત્વ** : આંતરવ્યક્તિત્વ એ વ્યક્તિના પોતાની લાગણીઓ, ભાવનાઓ અને મનોવિજ્ઞાનિક પ્રતિક્રિયાઓ સાથે સંકળાયેલ છે. આ શબ્દ લોકોના ભાવનાત્મક અને માનસિક પ્રક્રિયાઓને દર્શાવે છે, જે તેમના અભિપ્રાય અને વર્તનને નિર્ધારિત કરે છે.
- જાહેર સમાચાર** : જાહેર સમાચાર એ એવી માહિતી છે જે જાહેર સ્તરે પ્રસિદ્ધ અને વહન થાય છે. આ સમાચાર એ લોકપ્રિય મીડિયા, ટીવી, પ્રિન્ટ મિડીયા અથવા ઈન્ટરનેટ દ્વારા લોકોને આપવામાં આવે છે.
- અનૌપચારિક** : અનૌપચારિક એ એ પ્રકારનું વર્તન છે જેમાં મૈત્રીપૂર્ણ અને અનુકૂળ સંલગ્નતા થાય છે, જેમાં નિયમો અને મર્યાદાઓનું પાલન ઓછું હોય છે. આ સામાન્ય રીતે દોસ્તી અને ઘરના વાતચીતમાં જોવા મળે છે.
- રેકોર્ડ** : રેકોર્ડ એ કોઈ માહિતી, ઘટનાની તારીખ, કલાક અથવા કિસ્સાને પ્રમાણિત કરીને સંગ્રહ કરવાની પ્રક્રિયા છે. આનો ઉપયોગ સામાન્ય રીતે સરકારી, જાહેર અને વ્યવસાયિક કાર્યોથી સત્તાવાર દસ્તાવેજ તરીકે થાય છે.
- લખાયેલ:** : લખાયેલ એ એ માહિતી છે જે દસ્તાવેજ, નોટ, પત્ર, કે અન્ય લેખિત સ્વરૂપમાં મુકવામાં આવી હોય છે. આનો ઉપયોગ સામાન્ય રીતે નોંધ, યાદી, અને કાનૂની કાગળોમાં થાય છે.
- ઈન્ટરવ્યુ** : ઈન્ટરવ્યુ એ એ વાતચીત છે જેમાં એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિના વિચાર, મંતવ્ય અને અનુભવો જાણવા માટે પ્રશ્નો પુછે છે. આનો ઉપયોગ રોજગાર, ટેલિવિઝન, અને અન્ય વિસ્તારોમાં થાય છે.

મૌખિક : મૌખિક એ એ રીતે સંચાર કરવાનું છે જેમાં ભાષાની શ્રાવ્ય ઉપકરણોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આમાં વાતચીત, પ્રવચન અને ચર્ચાઓનો સમાવેશ થાય છે.

12.23 સંદર્ભસૂચિ

1. લોક પ્રશાસન, ડૉ. અમરેશ્વર અવસ્થી એવં શ્રીરામ મહેશ્વરી, લક્ષ્મીનરાયણ અગ્રવાલ પબ્લિકેશન, આગરા।
2. પ્રિન્સિપલ ઑફ મૈનેજમેન્ટ, નિર્મલ સિંહ, દીપ એન્ડ દીપ પબ્લિકેશન, નई દિલ્લી।
3. મૈનેજમેન્ટ થ્યોરી, એન.કે. સાહની, કલ્યાણી પબ્લિશર, નई દિલ્લી।
4. મીડિયા લેખન, આર. સી. ત્રિપાઠી એવં પવન અગ્રવાલ, ભારત પ્રકાશન, લખનઠા।

-: રૂપરેખા :-

- 13.0 ઉદ્દેશ્યો
 - 13.1 પ્રસ્તાવના
 - 13.2 ઊભી સંચાર
 - 13.3 આડી સંચાર
 - 12-4 ભારતમાં મધ્યમ પરિદ્રશ્ય
 - 13.5 પરંપરાગત માધ્યમો
 - 13.6 આધુનિક સમૂહ માધ્યમો
 - 13.7 છાપકામ
 - 13.8 શ્રાવ્ય
 - 13.9 દ્રશ્ય
 - 13.10 ઓડિયો-વિઝ્યુઅલ
 - 13.11 માધ્યમો માટે અસરકારક લેખન
 - 13.12 છાપકામ મીડિયા
 - 13.13 ઓડિયો કોમ્યુનિકેશન મીડિયા
 - 13.14 ઓડિયો-વિઝ્યુઅલ મીડિયા માટે લેખન
 - 13.15 પ્રેસ
 - 13.16 વિશેષ આયોજન
 - 13.17 દસ્તાવેજી
 - 13.18 પ્રેસ કોન્ફરન્સ
 - 13.19 અખબારી યાદી
 - 13.20 સારાંશ
 - 13.21 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
 - 13.22 ચાવીરૂપ શબ્દો
 - 13.23 સંદર્ભસૂચિ
-
- 13.0 ઉદ્દેશ્યો

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આ એકમના અભ્યાસબાદ તમે.....

- આડી અને ઊભી સંચાર વિશે સમજશો.

- ભારતમાં મીડિયાની સ્થિતિને વિશે જાણશો.
- આધુનિક સંદેશાવ્યવહારના માધ્યમો વિશે સમજશો.
- પરંપરાગત સંદેશાવ્યવહારના માધ્યમોની માહિતી પ્રાપ્ત કરશો.
- સંચાર માધ્યમોના અસરકારક લેખનને સમજશો.
- આધુનિક સંચારના વિવિધ માધ્યમો જાણી શકશો.

13.1 પ્રસ્તાવના

‘સંચાર’ શબ્દ લેટિન શબ્દ “કમ્યુનિસ” પરથી આવ્યો છે જેનો અર્થ ‘સામાન્ય’ થાય છે. આનો અર્થ છે સામાન્ય વિચારોની વહેંચણી. તે એક વ્યક્તિથી બીજી વ્યક્તિમાં માહિતી અને સમજણ પસાર કરવાની પ્રક્રિયા છે. ન્યુમેન અને સમરના શબ્દોમાં, “સંચાર એ બે કે તેથી વધુ વ્યક્તિઓ દ્વારા હકીકત, વિચારો, અભિપ્રાયો અથવા લાગણીઓનું આદાનપ્રદાન છે”. મોકલરના શબ્દોમાં, “સંચાર એ માહિતી, વિચારો અથવા લાગણીઓને એક વ્યક્તિથી બીજી વ્યક્તિ સુધી પહોંચાડવાની પ્રક્રિયા છે”. પ્રસ્તુત એકમમાં સંચારના પ્રકારો અને સંચાર વિવિધ માધ્યમો વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

13.2 ઊભી સંચાર

દિશાના આધારે, સંદેશાવ્યવહારને બે ભાગોમાં વહેંચી શકાય છે.

1. ઊભી
2. આડા

ઊભી સંચારને ફરીથી બે ભાગમાં વિભાજિત કરી શકાય છે -

- A. નીચે અથવા ઉપરથી નીચે
- B. ઉપર અથવા નીચે

a) નીચેનો સંદેશાવ્યવહાર (ડાઉનવર્ડ કોમ્યુનિકેશન): ડાઉનવર્ડ કોમ્યુનિકેશનનો ઉપયોગ મોટાભાગની સંસ્થાઓમાં ઉચ્ચ સ્તરથી નીચલા સ્તરે કામ કરતા ગૌણ અધિકારીઓમાં થાય છે. ડાઉનવર્ડ કોમ્યુનિકેશનનો ઉપયોગ મેનેજરો દ્વારા ઓર્ડરનો અમલ કરવા, નીતિઓ અમલમાં મૂકવા, તેમના ગૌણ અધિકારીઓને કામ વિશે માહિતી આપવા વગેરે માટે કરવામાં આવે છે. નીચેની તરફ વાતચીત કરવા માટે મૌખિક અથવા સંપર્કમાં હોવું જરૂરી નથી. ડાઉનવર્ડ કોમ્યુનિકેશન દ્વારા, ઉપરી અધિકારીઓ તેમના ગૌણ અધિકારીઓને સલાહ, નિર્દેશન અને નિયંત્રણ કરે છે.

b) અપવર્ડ કોમ્યુનિકેશન: નીચેની તરફના સંદેશાવ્યવહારની પ્રક્રિયામાં, ગૌણ અધિકારીઓ તેમના ઉપરી અધિકારીઓને સંદેશા અથવા માહિતી મોકલે છે, એક રીતે, સંદેશાવ્યવહાર કાર્યની પ્રગતિ અને તેના પ્રદર્શન વિશે ઉચ્ચ સ્તરે મેનેજરોને પ્રતિસાદ આપે છે. બોટમ-અપ કોમ્યુનિકેશન સંસ્થાકીય ધ્યેયો હાંસલ કરવા માટે અગાઉ આપેલ માર્ગદર્શિકાને સંશોધિત કરવા માટે ઉચ્ચ સ્તરે સંચાલકોને સક્ષમ કરે છે. સંસ્થાના કાર્ય પ્રદર્શનની પ્રક્રિયાનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે, તે જરૂરી છે કે ઉપરી અધિકારીઓ તેમના ગૌણ અધિકારીઓને પ્રોત્સાહિત કરે અને સમયાંતરે યોગ્ય સંદેશા મોકલતા રહે.

13.3 આડી સંચાર

જ્યારે સંચાર સમાન સ્તરે કાર્ય જૂથના સભ્યો વચ્ચે, સમાન સ્તરના સંચાલકો વચ્ચે અથવા કોઈપણ આડા સમકક્ષ કર્મચારીઓ અથવા વિભાગો વચ્ચે થાય છે, ત્યારે તેને સમાંતર અથવા આડી સંચાર કહેવામાં આવે છે. આડું સંચાર સમય બચાવે છે અને સંકલન માટે ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે આડા સંચાર દ્વારા વિભાગીય સમસ્યાઓ ઉકેલાય છે. આડું સંચાર વર્ટિકલ કોમ્યુનિકેશનનું દબાણ ઘટાડે છે. વિભાગના કર્મચારીઓ માટે કાર્યક્ષમ હોવું, તેમના કાર્યમાં નિપુણતા હાંસલ કરવી અને આડા સંચાર વિના સંસ્થાનો ખૂબ વિકાસ કરવો શક્ય નથી.

13.4 ભારતમાં મીડિયાનું દ્રશ્ય

માધ્યમ એટલે બે બિંદુઓને જોડતું માધ્યમ. સંચાર માધ્યમ દ્વારા સંચારકર્તા અને સ્ત્રોત વચ્ચે માહિતીનું પરસ્પર વિનિમય થાય છે. હેરોલ્ડ લાસ્વેલે સંચાર માધ્યમોના નીચેના ઉદ્દેશ્યો આપ્યા છે.

- (1) માહિતી એકઠી કરવી
- (2) માહિતીનું વિશ્લેષણ
- (3) સામાજિક મૂલ્યો અને જ્ઞાનનું પ્રસારણ એટલે કે નૈતિક અને શૈક્ષણિક જ્ઞાન
- (4) માહિતીનો પ્રસાર કરવો, અને
- (5) મનોરંજન

સમૂહ માધ્યમોના બે વિભાગો છે-

- (a) પરંપરાગત માધ્યમ
- (b) આધુનિક માધ્યમ

13.5 પરંપરાગત માધ્યમો

સૃષ્ટિની શરૂઆતથી, મનુષ્ય અન્ય લોકો સાથે વાતચીત કરતો રહ્યો છે અને તેમની જરૂરિયાતો અનુસાર માધ્યમો પસંદ કરતો અને શોધતો રહ્યો છે. પરંપરાગત સંદેશાવ્યવહારના માધ્યમોનો અર્થ એ છે કે જે પેઢી દર પેઢી વિકસિત થાય છે અને જેની સુસંગતતા અને મહત્વ હજુ પણ છે. આ માધ્યમોનું સાંસ્કૃતિક મહત્વ પણ છે. પરંપરાગત સંચાર માધ્યમોના પ્રકારો નીચે મુજબ છે:

- (1) વાતો, વાર્તાઓ
- (2) મેળા, તહેવારો, ઉત્સવો
- (3) લોકગીતો
- (4) લોક નાટ્ય (રાસલીલા, રામલીલા, કઠપૂતળી, તમાશા, નૌટંકી વગેરે)
- (5) શિલાલેખ
- (6) લોકકલા (બ્રજની સાંઝી, બિહાર મધુબની, કાંગડા શૈલી)
- (7) શિલ્પ (અજંતા, ઈલોરા વગેરે)
- (8) સ્થાપત્ય (ખજુરાહો અને કોણાર્ક)
- (9) લલિત કળા (સંગીત અને ચિત્ર)
- (10) સંદેશા મોકલવા માટે પક્ષીઓનો ઉપયોગ

13.6 આધુનિક સમૂહ માધ્યમો

ઘણા માધ્યમો દ્વારા સંચાર શક્ય છે. જેને મુખ્યત્વે ત્રણ કેટેગરીમાં વિભાજિત કરી શકાય છે-

1. ઓડિયો એટલે સાંભળવું આ માધ્યમના ઉદાહરણો છે કોન્ફરન્સ કમિટી, ઈન્ટરવ્યુ, ટેલિફોન રેડિયો પ્રસારણ, જાહેર સભાઓ વગેરે. લેખિત સંચાર હેઠળ
2. વિઝ્યુઅલ એટલે જોવું - આ માધ્યમમાં પરિપત્રો, પુસ્તિકાઓ, અહેવાલો, બ્રોશર, ગ્રાફ સ્લાઇડ્સ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.
3. ઓડિયો અને વિઝ્યુઅલ એટલે કે જોવું અને સાંભળવું એ આ માધ્યમના ઉદાહરણો છે. ત્યાં વાતચીત ચિત્રો, ટેલિવિઝન, વ્યક્તિગત પ્રદર્શન વગેરે છે. ઉપરોક્ત ત્રણેય માધ્યમોમાંથી દરેકની પોતાની યોગ્યતાઓ અને તેની પોતાની મર્યાદાઓ છે. ક્યું સંદેશાવ્યવહારનું માધ્યમ ક્યારે યોગ્ય રહેશે તે નક્કી કરવાનું કોમ્યુનિકેટર પર છે.

13.7 છાપકામ

છાપકામ એ સંદેશાવ્યવહારની અનન્ય પદ્ધતિ છે. પ્રિન્ટિંગની કળાની શોધ સૌપ્રથમ 868 એડીમાં ચીનમાં થઈ હતી. 100મી સદીમાં ચીનમાં પ્રિન્ટિંગની કળાનો વિકાસ થયો હોવા છતાં, આધુનિક પ્રિન્ટિંગનો પાયો 15મી સદીમાં જર્મનીના જોહાન ગુટેનબર્ગે નાખ્યો હતો. પ્રિન્ટિંગ કળાના વિકાસને કારણે અખબારોની સ્થાપના થઈ. ભારતમાં પત્રકારત્વની શરૂઆત 1780માં એ. તે હિંદીના 'બેંગાલ ગેઝેટ'માંથી છે. તે રાજકીય અને વેપારી અખબાર હતું. આધુનિક સમૂહ સંચાર માધ્યમોમાં પ્રિન્ટેડ મીડિયા સૌથી જૂનું છે. તેમાં સમકાલીન અને દૈનિક અખબારો, સામયિકો, પુસ્તકો, પરિપત્રો, સમાચાર પત્રો, પ્રકાશનો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આધુનિક જીવનમાં પ્રિન્ટેડ મીડિયા ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. તમામ પ્રકારના અખબારો ઉપરાંત વિવિધ વિષયોને લગતી મુદ્રિત સામગ્રીઓ, લેખો, સંપાદકીય ટિપ્પણીઓ, વાર્તાઓ, કવિતાઓ, સંસ્મરણો, વ્યંગ, મુલાકાતો, જયોતિષના મંતવ્યો, બજાર ભાવ, રમતગમતના સમાચાર, ધર્મ ચર્ચાઓ વગેરે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે માનવજીવનમાં ફાળો આપે છે. અસર કરે છે.

13.8 શ્રાવ્ય

રેડિયો, ટેલિફોન, મોબાઇલ ફોન, પેજિંગ, ટેલિપ્રિન્ટર, ટ્રાન્સમીટર વગેરેનો ઉપયોગ સંચારના ઓડિયો માધ્યમોમાં થાય છે. રેડિયો વિદ્યુત તરંગો દ્વારા કામ કરે છે. રેડિયો ટ્રાન્સમિશન માટે, 150 હજાર હર્ટ્ઝથી 30 હજાર ગીગાહર્ટ્ઝના તરંગો જરૂરી છે. તે તરંગો ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલા છે. મધ્યમ તરંગ, ટૂંકા તરંગ અને અલ્ટ્રાશોર્ટ તરંગ. અલ્ટ્રાશોર્ટ તરંગ સૌથી વધુ આવર્તન ધરાવે છે અને મધ્યમ તરંગ સૌથી ઓછી આવર્તન ધરાવે છે. ઈલેક્ટ્રોનિક સંચાર માધ્યમોમાં રેડિયો ખૂબ જ અસરકારક માધ્યમ છે. જેના દ્વારા માહિતી, શિક્ષણ અને મનોરંજન બધું એકસાથે કરવામાં આવે છે.

13.9 દ્રશ્ય

વિઝ્યુઅલ કોમ્યુનિકેશનમાં ફેક્સ અને કોમ્યુટરનો સમાવેશ થાય છે.

13.10 ઓડિયો-વિઝ્યુઅલ

ઓડિયો-વિઝ્યુઅલ સંચાર માધ્યમોમાં ટેલિવિઝન (દૂરદર્શન), ફિલ્મો, દસ્તાવેજી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. સમૂહ માધ્યમોમાં ટેલિવિઝન ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ, શક્તિશાળી અને લોકપ્રિય છે. ઘરે બેસીને ફરતા-ફરતા ચિત્રો, સચિત્ર સમાચાર અને ફિલ્મો જોવાનો પોતાનો જ આનંદ છે. ૨૨ઝ દ્વારા ટેલિવિઝન કાર્યક્રમોનું નિયમિત પ્રસારણ કરવામાં આવે છે. 1936 માં બ્રિટનમાં. યુનેસ્કોની મદદથી ભારતમાં 15 સપ્ટેમ્બર, 1959ના રોજ દિલ્હીમાં ટેલિવિઝન પ્રસારણ શરૂ થયું હતું.

ચલચિત્રો સામૂહિક સંચારનું ખૂબ જ શક્તિશાળી અને લોકપ્રિય માધ્યમ છે. આ મુખ્યત્વે ઐતિહાસિક, ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય વિષયો પર આધારિત છે પરંતુ તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય દર્શકોનું મનોરંજન કરવાનો છે. ફિલ્મોએ સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય ચેતનાને જાગૃત કરવામાં, સમાજમાં પ્રવર્તતી બદીઓ અને અંધશ્રદ્ધાઓ દૂર કરવામાં અને નૈતિક ધોરણો વધારવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી છે. પરંતુ એ વાતને નકારી શકાય નહીં કે આજના જીવનમાં અપરાધના વધતા સ્તર માટે ફિલ્મો મોટાભાગે જવાબદાર છે.

13.11 માધ્યમો માટે અસરકારક લેખન

કોઈપણ સંદેશ અનેક માધ્યમો દ્વારા લોકો સુધી પહોંચાડવામાં આવે છે. વર્તમાન સમયમાં ભાગ્યે જ કોઈ એવી વ્યક્તિ હશે જે કોઈ ને કોઈ માધ્યમથી જોડાયેલ ન હોય. સમૂહ માધ્યમો માટેનું લેખન એ સર્જનાત્મક લેખનથી અલગ નથી, પરંતુ તફાવત એ છે કે તે માધ્યમની ચોક્કસ માંગને ધ્યાનમાં રાખીને લખવું જોઈએ અને તમે જેના માટે લખી રહ્યા છો તે પ્રેક્ષકો અથવા પ્રેક્ષકો પ્રત્યે જાગૃત રહો.

13.12 છાપકામ મીડિયા

મુદ્રિત શબ્દ મન પર કાયમી અસર કરે છે. અખબાર લોકોનો અવાજ બને છે અને સાહિત્ય સર્જન માટે પ્રેરણારૂપ પણ ગણાય છે. મુદ્રિત માધ્યમોનો ઉપયોગ ભારતમાં સૌપ્રથમ 1550 માં શરૂ થયો જ્યારે પોર્ટુગીઝોએ ગોવામાં ધાર્મિક સામગ્રીનો પ્રચાર શરૂ કર્યો. ભારતમાં પ્રેસની સ્થાપના 1956માં થઈ હતી. આજે ઈલેક્ટ્રોનિક છાપકામનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે. મુદ્રિત લેખન માટે જરૂરી છે કે સરળ અને સમજી શકાય તેવી ભાષાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે અને લેખ એવો હોવો જોઈએ કે તે લોકોને આકર્ષે.

13.13 ઓડિયો સંચાર માધ્યમ

આધુનિક સંચાર માધ્યમોમાં શ્રાવ્ય માધ્યમ તરીકે રેડિયોનું ઘણું મહત્વ છે. રેડિયોનું માધ્યમ ધ્વનિ તરંગો સાથે સંબંધિત છે, જેમાં મુંબઈમાં 1927માં ભારતમાં રેડિયો કાર્યક્રમોનું પ્રસારણ સમય અને અંતરની કોઈ મર્યાદા નથી. એક સસ્તું માધ્યમ હોવા ઉપરાંત, રેડિયોની એક વિશેષતા એ છે કે અભણ વ્યક્તિ પણ તેના દ્વારા પ્રસારિત થતા કાર્યક્રમો સાંભળી અને સમજી શકે છે.

રેડિયો સાંભળનાર દરેક વર્ગ, જ્ઞાતિ, સ્થળ, શિક્ષિત કે અભણ કોઈપણ હોઈ શકે છે. આ શૈલી વિવિધ દર્શકોને ધ્યાનમાં રાખીને લખવી જોઈએ. રેડિયો માટે લખતી વખતે શ્રોતાઓને ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે અને શ્રોતાઓ માટે કંટાળાજનક કે ભારે ન હોય, પણ મનોરંજક પણ હોય એવો કાર્યક્રમ બનાવવાની જરૂર છે. રેડિયો માટે લખતી વખતે વર્ણન અને વર્ણન બંને હોવું જરૂરી છે.

રેડિયો પ્રસારણ ફરીથી સાંભળી શકાતું નથી, તેથી જે પણ લખવામાં આવે છે, તેનો હેતુ સંપૂર્ણ સ્પષ્ટ હોવો જોઈએ. રેડિયો માટે લખતી વખતે, નીચેની હકીકતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ: -

- વાક્યો સરળ હોવા જોઈએ, લાંબા, ગૂંચવાયેલા અથવા જટિલ ન હોવા જોઈએ.
- તે નિષ્ક્રિય અવાજમાં લખવું જોઈએ જેથી કરીને વાત સાંભળનારનો સીધો સંપર્ક કરે.
- જોડી અને સમાન પરિભાષા ટાળવી જોઈએ. આવા શબ્દો ઉચ્ચારણમાં પણ મુશ્કેલી ઊભી કરે છે.
- કટાક્ષ અને રમૂજ શૈલીનો ઉપયોગ કરો.
- સંસ્કૃત શબ્દોને બદલે સ્થાનિક બોલચાલના શબ્દોનો ઉપયોગ કરો.
- લોકપ્રિય રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતોનો ઉપયોગ સાંભળનારના ઝાઝાદયને સ્પર્શે છે.
- સરનામું લખાણને શબ્દો કરતાં વધુ ઘનિષ્ટ બનાવે છે, તેથી આવા સંબોધન શબ્દોનો ઉપયોગ કરો.

13.14 ઓડિયો-વિઝ્યુઅલ મીડિયા માટે લેખન

ટેલિવિઝનનો અર્થ થાય છે 'ટેલિ' અને 'વિઝન' એટલે કે 'ટેલિ' એટલે 'દૂર', 'દ્રષ્ટિ' એટલે 'દૂરથી જોઈ શકાય તે જોવા'ને 'દૂરદર્શન' અથવા ટેલિવિઝન કહેવાય છે. દર્શન કે દર્શનની પ્રક્રિયા આંખો દ્વારા શક્ય છે. સાયલન્ટ સિનેમાનો યુગ હવે રહ્યો નથી. આજે આ દ્રશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમો છે, રેડિયો એકમાત્ર શ્રાવ્ય માધ્યમ છે. દ્રશ્ય હોવાને કારણે આ માધ્યમ વધુ અસરકારક છે કારણ કે જોતી વખતે આપણું ધ્યાન અહીં-ત્યાં ભટકતું નથી. સ્ક્રીન પર ફરતા જીવંત પાત્રો સાથે દર્શકનો સીધો સંપર્ક થાય છે. સ્ક્રીન પર દેખાતો ન્યુઝ રીડર પણ સીધો જ તમારા રૂમમાં બેઠો હોય તેવું લાગે છે, જાણે કે તે તમારી સાથે રૂબરૂ હોય.

ટેલિવિઝનનું માધ્યમ ખૂબ જ લોકપ્રિય છે. સિરિયલો, નાટક, કાલ્પનિક વાર્તાઓ, જ્ઞાન-વિજ્ઞાન, ફિલ્મસૂઝી-વિચારોની ચર્ચા, સાહિત્યિક કાર્યક્રમો, સમાચાર, રમતગમતના સમાચાર, કૃષિ ફિલ્મસૂઝી, દસ્તાવેજી વગેરે તેની લોકપ્રિય શૈલીઓ છે. આ દ્રશ્ય-શ્રાવ્ય માધ્યમ માટે લખવું અત્યંત પડકારજનક છે કારણ કે વિઝ્યુલાઇઝેશન જે કહી શકતું નથી તે ઓછી લીટીઓમાં વ્યક્ત કરવું પડે છે. સીન મુજબ સ્ક્રિપ્ટ લખવા ઉપરાંત લેખકે તમામ માર્ગદર્શિકા, સ્ટેજ નિર્દેશન અને અન્ય માહિતી પણ આપવાની રહેશે. દૂરદર્શન માટે લખતી વખતે નીચેની હકીકતો જાણવી જરૂરી છે:-

1. પ્રોગ્રામની સમયમર્યાદા શું છે?
2. તે રંગીન છે કે કાળો અને સફેદ?
3. કયા પ્રોગ્રામ માટે લખવું – મનોરંજક, માહિતીપ્રદ, સાહિત્યિક, જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વગેરે.
4. પ્રેક્ષકોનો કયો વર્ગ છે, એટલે કે કાર્યક્રમ ક્યાં બતાવવાનો છે, વિદેશીઓ માટે, ગ્રામીણ લોકો માટે, ખેડૂતો માટે, યુવાનો અને બાળકો માટે કે મહિલાઓ માટે વગેરે.
5. દૂરદર્શનના લેખકને પણ તેના સાધનોનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ.
6. પાત્રોની લાગણીઓની ક્રિયાઓ અને અભિવ્યક્તિ પર પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ.
7. ટેલિવિઝન માટે લેખનનો મુખ્ય ગુણ ઈમેજરી છે એટલે કે દરેક પરિસ્થિતિને ઈમેજ અને સીન્સમાં ઢાળવી.

8. ટીમ વર્કના કારણે લેખકે અભિનેતા, કેમેરામેન, નિર્માતા, દિગ્દર્શક, ડેકોરેટર અને બેકગ્રાઉન્ડનું ધ્યાન રાખવું પડે છે, તેથી તેમના વિશે થોડું જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે.
9. દૂરદર્શન માટે લખતી વખતે ભાષાનું તત્ત્વ ખૂબ મહત્ત્વનું બની જાય છે કારણ કે આ માધ્યમમાં શબ્દો સિવાય માત્ર ચહેરાઓ જ નહીં, મૌન પણ બોલે છે, સંગીત અને પૃષ્ઠભૂમિ પણ બોલે છે.

13.15 પ્રેસ

પ્રેસ એક એવું માધ્યમ છે જેના દ્વારા સરકારી, અર્ધ-સરકારી, જાહેર અને અન્ય સંસ્થાઓને લગતી માહિતીનું પ્રસારણ થાય છે. આ માહિતી પ્રેસ રીલીઝ, વિશેષતાઓ, લેખો, સંપાદકને પત્રો અને જાહેરાતો વગેરેના સ્વરૂપમાં છે. પ્રેસ એ એક ઉપકરણ છે જેના દ્વારા કંઈક દબાવવામાં આવે છે અથવા કડક કરવામાં આવે છે. પરંતુ અંગ્રેજીમાં પ્રેસ શબ્દનો અર્થ અખબાર લેવામાં આવે છે. લોકશાહીમાં અખબારોનું મહત્ત્વનું સ્થાન છે. અખબારો દ્વારા દેશ-વિદેશની ગતિવિધિઓથી લોકોને વાકેફ કરવામાં આવે છે. પ્રેસને ચોથો સ્તંભ માનવામાં આવે છે, જે જાહેર અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવાનો શ્રેષ્ઠ સ્ત્રોત છે. લોકશાહી શાસન વ્યવસ્થામાં જ્યાં બહુમતી પક્ષ તમામ અધિકારો જાળવી રાખે છે, પ્રેસની સ્વતંત્રતા જરૂરી બની જાય છે.

સંદેશાવ્યવહાર માટે મોકલવામાં આવેલા યુનેસ્કોના રિપોર્ટમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે અખબારોનું મહત્ત્વ શક્તિ સમાન છે, અખબારોએ હંમેશા જનમતને પ્રભાવિત કર્યો છે. અખબારના સંવાદદાતાઓ સમાચારની શોધમાં વિવિધ સંસ્થાઓમાં આવે છે. સમાચાર મેળવવા માટે શ્રેષ્ઠ સ્ત્રોત કોઈપણ સંસ્થાના જનસંપર્ક અધિકારી છે. સંવાદદાતા સંપર્ક અધિકારી સાથેના સૌહાર્દપૂર્ણ અને સૌહાર્દપૂર્ણ સંબંધો દ્વારા સાચી માહિતી મેળવે છે. જો બંને વચ્ચેના સંબંધો સૌહાર્દપૂર્ણ નથી, તો પ્રતિકૂળ માહિતી પ્રાપ્ત થવાની સંભાવના છે. વિકસિત સમાજમાં પ્રેસની સ્વતંત્રતા સ્વાભાવિક રીતે જ જરૂરી માનવામાં આવે છે. આ જ કારણ છે કે કોઈપણ દેશની સ્વતંત્રતા અને પ્રગતિશીલતાને માપવા માટે અખબારોને અચૂક અને સારું માપદંડ માનવામાં આવે છે.

13.16 વિશેષ આયોજન

કોઈ વિશિષ્ટ અથવા મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રસંગને ચિહ્નિત કરવા માટે ચોક્કસ સમયે વિશિષ્ટ ઉજવણીની ઘટનાનું આયોજન કરવામાં આવે છે. નોકરી, પુસ્તક વિમોચન, પુરસ્કારની વિગતો વગેરે જેવા ચોક્કસ ઉદ્દેશ્યોને પૂરા કરવા માટે એક વિશેષ કાર્યનું આયોજન કરવામાં આવે છે. વિશેષ કાર્ય અન્ય કાર્યક્રમો કરતાં અલગ હોવાથી તેની ઉપયોગીતા વધુ વધે છે. નિર્ધારિત તારીખે આયોજિત કરવા માટે, તે જરૂરી છે કે કાર્યક્રમ નિર્ધારિત સમય પહેલા સ્થળ પર પહોંચવો જોઈએ. જો વક્તાઓ સમય પહેલા ઈન્કશનમાં પહોંચી જાય, તો તેમને કાર્યસૂચિ વિશે માહિતી આપવી જોઈએ અને પૂછવામાં આવતા સંભવિત પ્રશ્નો અગાઉથી લખવા જોઈએ. નિયત સમયે સમારંભની શરૂઆતમાં, કાર્યસૂચિ પર ટૂંકી ચર્ચા થવી જોઈએ. ઈવેન્ટમાં હાજર રહેલા તમામ સહભાગીઓનો પરિચય કરાવવો પણ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. સવાલ-જવાબ પછી પ્રેસ કોન્ફરન્સની સત્તાવાર જાહેરાત કરવી જોઈએ. પ્રેસ કોન્ફરન્સ પછી, જેઓએ પ્રેસ કોન્ફરન્સમાં ભાગ લીધો ન હતો તેમને એક પ્રેસ રિલીઝ જારી કરવી જોઈએ. સફળ વિશિષ્ટ ઈવેન્ટ માટે, નીચેના માર્ગદર્શિકાઓનું પાલન કરવું જરૂરી છે - સફળતા માટે વ્યૂહરચના વિકસાવવી, વિશિષ્ટ ઈવેન્ટનો હેતુ સ્પષ્ટ કરવો, સમય પર વિશેષ ધ્યાન આપવું, યોગ્ય અને યોગ્ય રીતે ઈવેન્ટનો પ્રચાર કરવો અને

મૂલ્યાંકન, તૈયારી ચેક લીસ્ટ, બજેટનું નિર્ધારણ, ઘણા કાર્યો સમાંતર રીતે કરવામાં આવે છે જેના માટે લોકો વચ્ચે સંકલન, પરિવહન અને અન્ય પ્રકારની સુવિધાઓ, પ્રચાર યોજના તૈયાર કરવી અને કામગીરીનું મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ.

13.17 દસ્તાવેજ

ટેલિવિઝનના વિવિધ પ્રકારોમાં દસ્તાવેજ એક મહત્વપૂર્ણ શૈલી છે. ડોક્યુમેન્ટરી એ અંગ્રેજી શબ્દ ડોક્યુમેન્ટરીનું હિન્દી સંસ્કરણ છે, જેનો અર્થ શિલાલેખ, ચોક્કસ ઘટના અથવા કાર્ય વિશેની માહિતી માટે દર્શાવવામાં આવેલ સિનેમા ચિત્ર છે. જો આપણે ડોક્યુમેન્ટરી અને ડોક્યુમેન્ટરી વચ્ચેની સામ્યતાઓ જોઈએ તો તે અલગ-અલગ લાગે છે પરંતુ ગંભીર પૃથ્થકરણ પછી તે સ્પષ્ટ થાય છે કે બંનેમાં એક તત્વ સમાન છે, તે છે સાબિતી અને સત્ય. તેથી, એવું કહી શકાય કે દસ્તાવેજ એક એવી શૈલી છે જે સાચી ઘટના, વાસ્તવિક માહિતી, વ્યક્તિત્વ અને પરિસ્થિતિ પર આધારિત છે. અને જેનો હેતુ મનોરંજન કરતાં શિક્ષિત અને માહિતી આપવાનો વધુ છે. જ્યારે આ કાર્ય દ્રશ્યો દ્વારા કરવામાં આવે છે, ત્યારે પ્રક્રિયાને ફિલ્મ અથવા ટેલિવિઝન દસ્તાવેજ કહેવામાં આવે છે. જ્યારે આ કામ ધ્વનિ માધ્યમ દ્વારા કરવામાં આવે છે ત્યારે તેને રેડિયો ડોક્યુમેન્ટરી કહેવામાં આવે છે. દસ્તાવેજમાં સત્યતાનું પાસું આવશ્યક છે, તેથી સંબંધિત વિષય, સમયગાળો અને તથ્યો કાળજીપૂર્વક એકત્રિત કરવામાં આવે તે જરૂરી છે. તથ્યો એકત્ર કર્યા પછી, તેને ગ્રાફના રૂપમાં રજૂ કરવા જોઈએ. ટ્રેન્ડ અને ટેકનોલોજીના આધારે ડોક્યુમેન્ટરીના વિવિધ સ્વરૂપો જોવા મળે છે.

ડોક્યુમેન્ટરીના અમુક પ્રકાર નીચે મુજબ છે:-

1. માહિતીપ્રદ દસ્તાવેજ
2. વાર્તા દસ્તાવેજ
3. સમાચાર દસ્તાવેજ
4. પ્રવાસવર્ણન દસ્તાવેજ
5. સામાજિક દસ્તાવેજ
6. ઈન્વેસ્ટિગેટિવ ડોક્યુમેન્ટરી
7. ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ

13.18 પત્રકાર પરિષદ

પ્રેસ કોન્ફરન્સ અથવા પ્રેસ કોન્ફરન્સ જનસંપર્કનું શ્રેષ્ઠ માધ્યમ છે. તેના દ્વારા અખબારના પ્રતિનિધિઓ સાથે સીધી વાતચીત અને વાતચીત કરવાની તક ઉપલબ્ધ છે. તેના જવાબમાં સંસ્થા કે સંસ્થાનું સાચું સ્વરૂપ તેમના માધ્યમ (અખબાર, મુદ્રિત માધ્યમ)માં લોકો સમક્ષ પ્રતિબિંબિત થાય છે. જ્યારે સરકારી કચેરી કે સંસ્થામાં કોઈ ખાસ હેતુ કે ખાસ કારણ હોય ત્યારે જ પ્રેસ કોન્ફરન્સનું આયોજન કરવામાં આવે છે. પરંતુ જ્યાં સુધી કોઈ ખાસ કામ ન હોય ત્યાં સુધી પ્રેસ કોન્ફરન્સનું આયોજન ન કરવું જોઈએ. જો સરકાર કે સંસ્થા દ્વારા કોઈ નવી નીતિ, લોકકલ્યાણ કે અન્ય કોઈ કાર્ય વગેરેની જાહેરાત કરવામાં આવે તો તેના બંને પાસાઓ અંગે પત્રકાર પરિષદનું આયોજન કરી શકાય છે. આવા સમયે જનસંપર્ક કરનાર વ્યક્તિ પાસે તેની સંસ્થાની સંપૂર્ણ માહિતી, ડેટા, માહિતી વગેરે તેના મગજમાં અથવા તેની પાસે હોવી જોઈએ. તો જ તે સમયસર યોગ્ય જવાબ આપી શકશે. નાની નાની બાબતો કે ક્ષુલ્લક

બાબતો પર પત્રકાર પરિષદનું આયોજન કરવું યોગ્ય નથી. જ્યારે કોઈ ખાસ સમાચાર અથવા માહિતી આપવામાં આવે ત્યારે જ તેનું આયોજન કરવું જોઈએ. તેના આયોજનની જરૂરિયાત વિશેની માહિતી સંપાદકો, પત્રકારો અથવા સંવાદદાતાઓને પણ જણાવવી જોઈએ અને આ માહિતી જાહેર જનતા માટે શા માટે જરૂરી છે તે આપવી પણ યોગ્ય રહેશે.

જાહેર અથવા ખાનગી સંસ્થાઓ દ્વારા આયોજિત પ્રેસ કોન્ફરન્સમાં, ફક્ત તે જ પત્રકારોને આમંત્રિત કરવા જોઈએ જેઓ તેમની ચોક્કસ સંસ્થામાં રસ ધરાવતા હોય. આ કામ માટે આવા સંવાદદાતાઓની ગુણવત્તા યાદી તૈયાર કરવી જોઈએ. પરંતુ આ કાર્યમાં, સંવાદદાતા અથવા પત્રકારનું નામ યોગ્ય અને યોગ્ય રીતે લખાયેલું છે તેની ખૂબ કાળજી લેવી જોઈએ, અન્યથા અખબારોના મુખ્ય સંપાદક અથવા મુખ્ય રિપોર્ટરના નામે આમંત્રણ મોકલવું જોઈએ કે જેઓ માટે જવાબદાર વ્યક્તિની નિમણૂક કરી શકે. પત્રકાર પરિષદ. આવી ઘટનામાં એ વાતનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે ઓફિસમાંથી ઓછામાં ઓછા લોકો હાજર હોવા જોઈએ અને જનસંપર્ક વ્યક્તિ પોતે ઓફિસ કે સંસ્થાના વડા સાથે હાજર રહે.

પત્રકાર પરિષદ માટેની આમંત્રણ સૂચના અગાઉથી જ મોકલવી જોઈએ જેથી પત્રકારો તેમનો કાર્યક્રમ અગાઉથી બનાવતી વખતે તેમના કાર્યમાં સંસ્થાની વાતનો સમાવેશ કરી શકે. આમંત્રણમાં પ્રવચનનો સમય, તારીખ અને સ્થળ સ્પષ્ટપણે જણાવવું જોઈએ. તેમાં પ્રેસ કોન્ફરન્સ આપનાર વ્યક્તિનું નામ અને હોદ્દો પણ હોવો જોઈએ. પ્રેસ કોન્ફરન્સનો સમય સામાન્ય રીતે 11 વાગ્યાની આસપાસ અથવા બપોરે 3 વાગ્યા પહેલાનો હોય છે, કારણ કે આ રીતે પોસ્ટલ એડિશનના અખબારોમાં સમાચાર પ્રકાશિત કરી શકાય છે. સાંજના સમયે કે રાત્રે પ્રેસ કોન્ફરન્સને પણ અખબારોમાં એટલું મહત્વનું સ્થાન મળતું નથી. આવી સ્થિતિમાં, પત્રકારો અને સંવાદદાતાઓને આ મંત્રણાના સમાચાર બીજા દિવસે પ્રકાશિત કરવા વિનંતી કરવી જોઈએ. મોટાભાગના મુલાકાતીઓ આ સાથે સંમત છે. પ્રેસ કોન્ફરન્સના સમાચાર અખબારોમાં આવે તો વધુ સારું પરંતુ તેની રજૂઆત યોગ્ય છે. તેથી પત્રકારોને પણ તુરંત જ ફોટોગ્રાફ ઉપલબ્ધ કરાવી શકાય તેવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ.

13.19 અખબારી યાદી

અખબારી યાદી તૈયાર કરવી એ જનસંપર્ક શાખાનું મુખ્ય કામ છે અને સંસ્થા કે સંસ્થાને લગતી માહિતી એકઠી કરવી, તે તૈયાર કરવી અને તેમાં કોઈ ખામી હોય તો તે માહિતી ઉમેરીને સંપૂર્ણ પ્રકાશનયોગ્ય સામગ્રી તૈયાર કરવી. આ પછી, આ માહિતી પ્રેસના પ્રતિનિધિઓ અથવા પત્રકારોને અથવા પ્રેસને પ્રકાશન માટે મોકલવામાં આવે છે. સંસ્થા અથવા સંસ્થાની પ્રવૃત્તિઓ વિશે પ્રેસને પ્રેસ રિલીઝ વગેરે જેવી નિયમિત અને ક્રમિક પ્રકાશન સામગ્રી પ્રદાન કરવાનું જનસંપર્ક અધિકારીનું કામ છે. વર્તમાન સમયમાં મીડિયા જટિલ સ્વરૂપ ધારણ કરી રહ્યું છે. લોકો તે સંસ્થા, સંસ્થા અથવા ઉત્પાદનના અસ્તિત્વથી વાકેફ છે જે મીડિયામાં છે. લાંબા અંતર પછી મીડિયા અથવા અખબાર પર આવવું એટલે પોતાની ઓળખ ગુમાવવી, અને તે ઓળખ પુનઃસ્થાપિત કરવી એ માત્ર અઘરું જ નહીં પણ મુશ્કેલ કાર્ય પણ છે. તેથી જનસંપર્ક અધિકારીએ પ્રેસનોટ બનાવતી વખતે કેટલીક બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે. પ્રેસ રિલીઝની ભાષા સરળ અને સમજી શકાય તેવી હોવી જોઈએ જે સામાન્ય લોકો સરળતાથી સમજી શકે. વાક્યો ટૂંકા અને મુદ્દા પર હોવા જોઈએ. જો તેમાં ટેકનિકલ શબ્દો હોય તો તેને પણ સરળ બનાવો.

સંદેશ સંક્ષિપ્ત હોવો જોઈએ અને બિનજરૂરી વિગતો આપવી જોઈએ નહીં. ટૂંકી રીલીઝને ઓલ ઈન્ડિયા રેડિયો અને અખબારોમાં સરળતાથી જગ્યા મળે છે. તેનો સ્વર માહિતીપ્રદ હોવો જોઈએ.

બીજી મહત્વની બાબત સમયપાલન છે. જે પણ અખબારી યાદી બહાર પાડવામાં આવે છે તે સમયસર હોવી જોઈએ અને તેમાં જૂની માહિતી શામેલ હોવી જોઈએ. જો તેમાં એવી માહિતી હોય કે જે ચોક્કસ સમય પછી જાહેર કરવાની હોય, તો તે સૂચનાઓમાં સ્પષ્ટપણે “પ્રતિબંધિત” હોવી જોઈએ.

જો પ્રેસનોટ તાત્કાલિક અને તાકીદની બાબતો સાથે સંબંધિત હોય તો તેને તાત્કાલિક તરીકે ચિહ્નિત કરવી જોઈએ. આ કારણે, પ્રેસમાં પ્રકાશન સમયે આ પ્રકારની પ્રેસ નોટને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે. જો પ્રેસનોટનો ફોટોગ્રાફ હોય તો તેની પાછળ કેપ્શન ચોંટાડીને તેને ટાઈપ કરીને પ્રેરણા આપવી જોઈએ.

13.20 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. ઊભી સંચાર અને આડી સંચાર વિશે જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

2. સમૂહ સંચારના માધ્યમોનો ઉલ્લેખ કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

3. છાપકામ માધ્યમ પર ટૂંકી નોંધ લખો.

.....

.....

.....

.....

.....

4. પ્રેસને પ્રકાશિત કરો.

.....

.....

.....

.....

.....

5. પત્રકાર પરિષદ સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

6. અખબારી યાદી સમજાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

13.21 સારાંશ

વર્તમાન એકમમાં ઊભી અને આડી સંચાર વ્યવસ્થાને સમજાવવામાં આવ્યું છે, એ જ યુનિટમાં કોમ્યુનિકેશનના આધુનિક અને પરંપરાગત માધ્યમોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે અને તેના વિવિધ માધ્યમો સમજાવવામાં આવ્યા છે. આ ઉપરાંત આ યુનિટમાં પ્રેસ, પ્રેસ રિલીઝ, પ્રેસ કોન્ફરન્સ વગેરેનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

13.22 ચાવીરૂપ શબ્દો

- વર્ટિકલ કોમ્યુનિકેશન** : વર્ટિકલ કોમ્યુનિકેશન એ સંચારનો એ પ્રકાર છે, જેમાં સંદેશ ઉપરથી નીચે અથવા નીચેથી ઉપરનો પ્રસાર થાય છે. આ પ્રકારે, માહિતી શ્રેણીબદ્ધ અને સત્તાવાર માધ્યમોથી વહેંચાય છે.
- આડી સંચાર** : આડી સંચાર એ એ પ્રકારનો સંચાર છે, જેમાં વિવિધ વિભાગો અથવા જમાતોની વચ્ચે સંદેશો અને માહિતીનું વિમર્શ થાય છે. આ પ્રકારે, દરેક તરફથી બિનઅધિકૃત અને મફત માહિતી વહેંચાય છે.
- મધ્યમ દ્રશ્ય** : મધ્યમ દ્રશ્ય એ સંચાર માટેની દૃશ્યલક્ષી સાધનો અને મિડિયા છે, જેમ કે ટેલિવિઝન, ફિલ્મો અને ઈમેજ્સ. આથી, આ માધ્યમ દર્શકને સ્પષ્ટ અને સક્રિય રીતે પ્રેરણા આપે છે.
- પરંપરાગત માધ્યમ** : પરંપરાગત માધ્યમ એ એ માહિતી પ્રસારણ માટેના પ્રાચીન સાધનો છે, જેમ કે દરખાસ્તો, ન્યૂઝપેપર્સ, રેડિયો અને ટેલિવિઝન. આ મિડિયા લોકો વચ્ચેની દૂરીને ઓછું કરીને તેમને માહિતી આપે છે.
- સાંભળી શકાય તેવું** : સાંભળી શકાય તેવું એ એ ગુણધર્મ છે, જેમાં સંદેશા અને માહિતી શ્રોતાઓ માટે સરળતાથી સમજી અને પ્રાપ્ત કરી શકાય. આમાં સ્વચ્છ ભાષા અને સ્પષ્ટ શબ્દોનો ઉપયોગ મહત્વપૂર્ણ છે.

દ્રશ્ય : દ્રશ્ય એ એ જ્ઞાન કે માહિતી છે જે આંખો દ્વારા જોઈ શકાય છે. આ સંચારમાં દ્રશ્ય માધ્યમો, જેમ કે ચિત્રો, ગ્રાફિક્સ અને વિડિયોનો ઉપયોગ થાય છે, જે સંદેશાને વધુ અસરકારક બનાવે છે.

13.23 સંદર્ભસુચિ

1. લોક પ્રશાસન, ડૉ. અમરેશ્વર અવરથી એવં શ્રીરામ મહેશ્વરી, લક્ષ્મીનરાયણ અગ્રવાલ પબ્લિકેશન, આગરા।
2. પ્રિન્સિપલ ઑફ મૈનેજમેન્ટ, નિર્મલ સિંહ, દીપ એન્ડ દીપ પબ્લિકેશન, નई દિલ્લી।
3. મૈનેજમેન્ટ થ્યોરી, એન.કે. સાહની, કલ્યાણી પબ્લિશર, નई દિલ્લી।
4. મીડિયા લેખન, આર.સી. ત્રિપાઠી એવં પવન અગ્રવાલ, ભારત પ્રકાશન, લખનऊ।

-: રૂપરેખા :-

- 14.0 ઉદ્દેશ્યો
- 14.1 પ્રસ્તાવના
- 14.2 સંગઠનાત્મક માળખાના અવરોધો
- 14.3 વ્યક્તિગત અથવા મનોસામાજિક અવરોધો
- 14.4 ભૌતિક અવરોધો
- 14.5 તકનીકી અવરોધો
- 14.6 ભાષાકીય અથવા અર્થપૂર્ણ અવરોધો
- 14.7 સંચાર સાંભળવાની અને સમજવાની કુશળતામાં અવરોધો
- 14.8 સંચાર અવરોધો દૂર કરવાની રીતો
- 14.9 સંદેશાવ્યવહારની અસરકારકતાનું માપન
- 14.10 વાતચીતને વધુ અસરકારક બનાવવી
- 14.11 કટોકટીમાં મીડિયાની ભૂમિકા
- 14.12 જનસંપર્ક અભિયાનમાં સંચાર વ્યવસ્થાપન
- 14.13 કટોકટી નિવારણમાં સંચાર વ્યવસ્થાપન
- 14.14 પપેટ
- 14.15 લોકગીતો
- 14.16 લોક સાહિત્ય
- 14.17 શેરી થિયેટર
- 14.18 પોસ્ટર
- 14.19 લોગો
- 14.20 સારાંશ
- 14.21 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 14.22 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 14.23 સંદર્ભસુચિ

14.0 ઉદ્દેશ્યો

વિદ્યાર્થી મિત્રો, આ એકમ અભ્યાસબાદ તમે....

- સંચારમાં આવતા અવરોધો જાણશો.

- સંચાર અવરોધો દૂર કરવાની રીતો સમજશો.
- સંચાર સાંભળવાની અને સમજવાની કુશળતા વિશે જાણશો.
- વાતચીતને કેવી રીતે અસરકારક બનાવવી તે જાણશો.
- સંચાર વ્યવસ્થાપનને સમજી શકશો.
- મીડિયા મેનેજમેન્ટ વિશે જાણશો.
- કઈપૂતળીઓ, પોસ્ટરો, લોગો, લોક સાહિત્ય, લોક સંગીત વગેરે વિશે જાણી શકશો.

14.1 પ્રસ્તાવના

બિનઅસરકારક સંદેશાવ્યવહાર જીવનના દરેક સ્તરે વિવિધ સમસ્યાઓને જન્મ આપે છે. જ્યારે બીજી તરફ, સંચારની કાર્યક્ષમ વ્યવસ્થા તમામ પ્રકારની સમસ્યાઓનું નિરાકરણ લાવી શકે છે. આના દ્વારા સંસ્થાનું નિર્માણ અથવા નાશ કરી શકાય છે. આના દ્વારા સંસ્થાના કર્મચારીઓને નજીક કે દૂર લાવી શકાય છે. સંચાર કોઈપણ સંસ્થાની વ્યવસ્થાપક પ્રક્રિયાને સરળતાથી ઝડપી બનાવે છે. જો સંદેશાવ્યવહાર દ્વારા મોકલવામાં આવેલ સંદેશ અસરકારક રીતે સંસ્થામાં સ્થાનાંતરિત અથવા પ્રાપ્ત થતો નથી, તો ઘણા પ્રકારના અવરોધો અને સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે જે અસરકારક સંદેશાવ્યવહાર પ્રણાલીને અસર કરે છે, જેને સંચાર અવરોધો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ટેરીએ શબ્દોને બે ભાગોમાં વિભાજિત કર્યા છે જે વિસ્તૃત અને અર્થપૂર્ણ હોઈ શકે છે. વ્યક્તિ, સ્થળ અને સામગ્રી જેવા વિસ્તૃત મૂળભૂત શબ્દો સરળતાથી સમજી શકાય છે. તેનાથી વિપરિત, સૂચક શબ્દો એવી કોઈ વસ્તુને પ્રગટ કરતા નથી કે જેના તરફ તે નિર્દેશ કરી શકાય. ઉદાહરણ તરીકે, એક જ ભાષાના શબ્દો, શબ્દસમૂહો અને કહેવતો અલગ અલગ અર્થ ધરાવે છે. ભારત જેવા દેશમાં સત્તાવાર રીતે માન્યતા પ્રાપ્ત ઘણી ભાષાઓ અને ઘણી બોલીઓ છે, આ સમસ્યા વધુ જટિલ બની જાય છે. જે પોતે જ સંચાર માટે અવરોધરૂપ છે.

પિંજનરે સૈદ્ધાંતિક અવરોધોના મુદ્દાની સ્પષ્ટતા કરી છે. પૃષ્ઠભૂમિ, શિક્ષણ અને અપેક્ષાઓમાં તફાવતો સામાજિક અને રાજકીય વિચારોમાં તફાવત તરફ દોરી જાય છે. અસરકારક સંચાર માટે આ કદાચ સૌથી મોટા અવરોધો છે જેને દૂર કરવા મુશ્કેલ છે.

કેટલાક વિદ્વાનો આધાર અને અંતરને સંદેશાવ્યવહારમાં અવરોધો માને છે. સંસ્થા જેટલી મોટી હશે, કર્મચારીઓની સંખ્યા જેટલી વધારે હશે, તેટલી જ મુશ્કેલ વાતચીત થશે. આવી એજન્સીના સંબંધમાં પણ અંતરની સમસ્યા ઊભી થાય છે જેની સંસ્થાની પ્રાદેશિક શાખાઓ દૂર સુધી ફેલાયેલી હોય છે.

આમ, એવું કહી શકાય કે વિવિધ અવરોધો સંદેશાવ્યવહારમાં અવરોધો બનાવે છે અને લોકોમાં અસંતોષ અને ગેરસમજ ઊભી કરે છે. તેથી, સંચારકર્તાએ શક્ય તેટલી વહેલી તકે સંચારમાં અવરોધોને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરવો જરૂરી છે. સંચાર અવરોધોને મુખ્યત્વે નીચેના ભાગોમાં વિભાજિત કરી શકાય છે: -

- સંગઠનાત્મક માળખાને કારણે અવરોધો
- વ્યક્તિગત અથવા મનોસામાજિક અવરોધો
- ભૌતિક અવરોધ
- તકનીકી વિક્ષેપ
- ભાષાકીય અથવા અર્થપૂર્ણ અવરોધ

- સંચાર સાંભળવા અને સમજવામાં ક્ષતિગ્રસ્ત કુશળતા

14.2 સંગઠનાત્મક માળખાને કારણે અવરોધો

મોટી સંસ્થામાં ઘણા સ્તરો છે જે પ્રસારિત માહિતીના ફોર્મેટમાં ફેરફાર તરફ દોરી શકે છે. જો કોઈ પણ માહિતી ઉચ્ચ સ્તરથી નીચલા સ્તર પર પ્રસારિત કરવામાં આવે છે, તો એવી સંભાવના છે કે દરેક સ્તરે વ્યક્તિ તેની રુચિ અને પસંદગી મુજબ તેને અલગ સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયાસ કરે છે. વાસ્તવમાં, ઉચ્ચ અને નીચલા સ્તર વચ્ચે માહિતીનું સ્વરૂપ બદલાય છે અને તેને નવો રંગ આપવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. વરિષ્ઠ અધિકારી ઓપરેશનલ સ્તરે વાસ્તવિક સમસ્યાઓ શું છે, લોકો શું અનુભવે છે, તેમના વિચારો શું છે, તેમનો દ્રષ્ટિકોણ શું છે તે જાણવાનો પ્રયાસ કરતા નથી. અસરકારક સંચાર માટે જરૂરી છે કે માહિતી દરેક સ્તરે યોગ્ય સ્વરૂપમાં પ્રસારિત કરવામાં આવે.

14.3 વ્યક્તિગત અથવા મનોસામાજિક અવરોધો

સામાન્ય રીતે એવું જોવામાં આવે છે કે વ્યક્તિગત અથવા માનસિક-સામાજિક કારણો વાતચીતને અસર કરે છે. સામાજિક મૂલ્યો, હીનતા સંકુલ, પૂર્વગ્રહ, લાગણી, વલણ વગેરે સંચારની ગુણવત્તાને અસર કરે છે. એક વ્યક્તિની પ્રેરક લાગણીઓ બીજી વ્યક્તિ કરતા અલગ હોય છે. સંદેશને એકોડ કરવો અથવા તેનું અર્થઘટન કરવું એ પણ ભાવનાઓ અને વિચારોથી પ્રેરિત છે, આ સિવાય આત્મવિશ્વાસનો અભાવ, ભય, તણાવ વગેરે સ્વતંત્ર વિચારોમાં અવરોધો બનાવે છે.

વ્યક્તિની સ્થિતિ, અહંકાર અને સ્થિતિ પણ વાતચીતને અસર કરે છે. તે જોવા મળે છે કે સંચારની આવર્તન નીચલા સ્તરો કરતાં ઉચ્ચ સ્તરે ઓછી છે. જ્યારે કર્મચારીઓ તેમના ઉપરી અધિકારીઓનો સંપર્ક કરે છે ત્યારે તેમની સ્થિતિ, અહંકાર અને સત્તા સંચારમાં અવરોધો બનાવે છે.

14.4 ભૌતિક અવરોધો

ક્યારેક એવું પણ જોવા મળે છે કે પર્યાવરણીય પરિબળો સંચારને અસર કરે છે અને મોકલેલા અને પ્રાપ્ત થયેલા સંદેશોની ગુણવત્તા ઘટાડે છે. અંતર પણ સંચારમાં અવરોધો બનાવે છે. ઘોંઘાટ, ખરાબ હવામાન વગેરે પણ વાતચીતને સીધી અસર કરે છે.

14.5 તકનીકી અવરોધો

એવું માનવામાં આવે છે કે ટેલિફોન, ઈન્ટરકોમ, પી.બી. જેવા કોમ્યુનિકેશનમાં વપરાતા સાધનો ટેકનિકલ ખામીને કારણે સર્જતી તમામ પ્રકારની સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે. એક્સ. અને અન્ય સંદેશાવ્યવહાર માધ્યમોમાં ઉદભવતી તકનીકી ખામીને કારણે, સંદેશાવ્યવહારની ગુણવત્તાને અસર થાય છે.

14.6 ભાષાકીય અથવા અર્થપૂર્ણ અવરોધો

અર્થશાસ્ત્ર એ અર્થનું વિજ્ઞાન છે. જે શબ્દની કોઈ ઉપયોગિતા નથી તેનો કોઈ અર્થ નથી. સૂચકોના વિવિધ અર્થ હોઈ શકે છે. સૂચકોને ભાષા, ચિત્ર અથવા ક્રિયામાં વર્ગીકૃત કરી શકાય છે. ભાષા

કે શબ્દો એ સંચારનું મુખ્ય સાધન છે. ભાષા કે શબ્દો ન સમજવાથી વાતચીતમાં અવરોધ ઊભો થાય છે. કારણ કે એક જ શબ્દમાંથી અનેક અર્થો થઈ શકે છે.

14.7 સંચાર સાંભળવાની અને સમજવાની કુશળતામાં અવરોધો

અસરકારક સંચાર અને ગુણવત્તા જાળવવા માટે, તે જરૂરી છે કે તે યોગ્ય રીતે પ્રસારિત થાય. જો લોકો ધ્યાનથી સાંભળતા નથી અને મોકલવામાં આવતા સંદેશને સમજતા નથી, તો સંદેશાવ્યવહાર ખોરવાઈ જાય છે. અસરકારક સંદેશાવ્યવહાર માટે, સંદેશ યોગ્ય અને પર્યાપ્ત હોવો જરૂરી છે જેથી સંદેશાવ્યવહારના ઉદ્દેશને પરિપૂર્ણ કરી શકાય.

14.8 સંચાર અવરોધો દૂર કરવાની રીતો

1. સંદેશાવ્યવહારની પ્રક્રિયામાં, સંદેશાવ્યવહારકર્તાને વિવિધ અવરોધોનો સામનો કરવો પડે છે, જો પ્રાપ્તકર્તા પ્રેષક દ્વારા મોકલવામાં આવેલ સંદેશનું અર્થઘટન કરવામાં સક્ષમ ન હોય, તો સંદેશાવ્યવહાર તૂટી જાય છે, આ માટે તે જરૂરી છે કે સંદેશાવ્યવહાર પૂર્ણ કરવા માટે, અવરોધો દૂર કરવા જોઈએ. અને કોમ્યુનિકેશન સિસ્ટમમાં આવતા અવરોધોને દૂર કરવા માટે અસરકારક સંચાર વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવી જોઈએ, જે સંચારને અસરકારક બનાવી શકે છે.
2. સમજણની પદ્ધતિઓમાં અંતરને દૂર કરવા - સંસ્થાએ ખાતરી કરવી જોઈએ કે જ્યારે યોગ્ય વ્યક્તિ યોગ્ય નોકરી માટે પસંદ કરવામાં આવે ત્યારે જ સંચાર પ્રણાલીમાં સુધારો કરી શકાય. જવાબ આપનારને ભાષા લખવાની અને સમજવાની ક્ષમતા છે તેની ખાતરી કરવાની જવાબદારી ઈન્ટરવ્યુઅરની છે. આ માટે, એવી નીતિ પસંદ કરવી જરૂરી છે કે જેના દ્વારા કર્મચારીઓને યોગ્ય તાલીમ અને પ્રેરક પ્રોગ્રામ દ્વારા તાલીમ આપવામાં આવે.
3. સાદી ભાષાનો ઉપયોગ કોમ્યુનિકેશનના અવરોધોને દૂર કરવા માટે સરળ ભાષા એ આવશ્યક શરત છે. સંચાર પ્રક્રિયા દરમિયાન, સરળ અને સ્પષ્ટ શબ્દો અને મૂંઝવણ પેદા કરતા શબ્દોનો ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ.
4. ધ્યાનથી સાંભળવું: અસરકારક સંદેશાવ્યવહાર માટે મોકલવામાં આવતા સંદેશને ધ્યાનપૂર્વક અને એકાગ્રતાથી સાંભળવો જરૂરી છે. સાંભળવું અને સાંભળવું વચ્ચે તફાવત છે, સક્રિય શ્રવણનો અર્થ એ છે કે પ્રાપ્તકર્તા દ્વારા જે પણ સંદેશ સાંભળવામાં આવ્યો હોય, તેને યોગ્ય રીતે સમજવો જોઈએ. જો કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે, અને તેનો અર્થ પ્રાપ્તકર્તા દ્વારા ગેરસમજ થાય છે, તો પ્રશ્નનો જવાબ અર્થહીન હોઈ શકે છે. તેથી સક્રિય શ્રવણ સંચાર અવરોધો દૂર કરી શકે છે.
5. પ્રેષક માટે સ્પષ્ટ લાગણી સંચાર દરમિયાન અસરકારક રીતે શરીરના હાવભાવનો ઉપયોગ કરવો મહત્વપૂર્ણ છે. જો સંદેશાવ્યવહાર પ્રક્રિયા દરમિયાન પ્રાપ્તકર્તા દ્વારા પ્રેષકની લાગણીઓ ન સમજાય, તો સંચાર વ્યવસ્થા તૂટી શકે છે. જો મોકલનારનો મૂડ સારો ન હોય, તો આવી સ્થિતિમાં પ્રાપ્તકર્તા માની શકે છે કે મોકલનાર દ્વારા મોકલવામાં આવેલ સંદેશ સારો નથી.

6. સંચાર પ્રક્રિયા માટે સરળ સંગઠનાત્મક માળખું જરૂરી છે, કોઈપણ સંસ્થાનું માળખું જટિલ ન હોવું જોઈએ, સંસ્થાની અંદર મહત્તમ સંખ્યામાં વંશવેલો હોવો જોઈએ, જેથી સંસ્થાને નિયંત્રિત કરી શકાય. સંચાર એવી સંસ્થાઓમાં અસરકારક છે જેમની કામગીરી સરળ છે.
7. માહિતીના અધિભારથી દૂર રહેવું સંચારક તેના કામને કેવી રીતે પ્રાથમિકતા આપવી તે સારી રીતે જાણે છે. તેણે કામનો વધારાનો બોજ ન લેવો જોઈએ. સંચારક માટે તેના ગૌણ અધિકારીઓ સાથે ગુણવત્તાયુક્ત સમય પસાર કરવો અને પ્રતિક્રિયા દ્વારા સક્રિયપણે તેમની સમસ્યાઓ હલ કરવી જરૂરી છે. રચનાત્મક પ્રતિસાદ- સંદેશાવ્યવહારકર્તા માટે નકારાત્મક પ્રતિસાદ ટાળવો જરૂરી છે, હકારાત્મક પ્રતિસાદ સંદેશાવ્યવહારને અસરકારક બનાવી શકે છે.
8. યોગ્ય માધ્યમની પસંદગી - પ્રેષકે સંચારનું યોગ્ય માધ્યમ પસંદ કરવું જોઈએ. સંદેશ યોગ્ય માધ્યમ દ્વારા સરળ ભાષામાં પ્રસારિત થવો જોઈએ.
9. મિન્ટિંગ અથવા સામસામે મૌખિક વાતચીત મહત્ત્વપૂર્ણ છે. સંદેશ પ્રેષક દ્વારા લેખિત સ્વરૂપમાં મોકલવામાં આવે તો સંચાર જટિલ બની જાય છે. રીમાઈન્ડર કોમ્યુનિકેશન માટે લેખિત વાતચીત વધુ સારી છે.
10. સુગમતા - કોઈપણ સંસ્થામાં અસરકારક સંદેશાવ્યવહાર માટે, તે જરૂરી છે કે પ્રેષક એ ખાતરી કરે કે લક્ષ્ય યોગ્ય સમયે પૂર્ણ થશે, જો નિશ્ચિત લક્ષ્ય યોગ્ય સમયે પૂર્ણ ન થાય તો લવચીકતા દ્વારા લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

14.9 અસરકારક સંદેશાવ્યવહારના માપન

સંદેશાવ્યવહાર એ એક અત્યંત સંવેદનશીલ પાસું છે, તે બે ધરીવાળા હથિયાર જેવું છે. જો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ ન કરવામાં આવે, તો તે વપરાશકર્તાને નુકસાન પહોંચાડી શકે છે. સંસ્થામાં સંચાર અવરોધોને દૂર કરવા માટે, સંચારકર્તાએ યોગ્ય અને યોગ્ય નીતિઓનું પાલન કરવું જરૂરી બને છે. સંસ્થામાં વિશ્વાસનું વાતાવરણ ઊભું કરવું.

અસરકારક સંચાર પ્રણાલીની મુખ્ય પદ્ધતિઓ નીચે મુજબ છે-

1. સંચાર નેટવર્કને મજબૂત કરવા માટે, સંચારની પ્રક્રિયાને સરળ બનાવવી જરૂરી છે. સંચાર માધ્યમોનું સ્તર ન્યૂનતમ રાખવું જોઈએ. સત્તાનું સ્થાનાંતરણ અને વિકેન્દ્રીકરણ હોવું જોઈએ અને આયોજિત પરિષદો અને બેઠકોમાં કર્મચારીઓની સંપૂર્ણ ભાગીદારી હોવી જોઈએ અને મુદ્દાઓ પર ચર્ચા થવી જોઈએ.
2. દ્વિ-માર્ગી સંદેશાવ્યવહાર પર ભાર: તે સારી દ્વિ-માર્ગી પ્રણાલી પર આધારિત હોવો જોઈએ, એટલે કે, ઉચ્ચથી નિમ્ન અને નીચેથી ઉપર સુધી સરળતાથી સંચાર થવો જોઈએ. કોમ્યુનિકેશન સિસ્ટમમાં, ફીડબેક સિસ્ટમ પર ધ્યાન આપવું જોઈએ જેથી તે જાણી શકાય કે આપવામાં આવેલી સૂચનાઓનું પાલન કરવામાં આવ્યું છે કે નહીં.
3. સહભાગી અભિગમને પ્રોત્સાહન: સંચારમાં સહભાગી અભિગમને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ જેથી કાર્યો કોની સાથે ગોઠવી શકાય. ગૌણ અધિકારીઓ નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં સામેલ હોવા જોઈએ.

સારો સંદેશાવ્યવહાર પરસ્પર વિશ્વાસ, સંપૂર્ણ ભાગીદારી, સામૂહિક સોદાબાજી, સહકાર અને ટીમ ભાવના પર આધાર રાખે છે.

4. **સંચારના યોગ્ય માધ્યમની પસંદગી:** જ્યારે યોગ્ય માધ્યમ પસંદ કરવામાં આવે ત્યારે જ સંચાર સફળ થઈ શકે છે. સાચો સંદેશ યોગ્ય વ્યક્તિ દ્વારા યોગ્ય સમયે પહોંચાડવામાં આવે છે. આ પ્રકારના સંદેશાવ્યવહાર માટે, તે જરૂરી છે કે તમામ સૂચનાઓ અથવા સંદેશાઓનો લેખિતમાં કાયમી રેકોર્ડ હોવો જોઈએ.
5. **સાંભળવા પર ભાર:** ઘણા લોકો ખૂબ સારા શ્રોતા હોય છે. સફળ સંદેશાવ્યવહાર સાંભળનારની ઈચ્છા અને રસ પર આધાર રાખે છે. વાતચીત કરતી વખતે, વ્યક્તિએ હંમેશા એ હકીકત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે જે પણ સંદેશ મોકલવામાં આવે છે તે સાંભળનાર સરળતાથી સમજી શકે છે. તેથી, તે મહત્ત્વપૂર્ણ છે કે મોકલવામાં આવેલ સંદેશ સાચો, સંક્ષિપ્ત અને અર્થપૂર્ણ હોય.
6. **અધૂરું મૂલ્યાંકન ટાળવું:** ઘણીવાર એવું જોવામાં આવ્યું છે કે ઘણા લોકો પ્રાપ્ત થયેલા સંદેશને સાંભળ્યા અને સમજ્યા વિના પ્રતિક્રિયા આપે છે, કારણ કે આ રીતે સંદેશાવ્યવહાર પોતે જ અધૂરો છે. જે કોમ્યુનિકેશનમાં અવરોધો ઉભી કરે છે. તે જરૂરી છે કે મોકલવામાં આવેલ સંદેશ પ્રાપ્તકર્તા દ્વારા ધીરજ અને કાળજીપૂર્વક સાંભળવામાં અને સમજાય.
7. **શરીરનો હાવભાવ અને સ્વરનું મહત્ત્વ:-** શરીરનો હાવભાવ અને સ્વરને 'બોડી લેંગ્વેજ'ના રૂપમાં બિન-મૌખિક સંચાર તરીકે ગણી શકાય. વ્યક્તિની આંતરવ્યક્તિગત ક્રિયાઓ દ્વારા કરવામાં આવતો સંચાર તેની બોડી લેંગ્વેજ દ્વારા સમજી શકાય છે. આ એક એવી ટેકનિક છે જેના દ્વારા શરીરનો આખો ભાગ હાવભાવ દ્વારા સંચાર પ્રસારિત કરે છે. ચહેરાના હાવભાવ, હાથની હિલચાલ વગેરે અસરકારક વાતચીતના સૂચક તરીકે કામ કરે છે.
8. **સંદેશાવ્યવહાર વ્યક્ત કરો અને પ્રભાવ ન કરો:** સારા સંદેશાવ્યવહારનો આવશ્યક નિયમ એ છે કે હંમેશા સંચાર વ્યક્ત કરવો અને તેને પ્રભાવિત કરવાનો પ્રયાસ ન કરવો. આનો અર્થ એ છે કે સમગ્ર સંદેશાવ્યવહાર પ્રેષક દ્વારા વ્યક્ત કરાયેલા શબ્દો, તેના વિચારો અને વિષય પર આધારિત છે. જો અભિવ્યક્તિ સારી હોય તો તેની અસર આપોઆપ આવે છે.
9. **સંદેશાવ્યવહારમાં સંબંધની ભાવનાનો વિકાસ:** સારા સંચાર માટે, તે જરૂરી છે કે તેમાં સંબંધ હોવો જોઈએ. પરિચયનો અભાવ સંચારને અસર કરે છે.

14.10 વાતચીતને વધુ અસરકારક બનાવવી

સંદેશાવ્યવહારને વધુ અસરકારક બનાવવા માટે, નીચેના સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવું જરૂરી છે:

1. હેતુ જાણવો
2. વિશ્વસનીયતા જાળવવી
3. વસ્તી વિશે જાણવા માટે
4. લોકોને ટૂંકા સ્વરૂપમાં માહિતી પૂરી પાડવી
5. સ્પષ્ટતા જાળવો
6. વિચારો અને શબ્દો ગોઠવવા

7. યોગ્ય અને યોગ્ય સમયે પ્રચાર કરવો
8. સાચી અને પર્યાપ્ત માહિતી પૂરી પાડવી
9. સંવાદિતા જાળવી રાખો
10. તકેદારી રાખો
11. પ્રતિસાદ આપવો

14.11 કટોકટીમાં મીડિયાની ભૂમિકા

આજના યુગમાં કટોકટી એ એક ખ્યાલ છે જે દરેક સંસ્થામાં જોવા મળે છે. અભ્યાસ દર્શાવે છે કે ઘણા પ્રકારની કટોકટી છે જે સંસ્થાને સીધી અસર કરે છે. કટોકટીની પરિસ્થિતિઓમાં મીડિયાની ભૂમિકા ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ બની જાય છે. અસરકારક સંચાર દ્વારા કટોકટીનો ઉકેલ લાવવાના પ્રયાસો કરી શકાય છે. જ્યારે કોઈ સંસ્થામાં કટોકટી ઊભી થાય છે, ત્યારે મીડિયાની ભૂમિકા દ્વારા તેને કેવી રીતે ઉકેલી શકાય તે જાણવું જરૂરી બની જાય છે. આજે, મીડિયા કટોકટીને પ્રભાવિત કરવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. લોકોમાં ફેલાયેલી અફવાઓને દૂર કરવાની અને લોકોના વલણમાં પરિવર્તન લાવવાની જવાબદારી મીડિયાની છે. કટોકટીને એવી ઘટના તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરી શકાય છે જ્યાં વ્યવસાયની છબી જોખમમાં હોય અને હાથ ધરવામાં આવતી પ્રવૃત્તિઓમાં જોખમની સંભાવના હોય.

કટોકટીના સમયે, કટોકટીની સ્થિતિ કેવી રીતે ઊભી થઈ છે તેની માહિતી લોકોને આપવા માટે મીડિયાની ભૂમિકા ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ બની જાય છે. કટોકટીની સમસ્યાના નિરાકરણ માટે જરૂરી છે કે કટોકટીની પરિસ્થિતિ અને સંજોગોને ધ્યાનમાં લઈને યોગ્ય માધ્યમ દ્વારા યોગ્ય મીડિયા પ્લાન બનાવવો જોઈએ. કટોકટી અથવા કટોકટીના સમયમાં, મેનેજર પાસે વિવિધ મીડિયા સાધનો ઉપલબ્ધ હોય છે. આ વિવિધ ઉપકરણોમાંથી શ્રેષ્ઠ ઉપકરણ અથવા માધ્યમ પસંદ કરીને સામાન્ય જનતાને યથાસ્થિતિ વિશે જાગૃત કરવું જોઈએ. આ માટે રેડિયો, ટેલિવિઝન અને અખબારો મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી શકે છે. કટોકટીની પરિસ્થિતિમાં, સંબંધિત વાતાને જીવંત રાખવી પણ જરૂરી છે જેથી પત્રકાર યોગ્ય સમયે યોગ્ય માહિતી મોકલી શકે. વાર્તા પૂરી થયા પછી મીડિયા સાથે સારા સંબંધો કેળવવા જરૂરી છે. કટોકટીની સ્થિતિમાં, મેનેજર માટે મીડિયાના યોગદાનનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે જાણવું જરૂરી બની જાય છે. આ માટે જરૂરી છે કે-

- કટોકટી માટે અગાઉથી યોજના બનાવો,
- સંદેશાવ્યવહારના ઉદ્દેશ્યો સ્પષ્ટ કરો,
- વક્તાને નક્કી કરો અને તેની કુશળતા અગાઉથી ચકાસવી,
- સંચાર માટે શ્રેષ્ઠ માધ્યમની પસંદગી,
- સંદેશનો મુખ્ય મુદ્દો શું હશે,
- હકીકતોથી વાકેફ રહો અને તેની અસર જાણો,
- મીડિયા સાથે સૌહાર્દપૂર્ણ સંબંધો વિકસાવો અને
- વ્યાવસાયિક મદદ માટે તૈયાર રહો.

14.12 જનસંપર્ક અભિયાનમાં સંચાર વ્યવસ્થાપન

જનસંપર્ક એ આધુનિક માનવ વિજ્ઞાન છે, જેના દ્વારા અમુક તકનીકો અને સંદેશાવ્યવહાર દ્વારા લોકો સુધી પહોંચી શકાય છે. વિવિધ વિદ્વાનો માને છે કે જાહેર સંબંધો એ જનતા સાથે સંબંધો સ્થાપિત

કરવાની જીવંત કળા છે. જન એટલે જાહેર અને સંપર્ક એટલે વિનિમય. કટલિપે જનસંપર્કના ત્રણ અર્થો આપ્યા છે - સંસ્થાના લોકો સાથેનો સંપર્ક કે જેના દ્વારા સંસ્થાની રચના થાય છે અને સાધનસામગ્રી જેના દ્વારા કોઈની બાજુ સાથે સંપર્ક કરવામાં આવે છે, સંપર્કની ગુણવત્તા અથવા પ્રતિષ્ઠા.

આ રીતે, જનસંપર્ક અભિયાનો દ્વારા, સંસ્થાઓ તેમની કાર્ય પ્રવૃત્તિઓની માહિતી લોકો સુધી પહોંચાડે છે અને તેના દ્વારા પોતાના વિશે લોકોનો અભિપ્રાય બનાવે છે. જનસંપર્કમાં સત્યતા જરૂરી છે, તે જનસંપર્કની મુખ્ય લાક્ષણિકતા છે. જનસંપર્ક એ અરીસા જેવો છે જે સ્પષ્ટ કરે છે કે જનતામાં સંસ્થાની છબી શું છે. જનસંપર્ક એ સમૂહ સંદેશાવ્યવહારનું એક માધ્યમ છે જેના દ્વારા સંગઠનો આયોજનબદ્ધ અને સતત પ્રયાસો દ્વારા જનતા સાથેના તેમના પરસ્પર સંબંધોના આધારે વિશ્વાસ સ્થાપિત કરવા માટે વ્યવસ્થિત અને અસરકારક પ્રયાસો કરે છે. તેથી, એમ કહી શકાય કે જનસંપર્ક એ દ્વિપક્ષીય પ્રણાલી છે.

રાઉલમેન, એ.આર. જાહેર સંબંધોને દ્વિપક્ષીય સંદેશાવ્યવહાર તરીકે ગણવામાં આવે છે જેમાં સર્વસંમતિનો આધાર સત્ય, જ્ઞાન અને સંપૂર્ણ માહિતી છે, જે ઓછા તણાવ અને વધુ પરસ્પર સંવાદિતા તરફ દોરી જાય છે.

જનસંપર્ક મૂળભૂત રીતે વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વો પર આધારિત સિસ્ટમ છે. જનસંપર્ક અભિયાનના ચાર મૂળભૂત ઘટકો, અનુક્રમે, દ્વિપક્ષીય સંચાર, મજબૂત નીતિઓ, ફિલસૂફીની અભિવ્યક્તિ અને વ્યવસ્થાપક સામાજિક ફિલસૂફી પ્રગતિને પ્રોત્સાહિત કરવા સાથે મળીને કામ કરે છે.

જનસંપર્કનું મુખ્ય તત્ત્વ કોમ્યુનિકેશન છે જે લોકો અને સંસ્થાને ગાઢ રીતે જોડાયેલા રાખે છે. સંસ્થાની નીતિઓને લોકો સુધી પહોંચાડવા માટે જનસંપર્ક અભિયાન એ એક મહત્ત્વપૂર્ણ માધ્યમ છે, જે યોગ્ય અને યોગ્ય સંચાર વ્યવસ્થાપન પર આધાર રાખે છે. કોઈપણ સંસ્થામાં યોગ્ય સંચાર વ્યવસ્થાપનના અભાવે જનસંપર્ક અભિયાનમાં અવરોધો ઊભા થાય છે. સંચાર વ્યવસ્થાપન એ એક વ્યવસ્થિત યોજના છે જેમાં જનસંપર્ક અભિયાન દ્વારા મોકલવામાં આવેલ સંદેશ સંદેશાવ્યવહારના વિવિધ માધ્યમો દ્વારા લોકો સુધી પહોંચાડવામાં આવે છે, તેનું નિરીક્ષણ અને સમીક્ષા કરવામાં આવે છે. જનસંપર્ક અભિયાનમાં, સંદેશાવ્યવહાર વ્યવસ્થાપનની વિવિધ પદ્ધતિઓ, સંચારની નવી તકનીકો, નેટવર્ક વગેરેનો સમાવેશ કરીને લોકોના અભિપ્રાયને પોતાની તરફેણમાં લાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. સંચાર વ્યવસ્થાપનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય સંચાર વ્યૂહરચના વિકસાવવાનો, આંતરિક અને બાહ્ય સંદેશાવ્યવહાર માટે માર્ગદર્શિકા તૈયાર કરવાનો અને માહિતીના પ્રવાહનું સંચાલન કરવાનો છે જેથી જનસંપર્ક અભિયાન સફળ થઈ શકે.

જનસંપર્કનો અવકાશ લોકોમાં છે, જેને બે મુખ્ય ક્ષેત્રોમાં વિભાજિત કરી શકાય છે - બાહ્ય અવકાશ જે સંસ્થાના પ્રચાર, જાહેરાત વગેરે સાથે સંબંધિત છે અને આંતરિક અવકાશ જે સંસ્થાની અંદર સંકલન, સંપર્ક વગેરે સાથે સંબંધિત છે. સંદેશાવ્યવહારના ઘણા માધ્યમો છે. જનતા માટે કયું માધ્યમ સરળતાથી સુલભ છે તેની યોગ્ય પસંદગી માત્ર જનસંપર્ક વ્યક્તિ જ કરે છે. જનસંપર્ક અભિયાન માટે એ જાણવું જરૂરી છે કે જનતાને કેવા પ્રકારની માહિતી આપવી જોઈએ અને માહિતીનો પ્રવાહ કેવો હોવો જોઈએ, લોકો માહિતીમાં શું ઈચ્છે છે, માહિતીનો પ્રવાહ ક્યારે અને કેવી રીતે થશે, શું થશે. માહિતી પ્રદાન કરવાનું ફોર્મેટ અને માહિતી ટ્રાન્સમિટ કરવાની પદ્ધતિ માટે કોણ જવાબદાર હશે અને માહિતી કોને પૂરી પાડવી જોઈએ. જનસંપર્ક અભિયાન વાસ્તવમાં સંચારનું એક સ્વરૂપ છે જેમાં લોકો સાથે તથ્યો, વિચારો અને દૃષ્ટિકોણની આપ-લે થાય છે. જનસંપર્ક અભિયાનમાં, વિચારો, નીતિઓ, યોજનાઓ લોકો

સુધી પહોંચાડવા અને જાહેર પ્રતિસાદ દ્વારા સંચારના વિવિધ માધ્યમોનો ઉપયોગ કરીને પરસ્પર સમજણ બનાવવામાં આવે છે.

જનસંપર્ક અભિયાનને સફળ બનાવવા માટે સંચાર વ્યવસ્થાપન દ્વારા ઉદ્દેશ્યો સિદ્ધ કરવા જરૂરી છે. તે માટે જનસંપર્ક વ્યક્તિએ ઝુંબેશ વિશે અગાઉથી માહિતી આપવી જોઈએ, પૂરતી માહિતી આપવી જોઈએ અને મોકલેલી માહિતી યોગ્ય હોવી જોઈએ. જનસંપર્ક પ્રેક્ટિશનરે માહિતી મેળવનારની ઓળખ કરવી, સંદેશાવ્યવહારની યોજના તૈયાર કરવી, માહિતીનું યોગ્ય વિતરણ કરવું, માહિતી મેળવનારની અપેક્ષાઓ સમજવાનો પ્રયાસ કરવો અને તેનો પ્રતિસાદ મેળવવો પણ જરૂરી છે. હાલમાં, સંચાર વ્યવસ્થાપન અને જનસંપર્ક અભિયાનો એકબીજાના પૂરક છે. જો વ્યાપક પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોવામાં આવે તો જનસંપર્ક એ સંચારનું માધ્યમ છે.

14.13 કટોકટી નિવારણમાં સંચાર વ્યવસ્થાપન

કટોકટી નિવારણ અથવા કટોકટી વ્યવસ્થાપન એ એક શિસ્ત છે જે સંસ્થામાં ઊભી થતી સમસ્યાઓને દૂર કરવાની યોજના ધરાવે છે. કટોકટીને રોકવા માટે, ઘણી સંસ્થાઓ કટોકટી વ્યવસ્થાપન યોજનાઓ અને ટીમો વિકસાવે છે જે કટોકટી દરમિયાન સહાય પૂરી પાડે છે. મેનેજરે હંમેશા ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે કટોકટી વ્યવસ્થાપન કેવી રીતે અસર કરી શકે છે અને તેનું વાસ્તવિક પરિણામ શું આવશે. આ માટે, મેનેજરે કટોકટીની પરિસ્થિતિનું અગાઉથી મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ અને તેને સમયસર અટકાવવા માટે સક્ષમ બનવું જોઈએ. અસરકારક કટોકટી નિવારણ માટે, સંચાર પ્રણાલીને મજબૂત કરવી જરૂરી છે. કટોકટીને રોકવા માટે, સંચાર વ્યવસ્થાપનનો ઉપયોગ ત્રણ સ્તરે કરી શકાય છે-

1. કટોકટી પહેલાનું સ્તર
2. કટોકટી સ્તરે
3. કટોકટી પછીના સ્તરે

કટોકટી પહેલાનું સ્તર મુખ્યત્વે નિવારણ સ્તરને સ્પષ્ટ કરે છે જેમાં સંચાર માધ્યમો દ્વારા કટોકટી અટકાવી શકાય છે. કટોકટીની સ્થિતિમાં વાસ્તવિક યોજના હોવી જોઈએ અને કટોકટી પછીની પરિસ્થિતિમાં એ જોવું જોઈએ કે કટોકટીની પરિસ્થિતિ ફરી ઊભી ન થાય અને તેમાંથી બોધપાઠ લઈને નિવારણની વ્યૂહરચના બનાવવી જોઈએ.

કટોકટીના કિસ્સામાં, રેડિયો, ટેલિવિઝન અને અખબારો જેવા સંચાર માધ્યમોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. સંકટને રોકવા માટે પરંપરાગત અને આધુનિક સમૂહ માધ્યમોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આધુનિક સમૂહ માધ્યમોમાં વધુ ઉપયોગીતા છે. આજના સમયમાં, કટોકટીના વહેલા નિવારણ માટે, ઇન્ટરનેટ પર એક વેબસાઈટ બનાવવી જોઈએ અને જેના દ્વારા સામાન્ય લોકોને કટોકટીની પરિસ્થિતિ વિશે માહિતી આપવામાં આવે. આ સિવાય અસરગ્રસ્ત લોકોને યોગ્ય સમયે માહિતી પૂરી પાડવી જોઈએ. એક મેનેજરે કટોકટીની સ્થિતિનું યોગ્ય રીતે મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ અને જાહેર સંબંધો દ્વારા સામાન્ય લોકો સુધી સાચી હકીકતો પહોંચાડવી જોઈએ, સામૂહિક સંદેશાવ્યવહારનું યોગ્ય માધ્યમ પસંદ કરવું જોઈએ, માહિતીનું યોગ્ય પ્રકાર અને વિતરણ કરવું જોઈએ, સંદેશાવ્યવહારનો ઉદ્દેશ્ય ઘડવો જોઈએ અને સંદેશાવ્યવહારનું લક્ષ્ય નક્કી કરવું જોઈએ અને પ્રયાસ કરવો જોઈએ. કટોકટીના કારણે ક્ષતિગ્રસ્ત છબીને સુધારવા માટે.

14.14 પપેટ

કઠપૂતળી, લોક માધ્યમનું શક્તિશાળી માધ્યમ, મનોરંજન અને શિક્ષણનું લોકપ્રિય માધ્યમ છે. આ કલામાં સર્જન, મંચ અને સંગીતનો અનોખો સમન્વય જોવા મળે છે. કઠપૂતળીના મંચ સાથે પ્રેક્ષકો સરળતાથી ઓળખે છે. વાર્તાના પાત્રો સાથે દર્શકોમાં એક અનોખો ભાવનાત્મક સંબંધ સર્જાય છે. કઠપૂતળીઓનો મુખ્ય હેતુ મનોરંજન છે, પરંતુ તેમના દ્વારા આપવામાં આવેલ સંદેશ વધુ અસરકારક સાબિત થાય છે. તેમની ભૂમિકાઓનો ઉલ્લેખ કરતા, જેમ્સ એસ. મૂર્તિ લખે છે - વાસ્તવિક જીવનના પાત્રો કરતાં કઠપૂતળીઓ ગોઠવવી સરળ છે. પપેટ મેનીપ્યુલેશન એ સરળતાથી હસ્તગત કરેલી કળા છે જેમાં ઓછામાં ઓછા લોકોની જરૂર હોય છે. જો જરૂરી હોય તો, સ્થાનિક લોકો દ્વારા પણ ભૂમિકાઓનું પઠન કરી શકાય છે. કઠપૂતળીઓ અને તેમના પ્લોટનું આયોજન તમામ કળા અને વિવિધ વિષયો માટે કરી શકાય છે. તેઓ ધાર્મિક વિષયો માટે પણ વાપરી શકાય છે. કઠપૂતળી ખાસ કરીને વિકૃત નિરૂપણ અને અતિશયોક્તિપૂર્ણ રજૂઆત માટે અસરકારક છે. કઠપૂતળીઓ તેમની ક્રિયાઓ દ્વારા અસરકારક રીતે વાતચીત કરે છે; તે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં કુટુંબ કલ્યાણ કાર્યક્રમો, નિરક્ષરતા નિવારણ અને ખરાબ સ્વાસ્થ્યમાં અસરકારક સાબિત થઈ શકે છે.

હાલમાં, કઠપૂતળી સંપૂર્ણપણે જાહેરાતના સ્વરૂપમાં આવી ગઈ છે. હવે આ માધ્યમનો ઉપયોગ નસબંધી, કુટુંબ કલ્યાણ, ખાતરનો પ્રચાર, બેંકોમાં બચત, પુષ્ટ શિક્ષણ, ખોરાકનું ઉત્પાદન વધારવું વગેરે જેવા કાર્યક્રમોમાં થાય છે. કઠપૂતળીની વાર્તાઓની સ્ક્રિપ્ટો સંબંધિત કંપનીઓ અથવા સરકારી ઉપક્રમો દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવે છે અને આપવામાં આવે છે, જેના આધારે કઠપૂતળીના પાત્રો બનાવવામાં આવે છે અને બનાવવામાં આવે છે. પછી આ વાર્તાની સ્ક્રિપ્ટના આધારે એક કઠપૂતળી નાટક તૈયાર કરવામાં આવે છે. પ્રસિદ્ધ કઠપૂતળી શ્રી દિલીપભાઈના શબ્દોમાં કહીએ તો કઠપૂતળીના ચાર પ્રકાર છે-

1. રસ્સી પપેટ
2. લાકડી કઠપૂતળી
3. ગ્લોવ પપેટ
4. છાયા પપેટ

કઠપૂતળીના જાણકાર મુજબ અગાઉ આ લોકો મહારાણા પ્રતાપ, અમરસિંહ રાઠોડ, ઝાંસીની રાણી, કૃષ્ણ સુદામા મિત્રતા, પૃથ્વીરાજ ચૌહાણની ગાથા વગેરે કઠપૂતળીઓ દ્વારા ભારતના ગૌરવશાળી ઇતિહાસની ઝલક રજૂ કરતા હતા.

14.15 લોકગીતો

લોકગીત એ લોક માધ્યમનું શક્તિશાળી માધ્યમ છે. લોકગીતો મોટે ભાગે સામૂહિક હોય છે. જીવનની સાદગીની જેમ, સરળ ધૂન અને ગીતોના શબ્દો અને અંતને પુનરાવર્તન કરવાની પરંપરા છે. જેના દ્વારા લોકો માટે ગીતો વગાડવાનું સરળ બન્યું છે. લોકગીતોનું મહત્ત્વ અહીં દરેક પગલે ધાર્મિક વિધિના રૂપમાં દેખાય છે. જન્મની ઉજવણી હોય કે લગ્નની ઉજવણી, તેની ગાયકી ખાસ હોય છે. અંધશ્રદ્ધા પર આધારિત ભક્તિ, પૂજા, અનુષ્ઠાન તેમજ માનવ શાંતિ માટે વપરાતી ધૂન અને ગીતો લોકગીતોનો એક ભાગ બની ગયા છે.

અવધી, બ્રજ, ભોજપુરી, છત્તીસગઢી, કુમોયાની, બુંદેલખંડી, આસામી ડોગરી, પંજાબી વગેરે ભાષાઓમાં રચાયેલા ગીતોમાં ગ્રામીણ જીવનની ઝલક જોઈ શકાય છે. લોકગીતો કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા નહીં પરંતુ સમૂહ દ્વારા રચવામાં આવે છે. જો લોકગીત કોઈ એક વ્યક્તિ દ્વારા રચવામાં આવે છે, તો તે જૂથ સાથે ઓળખ સ્થાપિત કરે છે.

14.16 લોક સાહિત્ય

લોકસાહિત્ય એ લોક માધ્યમનો મહત્વનો ભાગ છે. લોકકથા પરંપરાગત સ્વરૂપમાં સમૃદ્ધ વારસો રજૂ કરે છે. અંતરિયાળ ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં ધાર્મિક તહેવારો અને સામાજિક ઉજવણીના પ્રસંગે તેની અનુભૂતિ થઈ શકે છે. સશક્ત વિષયવસ્તુને કારણે લોકસાહિત્ય ખૂબ જ પ્રભાવશાળી માધ્યમ સાબિત થયું છે. વિવિધ ભાષાઓ, જ્ઞાતિની વિશેષતાઓ, રીતરિવાજો અને ભૌગોલિક પ્રસારને કારણે વિવિધ લોકસાહિત્ય પ્રચલિત છે. આદિમ અને લોકસમાજમાં સામાજિક સ્તરીકરણ, વૈચારિક બંધનો અને ધાર્મિક પ્રતિબદ્ધતાઓને કારણે આ સાહિત્યો એક પેઢીમાંથી બીજી પેઢીમાં સ્થાનાંતરિત થઈ રહ્યા છે અને આજે પણ જીવંત છે. કારણ કે આ કુટુંબ અને સમુદાય સુધી વિસ્તરે છે. આ કારણોસર તેની વિશેષતાઓ વિવિધ સ્વરૂપો લે છે. લોકસાહિત્ય એ લોકોની સરળ અને સહજ અભિવ્યક્તિ છે. સ્વતંત્ર વાણી, ઉચ્ચ વિચારધારા, આદર્શ મૂલ્યો, કલ્પનાશક્તિ, સંસ્કૃતિવાદને તેના પાયા કહી શકાય. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે લોકસાહિત્યની સામગ્રી અને હસ્તકલા સામાન્ય લોકોને વધુ પ્રભાવિત કરે છે. લોકસાહિત્યની વિવિધ શૈલીઓએ યુગો દરમિયાન વૈચારિક સંચારનો હેતુ પૂરો પાડ્યો છે અને આજના કોમ્પ્યુટરાઈઝ્ડ યુગમાં પણ વધુ ફાયદાકારક બની શકે છે. આ શૈલીઓને આધુનિક સંચાર માધ્યમો અને વિષયો સાથે જોડવાની જરૂર છે. સાહિત્ય, સંગીત, કલા વગેરે અભિવ્યક્તિના શ્રેષ્ઠ માધ્યમો છે, પરંતુ કલાસિકિઝમથી ભરેલા માધ્યમો ચોક્કસ વર્ગ પૂરતા મર્યાદિત રહે છે. જો આપણે જનતા સાથે જોડાવું હોય તો લોકકલા અને કલાકારોને આશ્રય આપીને તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

14.17 શેરી થિયેટર

નાટક એ એક અનોખી અને વિશિષ્ટ શૈલી છે, જે જાહેર સ્થળોએ ભજવવામાં આવે છે અને રજૂ કરવામાં આવે છે. આ જાહેર સ્થળો, ઉદ્યાનો, બજારો, મનોરંજન કેન્દ્રો અથવા કોઈપણ રસ્તા પર ગમે ત્યાં થઈ શકે છે. શેરી નાટકની રજૂઆતનો મુખ્ય આધાર જનજાગૃતિ કેળવવી અને સામાજિક સમસ્યાઓનું નિરાકરણ, સામાજિક બદલીઓ અને અંધશ્રદ્ધા વગેરે દૂર કરવાનો છે. શેરી થિયેટરના સહભાગીઓ સામાન્ય રીતે સ્વાભાવિક રીતે અવાજ ધરાવતા હોય છે, કારણ કે ભીડને આકર્ષવા માટે આ જરૂરી છે. લોકોને મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવવા માટે કોઈપણ થિયેટર વિના જાહેર સ્થળોએ શેરી નાટકો ભજવવામાં આવે છે. શેરી નાટક એ ખૂબ જ લોકપ્રિય શૈલી છે, જેના દ્વારા કલાકારો પર્ફોર્મન્સ દ્વારા લોકોમાં વિષયને રજૂ કરે છે, જેમાંથી એકત્ર થયેલ ભીડ કંઈક શીખી શકે છે અને લોકોને સામાજિક જીવનમાં પ્રેરણા આપી શકે છે.

14.18 પોસ્ટર

પોસ્ટર એ માહિતી આપવાનું એક માધ્યમ છે, જેના દ્વારા સંબંધિત વિષય વિશેની માહિતી સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપમાં મેળવવામાં આવે છે. પોસ્ટર સામાન્ય રીતે એક મેનિફેસ્ટો છે, જે જાહેર સ્થળે પ્રદર્શિત થાય છે, જે આકર્ષક અને ચિત્રાત્મક હોય છે, સામાન્ય રીતે પોસ્ટરનો ઉપયોગ ઉત્પાદનોની જાહેરાત

કરવા, લોકોને માહિતી આપવા, યજ્ઞવળ અથવા પ્રદર્શન વિશે સૂચનાઓ આપવા અને આપવા માટે થાય છે વિષયોની માહિતી. સામાન્ય રીતે, પોસ્ટરમાં ટેકસ્ટ, ગ્રાફિક અને સચિત્ર તત્ત્વો શામેલ હોઈ શકે છે. ઉદાહરણ તરીકે, તેનો ઉપયોગ વિશિષ્ટ ઈવેન્ટ્સ સૂચવવા, ફિલ્મોને પ્રોત્સાહન આપવા, શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓને પ્રોત્સાહન આપવા, ઉત્પાદનોના વેચાણને પ્રોત્સાહન આપવા વગેરે માટે થઈ શકે છે. પોસ્ટર પ્રિન્ટેડ કાગળનો કોઈપણ ભાગ હોઈ શકે છે, તેનો નમૂનો તૈયાર કર્યા પછી, તેને દિવાલ અથવા ઊભી સપાટી પર મૂકી શકાય છે. ઘણા લોકો પોસ્ટરો એકઠા કરે છે અને વેચે છે. નીચે અમુક પ્રકારના પોસ્ટરો છે

- પ્રવાસ પોસ્ટર
- પ્રચાર અને રાજકીય પોસ્ટરો
- જાહેરાત પોસ્ટર
- મૂવી પોસ્ટર
- પુસ્તક પોસ્ટર
- શૈક્ષણિક પોસ્ટર
- રેલવે પોસ્ટર

14.19 લોગો

લોગો એ ગ્રાફિક સાઈન અથવા પ્રતીક છે. જે સામાન્ય રીતે વ્યવસાયો, ઉદ્યોગો, સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓમાં પણ તેમની ઓળખને પ્રોત્સાહન આપવા માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે. લોગો એ સંપૂર્ણ રીતે ગ્રાફિક અથવા સાંકેતિક પ્રતીક છે, જે તેની સંસ્થાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે અને સંસ્થાને લગતા વિચારો રજૂ કરે છે. તે એક વિશિષ્ટ ચિત્ર છે, જેના દ્વારા સામૂહિક સંદેશાવ્યવહાર સરળતાથી થાય છે, વર્તમાન યુગમાં, લોગોનો ઉપયોગ 1950 થી શરૂ થયો હોવાનું માનવામાં આવે છે. આજે વિવિધ કોર્પોરેશનો, ઉત્પાદનો, સેવાઓ અને અન્ય સંસ્થાઓ દ્વારા અમુક પ્રકારના પ્રતીક અથવા લોગોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, જેને લોગો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. લોગોની વિભાવનામાં વિશિષ્ટ લક્ષણો હોય છે જેના દ્વારા સંસ્થા અથવા સંસ્થાની વિશિષ્ટ ઓળખ રચાય છે.

14.20 સારાંશ

પ્રસ્તુત એકમમાં, સંદેશાવ્યવહારમાં અવરોધોનો ઉલ્લેખ અનુક્રમે ભૌતિક અવરોધો, ભાષાકીય અવરોધો, તકનીકી અવરોધો, સામાજિક અવરોધો વગેરે તરીકે કરવામાં આવ્યો છે. આ એકમમાં માપન અને સંદેશાવ્યવહારની પદ્ધતિઓ પણ સમજાવવામાં આવી છે. સંદેશાવ્યવહારને કેવી રીતે અસરકારક બનાવવો તેની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત આ યુનિટમાં કઠપૂતળી, પોસ્ટર, લોગો, લોકસાહિત્ય, લોકસંગીત વગેરેને ઉજાગર કરવામાં આવેલ છે.

14.21 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. સંસ્થાકીય માળખાના અવરોધો સમજાવો.

.....

.....

.....

.....
.....
2. ભૌતિક અવરોધો પર ટિપ્પણી.

.....
.....
.....
.....
.....
.....
3. મીડિયા મેનેજમેન્ટ પર પ્રકાશ ફેંકો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....
4. સંચાર વ્યવસ્થાપન સમજાવો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....
5. સંચારના માપ અને પદ્ધતિઓનો ઉલ્લેખ કરો.

.....
.....
.....
.....
.....
.....
6. કઠપૂતળી પર એક નોંધ લખો.

7. લોક સાહિત્ય અને લોક સંગીત સમજાવો.

.....
.....
.....
.....
.....

8. પોસ્ટર અને લોગો પર ટિપ્પણીઓ લખો.

.....
.....
.....
.....
.....

14.22 ચાવીરૂપ શબ્દો

- સંસ્થાકીય માળખું** : સંસ્થાકીય માળખું એ એ રીતે ગોઠવણ છે, જેમાં વિવિધ વિભાગો, તળીઓ અને એજન્સીઓનો સંગઠિત સેટઅપ હોય છે. આ માળખો સંસ્થાની કાર્યક્ષમતા અને ઓપરેશનલ પ્રવૃત્તિઓ માટે મહત્વપૂર્ણ છે.
- અવરોધ** : અવરોધ એ એ અવસ્થાની દર્શાવટ છે, જેમાં વ્યક્તિ, સંસ્થા, અથવા પ્રક્રિયા કોઈ કાર્યમાં પૂર્ણ રીતે ભાગ લેવા અથવા આગળ વધવા માટે રોકાય છે. આ પ્રકારના અવરોધો ભૌતિક, માનસિક, અથવા સામાજિક હોઈ શકે છે.
- ભૌતિક અવરોધ** : ભૌતિક અવરોધ એ એ પરિસ્થિતિ છે જેમાં આકાર, સ્થાન અથવા ભૌતિક પરિસ્થિતિઓના કારણે કાર્ય કરવામાં અવરોધ આવે છે. આમાં વાંધા, આંતરિક કિનારા અને પ્રકૃતિના અવરોધોનો સમાવેશ થાય છે.
- નિપુણતા** : નિપુણતા એ તે કુશળતા અને ક્ષમતા છે જે વ્યક્તિને કોઈ ચોક્કસ કાર્ય શ્રેષ્ઠ રીતે કરવામાં મદદ કરે છે. આ માટે યોગ્ય તાલીમ, અનુભવ અને તકનીકી જાણકારી આવશ્યક છે.
- ઉદ્યોગ** : ઉદ્યોગ એ એ સેક્ટર છે, જેમાં માલ-સામાન, સેવાઓ અથવા ઉત્પાદન સંબંધિત કામકાજ થાય છે. આ વિસ્તાર ખૂબ જ વિશાળ છે, જેમાં વિવિધ પ્રકારની વ્યવસાયિક પ્રવૃત્તિઓ અને વિકાસ યોજનાઓ સમાવિષ્ટ હોય છે.
- કટોકટી** : કટોકટી એ એ પરિસ્થિતિ છે, જેમાં તાત્કાલિક અને ગંભીર સંકટ ઉઠે છે, અને તેનો સામનો કરવા માટે તરત જ યોગ્ય અને કાર્યક્ષમ પગલાં લેવાની જરૂર પડે છે. આ પરિસ્થિતિમાં ત્વરિત નિર્ણય અને વ્યવસ્થા જરૂરી હોય છે.

14.23 સંદર્ભસૂચિ

1. લોક પ્રશાસન, ડૉ. અમરેશ્વર અવસ્થી એવં શ્રીરામ મહેશ્વરી, લક્ષ્મીનરાયણ અગ્રવાલ પબ્લિકેશન, આગરા।

2. प्रिन्सिपल ऑफ मैनेजमेन्ट, निर्मल सिंह, दीप एण्ड दीप पब्लिकेशन, नई दिल्ली।
3. मैनेजमेन्ट थ्योरी, एन. के. साहनी, कल्याणी पब्लिशर, नई दिल्ली।
4. मीडिया लेखन, आर.सी. त्रिपाठी एवं पवन अग्रवाल, भारत प्रकाशन, लखनऊ।

યુનિવર્સિટી ગીત

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ, સદ્ભાવ, દિવ્યબોધનું ધામ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી નામ;
સૌને સૌની પાંખ મળે, ને સૌને સૌનું આભ,
દશે દિશામાં સ્મિત વહે હો દશે દિશે શુભ-લાભ.

અભણ રહી અજ્ઞાનના શાને, અંધકારને પીવો ?
કહે બુદ્ધ આંબેડકર કહે, તું થા તારો દીવો;
શારદીય અજવાળા પહોંચ્યાં ગુર્જર ગામે ગામ
ધ્રુવ તારકની જેમ ઝળહળે એકલવ્યની શાન.

સરસ્વતીના મયૂર તમારે ફળિયે આવી ગહેકે
અંધકારને હડસેલીને ઉજાસના ફૂલ મહેંકે;
બંધન નહીં કો સ્થાન સમયના જવું ન ઘરથી દૂર
ઘર આવી મા હરે શારદા દૈન્ય તિમિરના પૂર.

સંસ્કારોની સુગંધ મહેંકે, મન મંદિરને ધામે
સુખની ટપાલ પહોંચે સૌને પોતાને સરનામે;
સમાજ કેરે દરિયે હાંકી શિક્ષણ કેરું વહાણ,
આવો કરીયે આપણ સૌ
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
દિવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ

